

نوایی بیتیکلری ایزیدین

(مقاله لرتؤپلمی)

دکتور عزیزالله ارال

نوایي بیتیکلری ایزیدن

(مقاله لر توپلمی)

NAVOIY BITIKLARI IZIDAN

(MAQOLALAR TÖPLAMI)

پیروکتیبه های نوایي

(مجموعه مقالات)

دکتور عزیزالله ارال

کابل، ۱۴۰۳

کتاب بېلگيری

کتاب آتی: نوایي بیتیکلری ایزیدن (مقاله لار تۆپلمی)

يازوچی: دکتور عزیزالله ارال

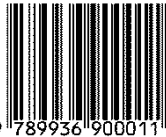
بېزه کچی و نشرگه تیارلاوچی: محبوب الله توران

باسوچی: کتاب مدني مرکزی

باسمه ییلي: ۱۴۰۳-ه.ش.

کابل - واژه باسمه خانه سی: باسمه ییری

ISBN 978-9936-9000-1-1

9 789936 900011

حضرت عليشېر نوایي بویوک بیر پوهنتون، بو پوهنتونگه کیریب اۇقیگن محصل
سؤزسيز تورلی بیلیملرنی اېگلله یدی!

ارال

کتاب مندرجه سی

بیرینیچی فصل: اؤزبکچه مقاله لر

- ۱..... علیشبر نوایی بیلن باغلیق افغانستانده نشر قیلینگن کتابلر
- ۹..... امریکاده علیشبر نوایی اثرلریگه اعتبار.....
- ۱۸..... افغانستانده نوایی گه عاید پشتو تیلیده گی علمی نشرلر.....
- ۲۵..... نوایی نینگ دولتدارچیلیگی توغریسیده ایکی آغیز سؤز.....
- ۲۷..... افغانستان نوایی شناسلیگیده شرعی جوزجانی نینگ اؤرنی.....
- ۳۴..... نوایی جهان شمول متفکر.....
- ۳۸..... نوایی، تینچلیک کویچیسی.....
- ۴۶..... خمسهنینگ ینگی نشری.....
- ۴۹..... اوچ تمدنی بیرلشتیرگن علامه ابوریحان بېرونی.....
- ۶۲..... امیر تېمور فخری دیر بیزنینگ ملت نینگ.....
- ۷۱..... ظهیرالدین محمد بابر نینگ افغانستان تاریخیده تونگن اؤرنی.....
- ۷۹..... کابل نینگ شاه معماری و شاعر باغبانی.....
- ۸۸..... بابورشاه نینگ بویوکلگی.....
- ۹۱..... میرزا اولوغ بېک.....
- ۹۶..... گوهرشاد بېگیم افغانلر نگاهیده.....
- ۱۰۶..... ابرگش اوچقون.....
- ۱۱۳..... آلتین عالم.....
- ۱۱۸-۲۹- میزان، اؤزبک تیلی کونی نینگ قیسقه چه تاریخی.....
- ۱۲۵..... دری و پشتو تیللریگه اؤزلیشگن اؤزبکچه سؤزلر.....

۱۳۳	افغانستانده شش مقام مهارتی .....
۱۴۰	افغانستانده عبدالله قادري نینگ «اوتنگن كونلر» رومانی .....
۱۵۰	امانالله خان دوریده مدنیت و مطبوعات اؤزنی .....
۱۵۸	عبدالحكیم شرعی جوزجانی ۹۰ یاشده .....
۱۶۷	اپوریلیش .....
۱۷۰	یعقوب خواجه مهجوری .....
۱۷۶	سؤزلیک - سؤز خزینه سی .....
۱۸۱	«قاره کؤز لریم» حکایه لر تؤولمی حقیده ایکی آغیز سؤز .....
۱۸۴	ملت وکیلینینگ جای .....
۱۹۰	شعر - یوره ک اؤتی .....
۱۹۲	اؤزبیک تیلی نینگ بیرم کونی .....
۲۰۴	افغانستانده قیرق کون دوام اېته دیگن بیرم .....
۲۱۶	عبدال مطلب بېک .....

فصل دوم: مقاله های دری

۲۲۵	نوابی حامی حقوق انسان .....
۲۲۸	دیدگاه ویژه نوابی به زیبای های طبیعت .....
۲۳۳	نگرش .....
۲۳۵	واژه های سیار زبان اوزبیک .....
۲۴۳	استاد متین فخر ادب و فرهنگ .....
۲۴۷	آغاز فعالیت رسانهها در افغانستان .....
۲۵۴	اطفال و رسانه های مدرن .....
۲۵۸	نقش رسانه ها در تحکیم صلح و ثبات در افغانستان .....
۲۶۴	زنده گی نامه مختصر عزیزالله ارال .....

بیر پیکی فصل

اؤز بیکچه مقاله لر

آنه تیلیم - حیاتیم، مبنینگ اوچر قناتیم!

ارال

علیشېر نوایي بیلن باغلیق افغانستانده نشر قیلینگن کتابلر

معلوم که، هر قندهی ملت و مملکت نینگ کوچی اونینگ معرفی و مدنی اؤسپشیده نمایان بوله دی. بونی، مثلاً، شو مملکت و اونده گی ملتر تیلیده چاپ قیلینگن کتابلر آرقه لی کؤریش ممکن. خودی شونده ی گپنی علم حقیده هم آیتسه بوله دی. علم نینگ رواجی هم اونینگ معین ساحه سیده گی تدقیقاتلر نشر قیلینشی آرقه لی نمایان بوله دی. خودی شونده ی فکرلرنی علیشېر نوایي حیاتی و ایجاد ی بیلن شغلنووچی نوایي شناسلیک ساحه سی حقیده هم آیتیش ممکن. بوندن بیر عصر اول اؤزبکستانده نوایي شناسلیک شکلنیشگه باشلب، ۲۰- عصر ایکنچی یرمیده اؤز علمی قیافه سیگه ابگه بؤلدی. اؤزبکستانده گی علیشېر نوایي ایجادینی اؤرگنیشگه قره تیلگن نوایي شناسلیک تاریخی و مذکور ساحه بویچه فعالیت آلیب بارگن عالملر و اولرنینگ تدقیقاتلری، نشرلری حقیده کؤپ نرسه یازیلگن. حاضرده هم متصل یازیلماقده. علیشېر نوایي اؤزبکستان نینگ و اؤزبک خلقی نینگ ابنگ کته معنوی بایلیگی. عین وقته انسانیت و بوتون دنیا اؤزبکلری

ملکی. شو معناده، نوایي یشه گن افغانستان اولکه سیده یشه یاتگن اوزبکلر هم نوایي گه علیحده اعتبار قره تیب کپله دیلر. بونینگ سبیلری بیر نپچته: بو اولکه اوزبکلری بیلن اوزبیکستان اوزبکلری بیر ملت نینگ ایگی مملکتده گی وکیللری دیرلر.

نوایي مقبره سی افغانستان نینگ هرات شهیده جایلشگن. علیشبر نوایي حیاتی نینگ کته قسیمی تېموری لر نینگ مهم شهرلریدن بیرى بؤلگن هراتده یشب اوتگن، هراتده جایلشگن تېموری حسین بايقرا سرايیده کته موقعه اېگه بؤلگن. عین شهرده حیاتدن کوز یومگن. شو باعث نوایي شخصیتی و ایجادیه اعتبار افغانستان اوزبیکلری آرسیده علیشبر نوایي یشه گن دوردن موجود بولیب کپله پیدی.

سؤنگگی یریم عصردن کوپراق دوردده افغانستانده علیشبر نوایي شخصیتی، اثرلری و اولر حقیده گی تدقیقاتلرگه اېگه بیر قطار کتاب، مقاله، مقاله لر تۆپلملری چاپ اېتیلدی. علیحده، اوشبو رېگیونگه^۱ خاص بؤلگن نوایي شناسلیک شکللندی. افغانستانده علیشبر نوایي ایجادى بویچه تدقیقاتلر آلیب بارگن و اونینگ اثرلرینی نشر قیلگن عالمر سیره سیده سید محمد عالم لیب، عبدالعلی نور اهراری، محمد یعقوب واحدی جوزجانی، عبدالحی حبیبی، عبدالله رویین، سید تاج الدین تاشقین بهایی، محمد اسلم افضلی، نورالله آلتای، میر حسین شاه، عبدالحکیم شرعی جوزجانی، رحیم ابراهیم کیلرلی سنب اوتیش ممکن. عین نشرلرنی توپلش، سیستمه گه سالیش، اوزبیکستان نوایي شناسلیگیگه معلوم قیلش وقتی هم یېتیب کپلدى. خوش، بونده قنده ی یلدن باریش کپره ک؟ دنیا تجربه سیدن فایده لیش اوزینلی اېکنلیگی انیق. بنا برین عملده گی موجود تجربه دن

^۱ رېگیون (Region): منطقه.

فايده لنيش، نشرلر نينگ دستلبكى رويخطينى توزيش كبره ك بوله دى. مثلاً، تاشكېنتده ۱۹۹۱- يىلى «عليشېر نوايي نينگ ادبياتلر كورستكيچى» همده ۲۰۱۶- يىلده اېسه «شرق» نشر ياتيده «عليشېر نوايي. قاموسى لغت» ى ايكي جلدده چاپ اېتيلگندى. منه شو كتابلرده نوايي شناسلىك يونليشيدى گى موجود علمى ادبياتلر توصيفى بېرىلگن. شو نقطه نظر دن آگنده، «عليشېر نوايي. قاموسى لغت» ى تجربه سيگه دقت قره تيش اورينلى. مذكور قاموسى لغت نينگ ۲- جلدى سونگگيده ايكيته علاوه كېلتيريلگن. بيرينچيسى قويدى گيچه ناملنگن - «عليشېر نوايي حياتى و فعاليتيگه دايير اثرلر نينگ قيسقه چه توصيفى». ايكي نچى علاوه «عليشېر نوايي حياتى و فعاليتيگه دايير ديسېرتسيه لر نينگ قيسقه چه توصيفى».

دستلبكيسيده نوايي حياتى و ايجادى بوييچه نشر قيلينگن ايكي يوزدن آرتيق علمى و علمى-عامه باپ كتابلر رويخطفى و عين كتابلر نينگ هر بيرى نينگ قيسقه چه مضمونى كېلتيريلگن. ايكي نچى علاوه اېسه نوايي شناسلىك بوييچه اوزبېكستانده، اوزبېك تيلده حمايه قيلينگن ديسېرتسيه لر رويخطفى و قيسقه مضمونى بېرىلگن. بيز هم دستلبكى تجربه صفتيده عليشېر نوايي بيلن باغليق افغانستانده نشر اېتيلگن برچه كتابلر رويخطينى كېلتيريشنى اوز آلديميزگه وظيفه قيلدك. يوقاريدى گى قاموسده نوايي نينگ اوزى يازگن بديعى و باشقه ژانرلرده گى نشر قيلينگن اثرلر رويخطفى كېلتيريلمه گن. بو توشونرلى حالت. چونكه بونده ى رويخطفدن اوزبېكستان و اونينگ تشقر يسيدى گى بير نېچه مينگ نشرلر اورين آليشى ممكن بولردى. بوندن فرقى طرزده بيز اوز رويخطفيميزگه عليشېر نوايي بيلن باغليق افغانستانده نشر اېتيلگن برچه كتابلرنى كيريتدك. اولر سيره سيدة بديعى، علمى و علمى-عامه باپ اثرلر موجود. فقط منه شو مقاله ده عليشېر نوايي بيلن باغليق افغانستانده نشر قيلينگن اېلليكه يقين كتابلر رويخطفى بېرىلگن.

فایده‌لنیلگن ادبیاتلر:

۱. علیشبر نوابی. قاموسی لغت، ۱-۲- جلد، تاشکپنت: شرق، ۲۰۱۶
  ۲. علیشبر نوابی: ادبیاتلر کؤرستکیچی، توزوچی: ز. ببردپیوه. تاشکپنت، ۱۹۹۱
- علیشبر نوابی بیلن باغلیق افغانستانده نشر قیلینگن کتابلر رؤیخطی:**
۱. چهار اثر فارسی. کابل، وزارت اطلاعات و فرهنگ. ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۱۰۰۰ جلد.
  ۲. میر علیشبر نوابی. نشرگه تیارلاوچی الهام نبی‌زاده، کابل، افغانستان فنلر اکادمیه‌سی، ۲۰۲۱/۱۴۰۰. ۱۰۰ بیت. ۱۰۰۰ نسخه‌ده.
  ۳. میر علیشبر نوابی. خمسه. نشرگه تیارلاوچی: عبدالغفور بیانی. کابل، دولت مطبعه‌سی، ۱۹۹۰/۱۳۶۹. ۵۱۱ بیت.
  ۴. میرعلیشبر نوابی. نشرگه تیارلاوچی: محمد یعقوب قره‌ش. لیلی و مجنون. مزاری شریف، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۸۸ بیت. ۱۰۰۰ نسخه.
  ۵. میر علیشبر نوابی. محاکمة اللغتين. نشرگه تیارلاوچی: تاشقین بهایی. کابل، وزارت اطلاعات و فرهنگ، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۶۴ بیت. ۱۰۰۰ ته.
  ۶. محمد عالم لیبیب. سیری در دنیای سیماهای نوابی (مجموعه مقاله‌ها) کابل: مطبعه کاتب، ۲۰۱۰/۱۳۸۹. ۹۰ بیت. ۱۰۰۰ ته.
  ۷. میر علیشبر نوابی. آنچه در سیمپوزیوم نوابی گذشت. نشرگه تیارلاوچی: نصرت الله ابراهیمی. کابل، ۲۰۱۷/۱۳۹۶. ۱۵۴ بیت. ۱۰۰۰ جلد.
  ۸. رازق نلیوال. میر علیشبر نوابی. کابل، ۲۰۱۹/۱۳۹۷. ۵۶ بیت. ۱۰۰۰ نسخه.
  ۹. عبدالعلی نور اهراری. امیر علیشبر نوابی. هرات، ۲۰۱۴/۱۳۹۳. ۲۵۶ بیت. ۱۰۰۰ جلد.

۱۰. عليشېر نوايي. خمسه. نشرگه تيارلاوچي: نورولله آلتاي. کابل، ۱۴۰۰/۲۰۲۱/۵۳۳. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۱. مير عليشېر نوايي. نوايي تفکر دېنگيزيده گي اينجولر («خزاین المعاني») نشرگه تيارلاوچي: غلام سخي وکيلزاده. مزار شريف: صورتگر، ۱۳۹۹/۲۰۲۰/۵۵. بیت. ۵۰۰ دانه.

۱۲. و. برتالد. مير عليشېر نوايي. فارس تيليگه ترجمه. ۱۹۸۱/۱۳۶۰. ۷۰. بیت. ۵۰۰ دانه.

۱۳. محمد يعقوب واحدي جوزجاني. مير عليشېر نوايي «فاني». کابل، ۱۳۴۶/۱۷۸۱۹۶۷. بیت. ۵۰۰ دانه.

۱۴. واسيلي برتالد. مير عليشېر نوايي. ترجمه: ميرحسين شاه. کابل، ۱۳۴۶/۱۹۶۷/۵۴. بیت.

۱۵. عبدالله کارگر. امير دانشمند (نظام الدين عليشېر نوايي). . . . بیت. ۱۰۰۰ دانه. . ۱۳۸۳/۲۰۰۴/۱۴۸ پېشاور.

۱۶. محمد يوسف. عليشېر نوايي. ميمنه، ۲۰۱۶/۱۳۹۵/۲۱۲. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۷. مير عليشېر نوايي. عالم اهلين ساغينورمېن. نشرگه تيارلاوچي: محمد عالم کوهکن. کابل: آزادي باسمه خانه سي، ۲۰۱۶/۱۳۹۵/۲۴۸. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۸. مجموعه ي مقالات سيمينار بين المللي بازخواني اندیشه های عليشېر نوايي. کابل: مطبعه آزادي (دولتي)، ۲۰۲۱/۱۴۰۰/۳۷۶. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۹. ديوان امير نظام الدين عليشېر نوايي-فاني. نشرگه تيارلاوچي: سيد عباس رستاخيز سنچارکي. کابل، انتشارات اميري، ۲۰۱۶/۱۳۹۵/۲۱۸. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۲۰. امير نظام الدين عليشېر نوايي. لسان الطير. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. مزارشريف، ۲۰۱۷/۱۳۹۶/۷۲۸. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

٢١. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٥٠١ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٢. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (فوايدالكبر). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٠٣ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٣. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (بدايع الوسط). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٠٥ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٤. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (نوادالشباب). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٠٣ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٥. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (غرايب السغر). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٢٨ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٦. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (حيرت الابرار). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٥٥٦ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٧. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (ليلی و مجنون). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٥/١٣٩٣. ٣٧٤ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٨. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (سبعه سيار). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٤٨٢ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٩. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (فرهاد و شيرين). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٥٧٠ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٣٠. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (سدى اسکندري). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٧١٠ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٣١. امير عليشېر نوابي. ايام وصال اولدى ينه. نشرگه تيارلاوچي: محمد عالم کوهکن. کابل، احمد صنعت و طباعت مطبعه سي، ٢٠٠٩/١٣٨٧. ٦٧ بېت. ١٠٠٠ دانه.

۳۲. رحيم ابراهيم. نوایي، سياستمدار پيشگام در دفاع از حقوق بشر. کابل، مطبعه صلح، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۱۵۳. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۳۳. نوایي اثر لريدن (نسايم المحبة من شمايم الفتوتة). نشرگه تيارلاوچی: عبدالله رويين. کابل، انتشارات سيدي، ۲۰۱۲/۱۳۹۱. ۵۳۴. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۳۴. غلام سخی وکيلزاده. امير سخن عليشير نوایي. کابل. کاروان، ۲۰۱۹/۱۳۹۸، ۳۰۳. بیت. ۵۰۰ دانه.

۳۵. مير عليشېر نوایي. مجالس النفايس. نشرگه تيارلاوچی: عبدالله رويين. مزاری شريف: سلطاني باسمه خانه سي، ۲۰۰۸/۱۳۸۷. ۲۷۸. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۳۶. مير عليشېر نوایي. محاكمة اللغتين. نشرگه تيارلاوچی: محمد يعقوب واحدي جوزجاني. کابل: افغانستان علملر اکادمي سي دولت باسمه خانه سي، ۷۷. بیت. ۱۹۸۴/۱۳۶۳.

۳۷. مير عليشېر نوایي. محاكمة اللغتين. نشرگه تيارلاوچی: ارغون توخمنايي. پېشاور، ۱۹۸۴. ۶۰. بیت. ۲۰۰ دانه.

۳۸. مير عليشېر نوایي. محاكمة اللغتين. نشرگه تيارلاوچی: تاشقين بهايي کابل، افغان پريس، ۲۰۰۹/۱۳۸۸. ۶۵. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۳۹. محمد حليم يارقين و شفقيه يارقين. سيماي امير عليشېر نوایي. کابل، دولت باسمه خانه سي، ۱۹۹۰/۱۳۶۹. ۹۵. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۴۰. مير عليشېر نوایي. محبوب القلوب. کابل: دولت باسمه خانه سي، ۱۹۸۶/۱۳۶۵. ۱۷۷. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۴۱. مير عليشېر نوایي. مېزان الاوزان. نشرگه تيارلاوچی: عبدالله رويين. مزاری شريف، ۱۹۹۳/۱۳۷۲. ۸۳. بیت. ۲۰۰۰ دانه.

۴۲. نوابي اثرلريدن. ۱-ڪتاب. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. مزاری شريف: سلطان باسمه خانه سي، ۱۳۸۸/۲۰۰۹. ۱۰۰۰ دانه.

۴۳. نوابي اثرلريدن. ۲-ڪتاب. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. مزاری شريف: سلطان باسمه خانه سي، ۱۳۸۸/۲۰۰۹. ۳۸۴ بيت. ۱۰۰۰ دانه.

۴۴. عليشبر نوابي غزاللري شرحي. نشرگه تيارلاوچي: سيد حسام الدين تويغون. ميمنه، ۲۰۱۸. ۱۰۸ بيت. ۵۰۰ دانه.

۴۵. عليشبر نوابي، خمسه. نشرگه تيارلاوچي: تاشقين بهايي. تهران، ۲۰۲۳/۱۴۰۲- بييل. ۱۲۵۰ بيت. ۵۰۰ دانه.

امريكاده عليشپر نوایي اثرلريگه اعتبار

قيسقرتمه:

امريكا ايالتلری تاريخ نقطه نظریدن انچه ياش دولت حسابلنهدی. آسیا و اروپا مملکتلريده گی بير نچه يوز يييللر ایلگری يره تیلگن نادر قۇليازمه اثرلر بو مملكتده نسبتاً کم. شو باعث بو يپرده هر بير قديمگی، نادر اثرلرينی کؤز قاره چيغی دېک اسره شه دی و معتبر منبع صفتیده اولردن اونيملی فايده لنيله دی.

عليشپر نوایي اثرلری نینگ كهنه قۇليازمه لری امريكا ايالتلريده كؤپ اېمس، بيراق موجود نوایي اثرلری قۇليازمه لريگه بو مملكتده اعتبار جوده هم كته دير.

رابرت ديويريكس (Robert Devereux) شرق شناسليک ساحه سيده بير قطار علمي تدقيقاتلر يره تگن امريكاليك نوایي شناس عالم حسابلنهدی. او چاپ اېتگن «محاکمة اللغتين»، بو اثر نینگ جهان مقيا سيده گی اېنگ مكممل نشری صفتیده تن آينه دی.

نيويورک شھرىدە جايلشگن مشهور ميتروپاليتن ھنر موزيميدە (Metropolitan Museum of Art) عليشېر نوابي نينگ ايگى دېوانى قۇليازمەسى سقلنەدى كە، اولر نينگ اۇزبېك نوابي شناسلىرى اوچون ھم اھميتى مھم دىر.

تەينچ سۆزلىر:

عليشېر نوابي، قۇليازمە، دېوان، ھرات، ادبيات، حسين بايقرا، موزيم، شاعر، شرقشناس، نوابي شناسلىك، روبيرت ديويريكس، امريكا ايلتلىرى، علمي تدقيقات، ميتروپاليتن، محاكمە اللغتين.

كېرىش:

امريكادە يىخسى بىر عادت بار. اۇزىگە تۇق كيشيلر كىتابخانەلرگە نادر كىتابلرنى تەقدىم اېتەدىلر، ياكە شوندەى كىتابلر خرىد قىلىش اوچون اۇز يانلرىدن كتە مقدارە پول اجرەتەدىلر.

نيويوركلېك بەدولت فقرا جناب اليكساندر سميت كوكران (Alexander Smith Cochran) ۱۹۰۷- يىلى ايرانگە سفر قىلىپ، او بېردن ۲۴ تە قدىمگى قۇليازمە اثرنى ساتىپ آلگن. آرەدن آلتى يىل اۋتېب ۱۹۱۳- يىلى بو قۇليازمە اثرلرنى نيويوركدەگى ميتروپاليتن ھنر موزيمىگە ھدىە قىلىپ تاپشېرگن. بو اثرلر ايچىدە ايگىتە ناياب قۇليازمە بار بۇلىپ، اولر عليشېر نوابي نينگ ايگى قىمتبھا دېوانى بۇلگن.

بو مشهور موزيمدە سقلنەياتگن ۲۲ رقملى قۇليازمە نوابي نينگ ھجرى ۹۸۸- و ميلادى ۱۵۸۰- يىلى خطاط قاسم على شيرازى تامانىدن كۇچىرىلگن «نوادالشباب» دېوانى نينگ نىسخەسى دىر. بو قۇليازمە ورقدن عبارت بۇلىپ ھر بىر صفحەسى ۱۹ قطاردن تشكىل تاپگن. دېوان قوبىدەگى ترتىبگە اېگە:

بیرینچی صفحہ دن ۱۹۲ صفحہ گچہ ۶۰۰ غزل بېریلگن. الف حرفی آستیده ۳۷ ته غزل بار.

دېوان نینگ بو قۇلیازمه سیده ینه مستزاد (۱۹۳ - ۱۹۲ صفحہ لر)، مخمس (۱۹۷ - ۱۹۳ صفحہ لر)، ساقینامه (۲۰۱ - ۱۹۷ صفحہ لر)، مثنوی (۲۰۶ - ۲۰۱ صفحہ لر)، مسدس (۲۱۳ - ۲۰۶ صفحہ لر) و رباعیلر (۳۲۴ - ۲۱۳ صفحہ لر) اؤرین آلگن. بو دېوان قۇلیازمه سی تورلی نقشلر بیلن بېزه لگن، ۶۰۰ غزل و رباعیلر نینگ هر بیرى نینگ باشلنیشی علیحیده بېزه کلر بیلن بېزه تیلگنی باعث، دېوان نینگ بو قۇلیازمه سی هنری اثر صفتیده بهالنگن. بوندن تشقری قۇلیازمه گه بېشته میناتور علاوه قیلینگن. رسام نینگ اسم شریفی قۇلیازمه صفحہ لریده قید قیلینمه گن.

میتروپالتن هنر موزیمیده ۲۱ رقملى رۇیخطى بیلن سقلنه یاتگن ینه بیر نادر اثر - بو علیشېر نوایی حیاتیلیگی وقتیده مشهور خطاط علی مشهدي کؤچیرگن شاعر دېوانی قۇلیازمه سی دیر. بو دېوان ۲۵۴ ورقدن عبارت بۇلیب، هر صفحہ ده ایکی ستون باردیر. هر بیر ستون ۱۵ قطاردن تشکیل تاپگن. ورقلرگه آلتین سووی پورکلگن. مذکور دېوان نینگ کؤچیریلگن وقتی همده کتاب نینگ اسم شریفی قۇلیازمه ده «۹۰۵- بیلی پایتخت هراتده فقیر سلطان علی مشهدي تمانیدن کؤچیریلدی (اونینگ گناهلرینی اؤزی کچیرسین!)» دېب یازیب قۇیلگن. بوندن معلوم بۇله دی که، بو دېوان قۇلیازمه سی میلادی ۱۵۰۰ - ۱۴۹۹- بیلی علیشېر نوایی حیاتیلیگیده کؤچیریلگن بۇلگن. بو دېوان قۇلیازمه سی ۵- عصر دوامیده تورلی کیشیلرگه تېگیشلی بۇلگنلیگینی قۇلیازمه صفحہ لریده گی بیتیکلردن بیلیشیمیز ممکن. قۇلیازمه نینگ ۲۸- صفحہ سیده «بو کتاب محمد نویان نینگ ملکی. اونی کیمده کیم اؤغیرلسه یاکی ساتسه، حبسگه آینه دی» دېب یازیب، آگاهلنتیریپ قۇیلگن.

مذکور نادر دېوان نینگ ترکیبی: بو دېوان ۸۱۶ ته غزل، شوندن الف حرفی آستیده ۵۳ ته غزل (۳ - ۲۳۴ صفحہ لر)، ۵ ته مخمس (۲۳۷ - ۲۳۴ صفحہ لر)،

ترجیع بندلر (۲۵۰ - ۲۳۷ صفحه لر)، ۳۳ ته رباعی و ۳ ته فرددن (۲۵۴ - ۲۵۰ صفحه لر) عبارت.

دېوان نینگ بو قۇلیازمه سیده کیریش قسم - دیباچه یوق. بو دېوانده بیرینچی غزل اوشبو مصرعلر بیلن باشلنهدی:

زهی ظهور جمالینگ قویاش کبی پیدا،
یوزینگ قویاشیغه ذرات کون اولیب شیدا.

بو مصرعلر بیلن باشلنووچی غزل علیشپر نوابی نینگ «نوادالشباب» و «نوادالنهاییه» ناملی دېوانلریده بیرینچی اؤرینده جایلشتیریلگن. مذکور دېوان «نوادالنهاییه» نینگ قۇلیازمه سی دیر.

امریکاده نوابی نینگ بو دېوانی صنعت اثری صفتیده بهالنگنلیگی اوچون هم، او جوده اوه یلب سقلنیب کهلینماقده. دېوان قۇلیازمه سی بیزه کلری: بو دېوان نینگ تشقی مقواسی شرققه خاص اوسلوبده بیزه لگن. دېوان نینگ ایچکی مقواسیگه معجز رسم علاوه قیلینیب، اونده شعرخوانلیک عکس ایتدیریلگن.

بوندن تشقیری نوابی غزللری اساسیده تصویرلنگن ینه ۱۵ ته میناتور اثر علاوه قیلینگن. بو صنعت اثرلری بیر صنعتکارنینگ موی قلمیگه خاص اېکنلیگی روشن بؤلسه ده، رسام نینگ اسم شریفی نامعلوم قالگن.

میناتور اثرلر اؤشه دور هرات رسامچیلیک مکتبی اسلوبیگه خاص. بو قۇلیازمه گه علاوه قیلینگن رسملرنینگ اکثریتیده یاش شهزاده تصویرلنگن. امریکالیک پروفیسور ویلیمز جکسون Williams Jackson نینگ یازیشیگه قره گنده بو رسملرده گی یاش شهزاده سلطان حسین بايقرا رسمی دیر. مذکور میناتورلرده تورت مرته عکس ایتدیریلگن کتّه یاشده گی شاه اېسه سلطان حسین نینگ آته سی منصور تصویری دیر.

منه شو تصديق نينگ اوزى ۲۱- رقللى رويخطده گى بو دېوان قۇليازمه سى ادبياتيميز و صنعتيميز تاريخى اوچون نى قدر مهم اهميتگه اېگه اېكنليگىنى كورسته دى.

نوايي نينگ خودى شوندهى ميناتور، رسملىر، نقشلىر بيلن بېزه تيلگن، صنعت اهميتگه اېگه بولگن دېوانلريدن ايريم صفحه لرنى امريكاده گى «صنعت و تاريخ ايشانچ كليكسيونى» (Art and History Trust Collection) هم اوزى نينگ فونديده سقلب كېلماقده. بو دېوان تېريزه تخميناً ميلادى ۱۵۳۰- يىلى خطاط عبدالرحيم خوارزمي تامانيدن كۇچيريلگن. بويوك شاعرنينگ بونگه اوخشش اثرلىرى امريكانينگ باشقه پوهنتون، موزيم و شخصى فوندىلريده سقلنيد كېلينيەياتگن بولسه هم، افغانستان اوزبېك متخصصلى حاضرگچه اولر حقيده كمدن- كم معلوماتگه اېگه بۇليشلىرى ممكن.

شو بوگونگچه جهان نينگ اولكن كتابخانه لريده سقلنه ياتگن عليشېر نوايي كىي بويوك متفكرلريميز اثرلىرى قۇليازمه لرينى ائىقلىب، اولرنى توصيف اېتمه گنليگيميزنى هيچ نرسه بيلن آقلىب بولمه يدى. بو مسئله ده بير تاماندىن علم- فن و مدنيتگه بې فرقليك سبب بولگن بولسه، باشقه تاماندىن بير پيتلر حكم سورگن تعصب و عدالتسيزليكلر نوايي شناس عالمرلر يېتيد چيقيشيكه تۇسيق بۇليپ كېلگن. شوندهى بولمه گنده اېدى بويوك شاعرلريميز اثرلرينى بير بېرگه تۇپلش مشكل بولمس اېدى، مبادا شو يورنده اوزلرينى حكمران دېگووچيلر نوايي اثرلريدن هيچ بولمه گنده بير مصرعنى اوقيب توشينگن بولسه لر اېدى! افغانستان جمهور رئيسى محمد اشرف غنى سؤزى بيلن ايتگنده: «عليشېر نوايي بيزنينگ ويليپ شكسپيريميزدير. نوايي نينگ فارس تيليدده گى شعرلىرى ابوالقاسم فردوسى نينگ شعرلىرى بيلن تېنگ دير».

غرب مملکتلریده پروفیسور عنوانی بار شرق شناس عالمرلر جوده کۆپ، بیراق اولر ایچیده بیر نچه شرق تیللرینی مملک اڭگله گن بیلیمدانلر جوده کم. بو حالنی افسوس بیلن قید ایتیشگه تۇغری کبله دی.

اما رابرت دیویریکس اۆزی نینگ کۆپ قیرّه لی علمی و بیلمی بیلن باشقه لردن اجره لیب توره دی. رابرت دیویریکس شرق شناسلیک ساحه سیده بیر قطار علمی تدقیقاتلر یره تگن عالم دیر. شولر ایچیده او چاپ ایتگن «محاكمة اللغتين» (کیریش، انگلیس تیلیگه ترجمه و ایضاحلر بیلن) بو اثر نینگ جهان مقیاسیده گی اڭنگ مملک نشری حسابلنه دی.

رابرت دیویریکس علیشبر نوایي اثرینی ببواسطه اۆزبک تیلیدن انگلیس تیلیگه جوده صفتلی ترجمه قیلگن. «محاكمة اللغتين» ده گی بیتلرنی انگلیس تیلیگه اؤگیریشگه کانسنتینت دیاگلووی و نید کوئین Ned Koyn و Konstantin Diogloy قتنشگن. بو ایشنی عملگه آشیریشده عالم، نوایي شناسلیککه عاید کۆپ اثرلر بیلن تئیشیب چیققن.

۱۹- عصر اروپا نوایي شناسلیگیده، اینیقهسه کتریمر، بیلن، بلوش، ویمبری، براون Katremer, Belen, Bloshe, Wamberi, Brown ایشلریده نوایي بیوگرافیسی و اثرلری بیر یاقلمه، قسماً اؤرگنیلگن بۆلیب، شاعر ایجادی اۆزی نینگ تۆله، مملک و تۇغری بهاسینی آلمه گن ایدی. اروپالیک بیر قطار تدقیقاتچیلر نوایي نی فقط فن، مدنیت، صنعت و ادبیات حامیسی صفتیده اولوغله گنلر.

رابرت دیویریکس اروپا تدقیقاتچیلری ایچیده بو فکرنی بیرینچی بۆلیب بیر یاقلمه اېکنلیگینی اثبات قیلیب، شونده ی یازه دی: «فارس ادبیاتیگه بغیشلنگن مشهور اثریده براون نوایي حقیده فکر یوریتیب، شونده ی دیدی: نوایي نی سؤزسیز اۆز دۆری و وطنی نینگ بیرینچی حامیسی، دېب بهالش ممکن. بو بهانی قبول قیلسه بۆله دی، چونکه نوایي حقیقتاً هم صنعت حامیسی، اقتدارلی ادیبلر نینگ استادی

و حمايه چيسى اېدى. بىراق براون بېرگن بو خصوصيت كوپ قيره لى عليشېرنىنگ تورلى قىزىقىشلىرى و سېر محصول ايجادىنى بهالشگه عاجزلىك قيله دى، دېگن خلاصه بىلدېرگن اېدى رابرت ديويرىكس.

او ينه اوز فكرينى دوام اېتدېريب، شونده يازهدى: «عليشېر فقط صنعت حمايه چيسى گينه اېمس، بلكه نثرده هم، نظمه هم دانغى كېتگن يازووجى، شاعر، تاريخچى، تنقيدچى، شونىنگدېك، اقتدارلى رسام، چالغووجى، بسته كار هم دېر... بوگونگه كېلىب، او چىغتاي («اؤزبېك») شعريتى نىنگ قېترىلمس، اؤزىگه خاص مكتىبى نىنگ يره توچيسى صفتيده هم تن آلىندى».

رابرت ديويرىكس عليشېر نوايى نىنگ اؤزبېك تىلى و ادبىياتى رواجىگه قوشگن حصه سى بوندن هم چوقورراق اېكنلىگى خصوصيده تۇخته لىب، «محاكمة اللغتين» نىنگ يازىلىش تاريخى، اثر نىنگ ايچكى توزىلىشى، تىل مېمىز نىنگ ترقياتىگه كورستگن تاثيرى اوستيده كېنگ فكر بيان قيله دى.

رابرت ديويرىكس نوايى گه «جوده هم كوچلى وطنپرور و خلقنى سېوووچى انسان» صفتيده بها بېرهدى، همده انگليس تاريخچيسى جيفرى لېوس نىنگ عليشېر نوايى گه بېرگن بهاسىنى كېلتيره دى. جيفرى لېوس نوايى حقيده شونده ي فكر بىلدېرگندى: «اونى (نوايى نى) توله معناده توركى خلقلر نىنگ جيفرى چوسرى آتش ممكن. او توركى خلق تىلىنى ادبى تىل درجه سىگه كوتريش اوچون خدمت اېته آلىشىنى اثبات قىلگن و اثر لىده بونى نمايش اېتگن، همده توركى تىلده سؤزلىشووچى برچه اولكه لرده اؤزى نىنگ كته تاثيرىنى اؤتكزگن بېرىنچى بويوك شاعر دى».

نوايى مخلصلر يگه معلوم كه «محاكمة اللغتين» ده توركىستان توركى سىده گى ۱۰۰ ته فعلنى كېلتىر يلىب، بو فعللر نىنگ هر بېرى نىنگ معنا نازكلىكلرى ايشلتىلىشى مثاللر بىلن كورستىب بېرىلگن. بو سؤزلر نوايى نىنگ يازىشىگه كوره ۱۰۰ ته،

اصلیده اثرنینگ پاریس قۇلیازمه سیده هم شوگونگچه باسیب چیقریلگن نشرلریده هم، فعللریننگ سانى ۹۹ ته. اثرنینگ قۇقان لیتوگرافیک باسمه سیده (تاش باسمه سیده) حتا ۹۸ ته دېب كۆرستیلگن. رابرت دیویریکس بو جومباقچه جواب آختریب، بیر تۇختمگه كېله دی: نوايي ایضاح بېرگن سۆزلىرى نینگ بیر نېچته سی، مثلاً، سیقته ماق، قیسمنماق، تېلمورماق، یسنماق و بېزه نماق فعلی سۆزلىر رۇیخلىگه كیرمه ی قالگن. رابرت دیویریکس نینگ فکریچه یوزینچی سۆز منه شولریننگ بیرى بۇلیشى كېره ك. عالم نینگ بو فکریگه قۇشیلمسلیك ممکن اېمس. خودى شونده ی فکرنى مشهور تورک عالمى آگاه سیررى لیویند هم Agah Lewend Sirri اوز ایشیده قید اېتیب اؤتگن. استاذ لیویند نینگ قید اېتیشیگه قره گنده، استانبولده گى سلیمانیه کتابخانه سی فاتحی بۇلیمیده ۴۵۶ رقمی بیلن سقلنه یاتگن نوايي کلیاتی نینگ ۷۸۴-۷۷۴ صفحه لریده «محاکمة اللغتين» نینگ نسخه سیده یوزینچی فعل قید اېتیلگن، بو فعل «جیمدیلماق» فعلی دیر.

رابرت دیویریکس علیشېر نوايي اثرى حقیده گى اوز تدقیقاتینی شونده ی خلاصله یدی که عالم نینگ بو خلاصه سیگه بیز هم قۇشیلگن بۇلردیک:

«فلالوجیست، تیلشناسلر اوچون بو اثر بی بها منبع حسابلنه دی. شو باعث، اگر باشقه سببلر بۇلمسه، بو شونده ی اثر که بو بیلن هر بیر تورکولوجیست، اگر هر بیر شرقشناس دېمه سک هم، البته، تَنیشیب چیققن بۇلیشى شرط».

اېسلتمه: اوشبو مقاله پروفیسور دکتور خ. عصمت الله یوف کوزه توولرى اساسیده تیارلندی.

ادبياتلر:

۱. "Muhakamat al-lughatain" introduction, translation and notes by Robert Devereux. Leiden: E. J. Brill, ۱۹۶۶
۲. E. G. Browne, a history of Persian literature under the tatar dominion, Combrudge, ۱۹۲۰
۳. Geoffrey Lewis, the emergence of modern Turkey. London, ۱۹۶۱
۴. Paul Smith, Alisher Navoi Life and Poems, ۲۰۱۸

افغانستانده نوایي گه عاید پشتو تیلیده گی علمی نشرلر

قريب آلتی یوز ییلدن بویان علیشېر نوایي نینگ اؤلمس تفکری، بې قیاس نظمي و نثري اثرلری دنيا خلقلری تامانیدن اؤرگنیلېب، بیر قنچه تیللرده نشر اېتیلېب كېلېنماقده. شو جمله دن علیشېر نوایي حیاتی و ایجادى جهان مقیاسیده اېنگ كۆپ و كېنگ كۆلمده اؤزبېكستانده اؤرگنیلگن بؤسه، اېنگ كم اؤرگنیلگن اؤلكه افغانستان بؤله دى. افغانستان مقیاسیده اېسه بو عالم شمول شخصیت حیاتی و ایجادى پشتو تیلیده اېنگ آز اؤرگنیلگن. افغانستان علم-فن اربابلری آره سیده اؤزبېك و تاجیکلردن كېين نوایي ایجادياتى بیلن قیزیقنلر پشتون عالملى بؤله دى.

منه بو خریطه ده افغانستانده گی ایتنيك گروهلر نینگ اؤرنشگن جایلری كورستیلگن:

افغانستانده گی ایتنيك گروهلر سان جهتیدن:

پشتونلر - ۴۱٪

تاجيكلر - ۲۷٪

توركي لر - ۲۹٪

باشقه لر - ۳٪

پشتو تىلى هند-اروپا تىللىرى عايله سيگه منسوب شرقي ايران تىلى بۇلىب، اصلى پاكستان نىنگ شمال-غربي قىسمىده، افغانستان نىنگ جنوبي و شرقي قىسمىده سۆزلىشيله دى. بو تىل افغانستان همده پاكستان نىنگ خيبر پختونخوا ولايتيده رسىي مقامگه اېگه. پشتو تىلى «پوشتون/پشتون/پختون» لرنىنگ ملي تىلى حسانلنهدى.

معلوم كه، نوايي شناسلىك عمومي اعترافلر، شرحلر و نثري بيانلر طرزىده شكللنگنلىگى انكار اېتىب بۆلمه يديگن حقيقت. چونكه نوايي نىنگ اعتقادى، دنيا قره شى، تفكرى، يانده شووى، اؤشه دور روحيتى - عدالت، اېرك و آيدىنلىككه يقين بۆلگن. افغانستانده ۲۰- عصر باشلريده باشلنگن تورلى اجتماعى-سياسى، قومى-لسانى اؤزگريشلر عين نوايي دورى سلسلهسى نىنگ اوزيلىشىگه سبب بۆلدى، دېسك ينگليشمه گن بۆلمه ميز.

افغانستانده عليشېر نوايي حياتى و ايجادى بيلن شغللنوچى نوايي شناسلىك ساحهسى حقيده سۆز بارگنده، بوندن بير عصر اول اؤزبېكستانده نوايي شناسلىك شكللنىشىگه باشلب، ۲۰- عصر ايگىنچى يرمىده اوز علمى قيافه سيگه اېگه بۆلگن بۆلسه، افغانستانده بو ساحه ده گى علمى-عملى فعاليتلر انچه كېچىكيب باشلنگىنىنى كوزه تيش ممكن.

نوايي نى توغرى حس اېتىش كېرەك. نوايي نىنگ تفكرى بوتون بشرىت اوچون خدمت قىلگن و شوندهى وظيفه نى بجرىب كېلماقده. بو حقيقتنى اوز وقتيده حس

اېتنگن اؤزبېكستانده گي عليشېر نوابي ايجاديني اؤرگنيشگه قره تيلنگن نوابي شناسليک تاريخي و مذکور ساحه بؤييجه فعاليت آليب بارگن عالمير و اولر نينگ تدقيقاتلری، نشرلری حقيده كۆپ نرسه يازيلگن. حاضره هم متصل يازيليب كېلنماقده. اما نوابي توغليلب اؤسگن، ايجاد اېتنگن، جهان شمول متفكرگه آيلنگن اؤلكه ده اعتراف اېتيش كېرەك كه، بو حقيقتگه جوده كېچ اېریشيلدی. آينيقسه پشتو تيلیده ايجاد اېته ياتنگن افغانستانليک قلمكشله بو ساحه گه انچه كېچيكيب كيريشدی. فقط كېنينگي چارك عصر ايجيده عين حقيقت چوقور حس اېتيلدی و نوابي حياتي و ايجادياتيگه قيزيقيش كؤلمی بير مونچه كېنگه يدی. بونگه قدر پشتو زبان ايجادكارلر هم نوابي گه عايد علمي تدقيقاتلرينی دري/فارس تيلیده يازيب كېلشگن.

حتا ۱۹۹۱- ييل كابله ايلك بار نوابي تولدی نينگ ۵۵۰- ييلليگي مناسبتی بيلن يازيلگن ۲۰ دن آرتيق مقاله نينگ اكثریتی دري/فارس تيلیده بؤلگن.

افغانستانده عليشېر نوابي نی كېنگ و چوقورراق اؤرگنيش ۲۱- عصر بيلن باغليق حادثه دېسك خطا قيلمه گن بؤله ميز.

افغانستانده عيشېر نوابي گه عايد پشتو تيلیده نشر اېتيلگن يگانه كتاب نوابي حياتي و ايجادياتي خصوصيده وسيلي وله ديمير برتولد نينگ «مركزي آسيا تاريخي بؤييجه تورتته تدقيقات» ناملی كتاب نينگ اوچينچی جلدی ترجمه سی بؤليپ، دستلب بو اثرنی وله ديمير مينارسكي روسچه دن انگليسچه گه ترجمه قیلگن. اثر نينگ انه شو انگليسچه نسخه سی افغانستان فلر اكادמיسی تشبثی بيلن نوابي تولدی نينگ ۵۸۰- ييلليگي عرفه سيده «مير عليشېر نوابي» نامی آستیده پشتو تيلیده نشر اېتيلدی. اثرگه ترجمان سيد اسمایل حسيني فاطمي هېچ قندهی قوشيمچه و اؤزگرتيريش كيربتمسندن انگليسچه نسخه سيني بارليگيچه پشتوچه گه اؤگيرگن. شو باعث اثرده ينگيلىك كؤزگه تشلنمه يدی و او بوگونگی نوابي خوان اوچون چوقور معلومات بېريشگه هم عاجزليک قيله دی. شونگه قره مهی، بو اثر اؤزی نينگ ساده ليگی و ايخچمليگی بيلن ياش كتابخوانلر اوچون فايده دن خالی هم اېمس. آينيقسه

پشتو تېليده ايش يورينه ديگنلر اوچون كنه اهميتگه اېگه، چونكه بونگه قدر نوایي حقيده پشتو تېليده معلومات بېرووچى ادبيات نينگ اوزى بولمه گن.

اېندى بې واسطه مقاله لرگه اوته ميز:

د تذکره ليکنې له مخې د «مجالس النفايس» او «پتي خزانی» مقایسه (تذکره يازيشده «مجالس النفايس» و «پته خزانه» نى قياسلش)

عليشېر نوایي تولدى نينگ ۵۷۵- ييلليگى مناسبى بيلن كابلده اوتكزىلگن خلق ارا سمپوزيومده نشر اېتيلگن «مجموعه مى مقالات (مقاله لر توپلمى)» دن اوزين آلگن ۴۱ مقاله دن اتيگه ايگيته سى پشتو تېليده يازيلگن. اولردن بىرى حبيب الله رفيعى قلمىگه منسوب «تذکره يازيشده «مجالس النفايس» و «پته خزانه» نى قياسلش» سرلوحه لى مقاله.

«پته خزانه (بشيرين خزينه)» - پشتو تېليده يازيلگن قولىازمه نينگ نامى. اونينگ كشفياتچيسى نينگ سوزلريگه كوره، اثر پشتو شعريتى نينگ انتالوگيه سى حسابلنه دى. او پشتو ادبياتى نينگ معلوم بولگن اېنگ قديمگى اثرلريدن حسابلنه دى. ايريم منبعلرده، بو قولىازمه ساخته دېب بهالنه دى. اما كوپچيليك اونى (۱۷۶۲-۱۷۶۳) ييللر آره ليغيده داوود نينگ اوغلى محمد هوتك تامانيدن ايگى بيل دواميده يازيلگن كتاب دېب بيليشه دى. مؤلف اوشبو كتاب نينگ مقدمه سيده «پته خزانه» كتابىنى «شاه حسين هوتك» بويروغى بيلن يازگنليگىنى ايتگن.

مقاله مؤلفى، نصرالله نقشبند نينگ اوغلى حبيب الله رفيعى (۱۹۴۵) افغانستان نينگ وردك ولايتيده توغلگن. رفيعى اساساً پشتو تېليده ايجاد اېتووچى اديب، شاعر و يازووچى بوليب، اوزاق مدت كابل اونيورسيتېتى نينگ تاريخ و پشتو ادبياتى فاكولتېتېده اوقيتووچيليك قىلگن. او تاريخ و تذکره نويس يازووچى صفتيده تنيلگن و بوگونگه قدر ۷۰ دن آرتيق اثر يازگن.

حبیب الله رفیعی اۆز مقاله سیده «پته خزانة» بیلن «مجالس النفايس» اثرلری مضمونیده گی یقینلیکلرگه ایضاح بېریب، بولرینینگ آره سیده ۲ عصر دن کۆپراق زمان بارلیگیگه قره مه ی، اولرینینگ مؤلفلری اۆز دۆرلیده گی معمالر نی کۆپراق بیردېک عکس اېتدیرگیننی اورغوله یدی.

د ملت جوړونې دوه بنسټونه (دولت قوربلیشی نینگ ایکیته پایدیواری)

نوایي تولدی نینگ ۵۸۰- ییللیگی مناسبتی بیلن «علیشېر نوایي تفکرلرینی قیته اؤرگنیش» نامی آستیده ۲۰۲۱- ییل هرات شهریده اؤتکزیلگن خلق ارا علمي کنفرینسیده ندر اېتیلگن «مقاله لر تۆپلمی» ده پشتو تیلیده ندر اېتیلگن مقاله لردن بیرى شو سرلوحه آستیده بېریلگن. اوندە مؤلف لعل پاچا آزمون پشتو ممتاز ادبیاتی نماینده سی خوشحال ختک کۆپ خصوصلرده علیشېر نوایي ایزیدن باریب ایجاد اېتگنیکه تۆختلیب اۆته دی.

نوایي بیلن ختک نینگ اؤخشش جهتلرینی توشونتیریشگه اورینگن پشتو ادیبی لعل پاچا آزمون اۆزی نینگ «د ملت جوړونې دوه بنسټونه (دولت قوربلیشی نینگ ایکیته پایدیواری)» سرلوحه لی مقاله سیده یازیشیچه، امیر علیشېر نوایي نینگ سیاسی و مدنی حرکتلری اؤزبېک تیلی و مدنیتیده اویغانیش دۆرینی باشلب بېردی. اونینگ سعی و حرکتی بیلن اؤزبېک تیلیده ایجاد اېتیش عنعنه سی یؤلگه قوییلدی، شاعر، یازوویچلرینی شو تیل و ادبیاتنی اؤرگنیشگه اوندە دی. اصلیده نوایي نی اؤزبېک تیلی نینگ آته سی دېسه بۆله دی، دېب تآکیدله یدی.

آزمون گه کۆره، خوشحال ختک هم سیاست و مدنیت اربابی بؤلگن. اؤز خلقی نینگ ترقیاتی، اېرکینلیگی، تیلی و ادبیاتی بۆییچه ایجاد اېتگن. شو مقصوده او خلق فراوانلیگی اوچون کوره سگن. او خودی نوایي کبی اؤز تیلی نینگ امکانیتلرینی اثرلریده آچیق بیان قیلگن. خوشحال ختک پشتو تیلی و ادبیاتی نینگ آته سیدیر، دېدی.

پشتو ممتاز دورى ۱۷- عصر نینگ كوره شچن شاعرى خوشحال ختك پشتو ادبياتى نینگ كوچلى، ملي، اپتنيك، جماعه وي و اپييك اساسچيسى دېب اتلهدى. ختك ايجاديدە خودى نوايي كىبى، تفكر و سياست، احسان و سخاوت، يازوو و ادبيات، علم و معرفت دقت مركزيزده توره دى. ايريم منبعلرده ايتيليشيچه خوشحال ختك ۲۰۰ گه يقين اثر يازگن، اونينگ كلليانيدن ۴۰ مينگ بيت اورين الگن.

اپندى نوايي بيلن ختك شعري ايجاديدە گى اوخششليكلرگه قيسقه توختله ديگن بولسك:

مؤلف ۳۰ بېتن عبارت اوز مقاله سى دواميده اساساً قويدە گى اوچ سوال اطرافيدە سؤز يوريتە دى:

۱- اوشبو تدقيقاتدن مقصد نيمه؟

۲- نيمه اوچون بو موضوع تنلنگن؟

۳- بو ايگى شخصيت نينگ دولت قوربيليشى ساحه سيده گى اساسي مشترك قره شلر قنده دى؟

يازووچى آزمون گه كوره، بو تدقيقات نينگ اساسي مقصدى امير عليشېر نوايي نينگ اوزبېك تيليدە گى اثرلىرى فارس و پشتو تيللريگه يېترلى ترجمه قيلينمە گنليگينى انابتگه آيب، نوايي نى پشتو كتابخوانلريگه تنيشتيريشدير.

مؤلفگه كوره، اوزبېك و پشتو ممتاز ادبياتى و كيللرى نوايي و ختك جمعيت نينگ هر بير ايېكتيده حيات نينگ سېرتينى و يوزينى كوره ديلىر و جمعيتده گى ميده- چويدە نرسه لرگه اونچه ليك اهميت بېرمە يديلر. اولر نينگ شعري ايجاديدە گى اوخششليكله نظر تشله گن لعل پاچا آزمون، ختك كوپ حاللرده نوايي دن پيروليک قيلگنليگه گواه بوله ميز، دېيدى و منه بو مثاللرنى كېلتيره دى:

نوایي:

اپلنی شاد ایلهمک کپره ک دور منگه،
عدل و داد ایلهمک کپره ک دور منگه.

ختک:

چې په کار دې مملکت دي
عدالت دي، عدالت دي
مؤلف ایگی بویوک شاعرینگ دنیا قره شی خصوصیده گی اؤخششلیکلرنی
اثباتلش اوچون اولرنینگ ایجادیکه مراجعت قیله دی و نوایي نینگ دپوان فانی
اثریدن منه بو فارسجه بیتنی کپلتیره دی:

ما به کجا زهد و عبادت کجا،
مست کجا، تقوا و طاعت کجا.

خوشحال ختک بو باره ده نوایي دن آرته قالمه گن، دبیدی آزمون:

مست یم، می پرست یم، زندي کرمه، کرمه، کرّم،
واوره محتسسییه! باده خورمه، خورمه، خورم.

دکتور لعل پاچا آزمون، پشتو تیلی و ادبیاتی متخصصی، اوزاق بیلر کابل
اونیورسیتیتیده اؤقیتووچیلیک قیلگن.

او ۲۰۱۸- ییل تاشکپنت دولت شرقشناسلیک انستیتوتی نینگ مهمان پروفیسوری
بؤلگن و اوشبو درگاه نینگ فخری آنالین اؤقیتووچیسسی وظیفه سینى بجرگن.

آزمون ۱۹۷۱- ییل ننگرهار (جلال آباد) ده توغیلگن. او اساساً پشتو تیلیده ایجاد
اېته دی.

نوایي نینگ دولتدارچیلیگی تۇغریسیده ایگی آغیز سۆز

نوایي ۱۴۶۹-۱۴۷۲- ییللرده مُهردار، ۱۴۷۲-۱۴۷۶- ییللرده وزیر بۇلیب
ایشلهگن. ۱۴۸۷-۱۴۸۸- ییللرده آسترآباد شهیریگه حاکملىک قیلگن.

علیشپەر نوایي حسین بايقرا سرايیده یوکسک وکالتلی کیشیلردن بۇلگن. بايقرا
باله لیکدهگی دۇستینی اؤزیگه باش وزیر ایتیب تعینلهگن. سلطان بايقرا دایما
نوایي نینگ مصلحتلریگه عمل قیلگن. شو سببلی، او باشقرگن ییللر، نسبتاً
تینچلیکده، شهرسازلیک، صنعت رواج تاپگن دۆرلر بۇلگن. نوایي وزیر بۇلگن
ییللریده هراتده آبادانلیک اوج آلگن، مدنیت رواجلنگن. شاعر اؤزی باش بۇلیب،
سووسیز یېرلرگه سوو چیققرگن، اېسکی اریققرنی تازه لتدیقرگن، ینگى کاناللر
قزدیقرگن. اېسکی بنالرنی تعمیرلئیب، ینگیلرینی قوردیقرگن. قنچه دن-قنچه
مدرسه لر، خانقاهلر سالدیقرگن.

جمله‌دن «وقفیه» اثریده نوابی وقف یپرلری، مُلکلری، مقداری، فایده‌لنیش، وقف ملکی و مبلغی عوضیگه قوریلهدیگن بنا و انشآتلا، بو یؤنلیشده مدرسه و خانقاهلرده اؤرنیتیلگن ترتیبیلر حقیده فکر یوریتگن و اؤز مبلغلری عوضیگه قوردیرگن خیریه مؤسسهلری، علمی-مدنی بنالر و باغلرنی سنب اؤتگن. بو اثر نوابی نینگ دولت اربابی صفتیده و حسین بایقرا بیلن مناسبتلرینی اؤزگنیش اوچون مهم منبع حسابلنهدی.

خاند امیر نینگ قید قیلیشیچه، ۸۰- ییللر دوامیده علیشپر نوابی اؤز مبلغلری حسابیدن هرانده و مملکت نینگ باشقه شهرلریده بیر نچه مدرسه، ۴۰ ته رباط، ۱۷ مسجد، ۱۰ خانقاه، ۹ حمام، ۹ کؤپرک، ۲۰ گه یقین حوض قورگن یاکه تعمیرلندیرگن. اولر آره‌سیده هرانده‌گی «اخلاصیه»، «نظامیه» مدرسه‌لری، «خلاصیه» خانقاه‌سی، «شفائیه» طب‌گاهی، قرآن تلاوت قیلووچیلرگه مؤجللنگن «دارالحفاظ» بناسی، مروده‌گی «خسرویه» مدرسه‌سی، مشهدده‌گی «دارالحفاظ» خیریه بناسی و باشقه نایاب معمارلیک یادگارلیکلری بار.

علیشپر نوابی اؤزبیک ادبیاتی و مدنیتی تاریخیده‌گی اولوغ سیمالردن بیریدیر. زمانداش‌لری اونی «نظام الدین میر علیشپر» دېب اولوغلنگنلر. «نظام الدین»، «دین نظامی» دېگنی دیر. کؤپینچه، منصب اېگه‌لریگه نسبتاً آیتیلگن «میر»، «امیر» دېمکدیر. عصرلر دوامیده اونینگ اثرلری تقلید و الهام منبعی بؤلیب حسابلنیب کپلگن. علیشپر نوابی اؤزی نینگ اؤلمس اثرلری آرقه‌لی اؤزبیک تیلی نینگ گؤزلیگینی، بایلیگینی و قدرتیینی عالمگه نمایش اېته آلگن.

افغانستان نوایي شناسلیگیده شرعي جوزجاني نینگ اؤرنی

افغانستان نوایي شناسلیگی نینگ باش خصوصیتلریدن بیرى او یپرده گی عالمترینگ اېسکی اؤزبېک یازووی و دري تیلی، عرب یازوویگه بوتون عمر دوامیده تعلیم و کونده لیک فایده لنیشده یقینلیکلری دیر. یعنی، نوایي دؤریدن بېرى دوام اېتیب کبله یاتگن اېسکی اؤزبېک تیلی نینگ متن و سؤزلیشوو عنعنه سی نینگ افغانستانده سقلنگنلیگی بو یورت نوایي شناسلرینی نوایي گه، مثلاً، عرب یازوویده گی نوایي اثرلری قؤلیازمه لریگه هر جهتدن یقینلشتیره دی.

۲۰- عصر اؤرتهلریدن، اینیقه سه ۲۱- عصردن باشلب حاضرگه قدر افغانستانده گی نوایي شناسلیککه حصه قؤشیب کبله یاتگن تدقیقاتچیلرینی، ایگی بویوک سنه:

نوایي تولدی نینگ ۵۷۵ و ۵۸۰ ییللیگی مناسبتی بیلن اؤتکزیلگن خلق ارا سیمپازیوم و سیمینارلر نوایي نی ینه-ده چوقورراق و کبنگراق اؤرگنیشگه اونده دی.

اولر نينگ ايريملريدن ات توتيب اؤتهميز:

- محمد يعقوب واحدي جوزجاني
- عبدالحكيم شرعي جوزجاني
- عبدالحی حبيبي
- عبدالحی نور اهراري
- عبدالله رويين
- فيض الله ايماق
- سيد محمد عالم لبيب
- سيد تاج الدين تاشقين بهايي
- نورالله آلتاي
- ذكرالله ايشانچ
- رحيم ابراهيم
- محمد حليم يارقين
- و باشقه لر

عليشېر نوابي حياتی و ايجادی جهان مقیاسیده اېنگ كۆپ و كېنگ كۆلمده اؤزبېكستانده اؤرگنيلگن بۆلسه، اېنگ كم اؤرگنيلگن اولكه افغانستان بۆلهدى. افغانستان مقیاسیده اېسه بو عالم شمول شخصیت حياتی و ايجادی پشتو تيلیده اېنگ آز اؤرگنيلگن. افغانستان علم-فن اربابلری آره سیده اؤزبېك و تاجيكلردن كېين نوابي ايجادياتی بيلن قيزيققنلر پشتون عالملى بۆلهدى. بونگه افغانستانده ۲۰- عصر باشلريده باشلنگن تورلى اجتماعي-سياسي، قومي-لساني اؤزگريش لر عين نوابي دورى سلسلهسى نينگ اوزيليشيگه سبب بۆلدى، دېسك ينگليشمه گن بۆلهميز.

افغانستانده گى نوابي شناسليک موضوعيگه دقت قره تگن عالمردن بيري

عبدالحكيم شرعي جوزجاني دير. اونينگ نوایي شناسليک يۆنلشيدە يازگن مقالهسى دقتگه سزاوار.

شرعي جوزجاني افغانستان خلق دېموكراتيك پارتيهسى نينگ اساسچيلريدن بۆلگن و ۱۹۷۸- ييل ۲۷- اپرېل انقلابيدن سۆنگ افغانستان دېموكراتيك جمهوريتى عدليه وزيرى و باش پراكورور اېتىب تعيينلندى.

۱۹۲۵- ييل سرپل شهريده دنياگه كېلگن جوزجاني اۆزبېك تيلده اؤقىش و يازيشنى مرحومه آنهسى بى بى حبيبه دن اؤرگنگن.

شرعي جوزجاني اؤز آنه تىلى - اؤزبېك تىلى بيلن بير قطارده فارسى/درى، پشتو و عرب تيللرينى يخشى بيله دى، علمي و ايجادى ايشلرينى اؤزبېك و فارس تيللريده آليپ باره دى.

دكتور پروفيسور شرعي جوزجاني نينگ حاضرگه قدر افغانستان، اؤزبېكستان و توركيه ده اؤندن آرتيق اثرلىرى، ۲۰۰ دن كؤپراق مقاله لرى نشر اېتىلگن.

جوزجاني ذواللسانين شاعر. اونينگ فارسچه شعرلىرى ۱۹۵۵ ييلدن، اؤزبېكچه شعرلىرى اېسه، ۱۹۶۶ ييلدن اعتباراً افغانستان مطبوعاتيده نشر اېتىله باشلگن.

پروفيسور شرعي جوزجاني نينگ حاضرگه قدر افغانستان، اؤزبېكستان و توركيه ده نشر اېتىلگن اثرلريدن بعضيلرى:

فارس دري تيليده:

- بېتكچى عالم ابو ريحان بېروني (مونوگرافيك تدقيقي اثر)، كابل: دولت مطبعه سى، ۱۹۷۸ ييل.

- ایگینچی معلم ابو نصر فارابی (تدقیقی رساله)، کابل، ژوندون ژورنالی ۱۹۷۳- بیل.
- فیلسوف طبیب ابو علی ابن سینا (تدقیقی رساله) ژوندون ژورنالی، ۱۹۷۳- بیل.
- اؤزبک و تورکمن خلق آغزه گی ایجادیکه بیر نظر (تدقیقی مقاله)، کابل، فولکلور ژورنالی، ۳-۱ سانلر.

اؤزبک تیلیده:

- مرغینانی و اونینگ ایزداشلیری، تاشکېنت اسلام اونیورسیتېتی نشریاتی، ۲۰۰۰.
  - تصوف و انسان، تاشکېنت، عدالت نشریاتی، ۲۰۰۱- بیل.
  - اسلام حقوقی، حنفي مذهبی و اؤرته آسیا فقیه لری، تاشکېنت، اسلام اونیورسیتېتی، ۲۰۰۲.
  - بخارالبک بویوک فقیه دبوسی، تاشکېنت اسلام اونیورسیتېتی نشریاتی، ۲۰۰۸- بیل.
  - امو دریا (شعرلرتؤپلمی)، کابل: دولت مطبعه سی، ۱۹۹۰.
  - یوره ک سِرلری، کابل: آیدین افغانستان فرهنگي انجمنی نشریاتی، ۱۳۸۸.
- جؤزجانی نینگ «اسلام حقوقی، حنفي مذهبی و تورکستان فقیه لری»، «تصوف و انسان» و «یوره ک سِرلری» ناملی اثرلری تورکیه ده تورک تیلیده نشر قیلیندی.

شرعی جوزجانی نینگ علمی-تدقیقی اثرلری خصوصیده سؤز بارگنده، اونینگ ۱۹۹۱- بیل فارس تیلیده یازگن «نظرات گستره در مورد خلاقیت و اندیشه علیشېر نوابی» یعنی، «علیشېر نوابی ایجادی و فکرلری قمرای حقیده عمومی

ملاحظه لر» سرلوحه لى ايلك مقاله سى كته اهميتگه مالک. اوشبو مقاله ده مؤلف اولوغ متفكر شاعر عليشپر نوایي نينگ قديم اوزبېك/توركي ادبيات ترقياتيده گى مثلسيس حصه سى، بديعي نقطه لى نظر دن اونى يوكسك پاغانه گه كوترگنى، اوزبېك شعريتگه فلسفي، تصوفي و اخلاقي، فكر لر و انسانسپورليک غايه لر ينى آليب كيرگن ينى تاكيد لب اوته دى.

آره دن ۱۹ ييل اوتيب (۲۰۱۰) تاشكېنتده «نوایي گه ارمغان» توپلميده نشر اېتيلگن «افغانستانده نوایي شناسليک» سرلوحه لى مقاله سيده مؤلف، اؤتميشده نوایي گه نسبتاً آليب باريلگن سلبى مناسبتلردن، زمان اؤتيشى بيلن شاعر ابدى آرامگاهى اوستيده كورك مېره قد كوتريب، اطرافى شيمن باقعه ايلنگنيدن بحث اېتیب اؤته دى. شو بيلن بيرگه جوزجاني افغانستان مطبوعاتيده بيرينچى مرته ۱۹۵۲- ييلده «وطن» ناملى مستقل گزېته ده مرحوم نزيه يى جلوه و نظر محمد نوا تشبثى بيلن نوایي نينگ بير غزلى نشر اېتيلگن ينى تيلگه آله دى. اوشه غزل نينگ بيرينچى ايگى مصرعى:

كوكرا كيم دور صبح نينگ پيراهنيدن چاكراق،
كبير يگيم شبنم توكيلگن سبزه دين نمناكراك.

مؤلفگه كوره افغانستان عالم، شاعر لرى و صنعت ارباب لرى تامانيدن، اولر نينگ تىلى و ملتيدن قطعي نظر نوایي شناسليک ساحه سيده كېنگ كولملى علمى همده ادبى ايشلر قىلينيب كېلنگن. افغانستانليك اوزبېك، تاجيك ضيالىلرى آغير شرايطلرده، خارج مملكتلريده هم بو ساحه ده اؤز علمى تېكشيريش ايشلرينى آليب بارماقده لر.

شرعي جوزجاني نينگ «افغانستانده نوابي شناسليک» سرلوحه لی مقاله سی نينگ اهمیتی شوندن عبارت که، اونده افغانستان حدودیده نوابي قی درجده، قچاندن باشلب و قنچه ليک اؤرگنيلگنی و اؤرگنيله ياتگنی حقيده فاکتور، قیدلر و معلوماتلر بیلن اؤرتاقلشه دی، همده بو ساحه ده نیمه ایشلر قیلينیشی ضرورليگی خصوصیده تۆخته لیب اۆته دی.

جوزجاني افغانستانده گی نوابي بیلن باغليق آبدلر مسأله سيگه عليحده تۆخته لیب اۆته دی.

هرات شهريدن تشقري جوزجان، بلخ، تخار، اندخوی، مزاری شريف، مشهد و نيشاپور کبی جايلرنينگ هر بيریده نوابي قورديرگن ۳۷۰ ته بناي خيريه (خيرلی و منفعتلی قوريلمه و انشآتلر)نی، شونينگدېک، گوهرشاد بېگيم قورديرگن بعضی آبدلرني کؤریش ممکن ديدی. مثلاً، مشهد شهره گه عجایب سوو کېلتيريش انشآت، نيشاپور يقينیده قاسم انوار قبری اوستیده قوريلگن چيرابلی بنا، سريل درياسی اوستیده قوريلگن ايگی قوه تلی مستحکم و بلند کؤپريک، مزاری شريفده حضرت علي نينگ رمزي قبری نوابي مصلحتيگه بنا حسين بايقرا تامانیدن بنا اېتيلگن بويوک آبدلر نينگ هر بييری حاضره هم صلابت تۆکيب توره دی.

افغانستانده گی اؤزبېکلر آره سيده عليشېر نوابي ۱۰۰۱ (اسماء الحسنی) - الله نينگ ۱۰۰۱ مبارک اسميگه آتب ۱۰۰۱ ته آبدلره يره تيشگه نيت قيلگن، دېگن گپلر حاضره قدر موجود. اما او هر تورت يیلده بير مرته کېله ديگن کبيسه (سکرهش) يیللی نينگ ۳۶۶ کونيه گه تېنگ ۳۶۶ ته آبدلره قوريب اؤزیدن اؤلمس ميراث قالدیرگن هم، دېبيله دی خلق آغزه گی حکايه لرده. اولرده ایتيليشيچه، نوابي نينگ قؤلی سووگه هم، يبرگه هم، کؤککه هم يبتگن. سووده قودوق، کؤپريک

و حوض قورگن بۆلسه، بېرده مدرسه، مسجد، دارالشفاء (كسلخانه) قورگن بۆلېب، كۆككه تېنگ اثرلر يره تگن

بېرتېلس (۱۸۹۰-۱۹۵۷) نېنگ «نوايي» ناملى كىتابىده توكىدلنىشىچە، نوايي قوردىرىگن انشائتلر سانى ۳۸۰ ته بۆلگن.

عبدالحكيم شرعي جوزجانى نېنگ توكىدلنىشىچە، فكري سلجوقى بېرىنچىلردن بۆلېب «امير عليشېر نوايي و او قالدېرگن معمارى يادگارلىكلر» سرلوحه لى كته مقاله يازىب، «هرات» ناملى ادبى ژورنالده چاپ قىلگن اېدى. بونېنگ اهمىتلى تامانى شونده كه، او مقاله ده اۋزى نېنگ «مزارات هرات» و «خيابان هرات» ناملى كتابلر يده نوايي دورىگه تېگىشلى كۆپ معمارى يادگارلىك و انشائتلر تۇغرىسىده كېنگ معلومات بېرگن اېكن.

ادبىياتشناس و تدقيقاتچى عالم مرحوم سرورخان گويا اعتمادى، هند عالمى سيد محمد عبدالله قلمىگه منسوب «توقىزىنچى هجرى عىصده افغانىستان مشهور وزىرى» سرلوحه لى مقاله سىنى هندىستان نېنگ لاهور شهريده چىقه دىگن «اورىنتال كالچ مه گزىن» ناملى ژورنالدىن (۱۹۳۵، ۳۶- سان) فارس تىلىگه ترجمه قىلىب، «كابل» ژورنالى نېنگ اوچىنچى يىلى، ۱۲- سانىده (۱۹۳۵/۱۳۱۳- يىل) نشر قىلدىردى. بو كته جملى مقاله ده نوايي نېنگ سىياسى فعالىتى، علمى-ادبى ايجادى و ۱۵- عىصده بېلگىلاوچى رۋلى حقىده قىمتلى معلوماتلر بېرىلگن اېدى.

افغانىستانده اۋزبېك تىلىده «يولدوز» ناملى هفته لىك گزېته ۱۹۷۷- يىلدىن باشلېب، نشر اېتىله باشلەگن. اونىنگ بېرىنچى مسوول مديرى محمد امين اوچقون گزېته ده عليشېر نوايي نى تىتىش بۇيىچە اوز وقتىده كېنگ كۆملى ايشلر آيب باردى.

نوابي جهان شمول متفكر

اگر بير قوم، گر يوز، يوقسه مينگ دور،
معين تورک اولوسى خود مپنينگ دور.

آلب مين تحت فرمانيمگه آسان،
چيريك چبکمه ی ختادين تا خراسان.

اميرالکلام عليشپر نوابي ميلادي ۱۴۴۱- ييل نينگ ۹- فبرور يسيده هرات شهريده
دنياگه کپلگن. آتهسى غياث الدين کيچکينه سبزوار شهري نينگ حاکمی بولگن.
نوابي، آتهسى تامانيدن تپموري لر خاندانيگه يقين بولگن شهزاده لردن ابدی.

عليشپر نوابي تورت-بپش ياشلردن باشلب اوقيش-يازيشگه کيريشه دی، اؤن-اؤن
ايگي ياشلريده اؤزی نينگ ايلک شعريني يازهدی.

نوابي نينگ استعداديدن حيرتهده قالگن مولانا لطفی، نوابي نينگ:

عارضینن یاپقاچ، کۆزومدین ساچیلور هر لحظه یاش،
بۆیله کیم، پیدا بۆلور یولدوز، نهان بۆلغاچ قویاش.

مطلعیسی بیلن باشلنهدیگن غزلینی تینگلب، «اگر میسر بۆلسه ابدی اوزیم نینگ
اؤن-ایگی مینگ فارسی و تورکی بیتلریمنی شو غزلگه ألمشتیرر ابدیم»، دېگن
اپکن.

علشېر نوایی اؤزبېک خلقی نینگ اولوغ شاعری، متفکری، بویوک عالم و دولت
اربابی، جهان ادبیاتی نینگ مثل سیز سیمالریدن بیرى دیر.

نوایی بوتون حیاتی نی انسانلر نینگ بخت-سعادتى، فراوانلیگی، حق-حقوقیگه
بغیشه گن و شو یۆلده کوره شیب ایجاد قیلگن.

آدمی اېرسنگ، دېماگیل آدمی،
آنى که یوق خلق غمیدین غمی.

امیرالکلام میر علیشېر تورکی شعرلریده «نوایی» و فارسی شعرلریده «فانی» تخلصی
بیلن ایجاد اېتگن.

معنى شیرین و رنگینم به تورکی بی حد است،
فارسی هم لعل و دُرهای سمن چون بنگری.

گوییا در راست بازار سخن بگشوده ام،
یک طرف دکان قنادی و یک سو زرگری.

نوایی عیاللرگه حرمت کۆزی بیلن قره گن و اؤز ایجادلریده پاک عیاللرنی ناپاک
اېرکلردن اوستون قۆیگن.

یوز تومن ناپاک اېردن یخشیراق،
پاک خاتون لر ایاغی نینگ اېزی.

اميرالكلام مير عليشېر نوابى اۆزى نىنگ بېرىنچى كىتابى «بدايع البدايه» نى ۱۴۷۰- يىلده يازەدى. نوابى نىنگ «خمسە» سى اۆزبېك تىلىدە يره تىلگن اېنگ مشهور داستانلر مجموعه سى حسابلنەدى. او «خمسە» نىنگ بېرىنچى داستانى «حيرت الابرار» نى ۱۴۸۳- يىلده يازىپ توگتەدى. بىر يىل اۆتگچ «خمسە» نىنگ ايگىنچى، اوچىنچى و تۆرتىنچى داستانلرى «فرهاد و شيرين»، «لىلى و مجنون» و «سبعه سيار» نى بېتىپ توگتەدى. ۱۴۸۵- يىلده اېسە، «خمسە» نىنگ بېشىنچى، يعنى سۆنگى داستانى «سد اسكندرى» نى يازىپ تاماملەيدى.

«خمسە» اۆزبېك ادبىياتى نىنگ داستانچىلىك ساحە سىدە گى جودە كئە واقعه بۆلىشى بىلن بىرگە، جهان ادبىياتى نىنگ اېنگ بويوك ابدە لرېدن بىرى بۆلدى.

عمرنى ضايع اېتمە محنت قىل،
محنتنى سعادت نىنگ كلىدى بىل.

عليشېر نوابى نىنگ علمى-بديعى اثرى سانى يىگىرمە گە يقىن بۆلىپ، اولردە حيات واقىلىگى، تاريخى كېچىنمە لر اۆز عكسىنى تاپگن. نوابى نىنگ «خزائن المعانى» شعري تۆپلمى ۴۵ مىنگ مصرع و اونىنگ «ديوان فانى» كلىياتى ۱۲ مىنگ مصرعنى اۆز ايچىگە آلەدى.

حضرت اميرالكلام مير عليشېر نوابى ۱۴۷۲- يىلدىن ۱۴۷۶- يىلگە قدر سلطان حسين بايقرا دربارىدە وزيرلىك وظيفە سىدە خدمت قىلەدى. بو دۆردە بايقرا دربارىدە عدالت گىلب ىشەيدى.

۱۵۰۰- يىلده يازىلگن «محبوب القلوب» فلسفى اثر عليشېر نوابى نىنگ سۆنگى اثرى بۆلدى.

حق يۆلپدە كىم سېنگە بىر حرف اۆقتىمىش رنج ايله،
ايله مك بۆلمس ادا، حقين انىنگ يوز گنج ايله.

بوپوك متفكر، دولت اربابى، شاعر و يازوچى مير عlishper نوايي ميلادي ۱۵۰۱-
بييل نينگ ۳- جنورى كونى هراتده عالمدن كوز يومهدى.

نوايي، تينچليک کويچيسي

نوايي کيم و او کيمنيکي؟ نوايي بي تکرار انسان، اونينگ تيلي و سؤزي بيزنيکي، اما اونينگ اندیشه و تفکري بوتون عالمنيکي. شونينگ اوچون هم عليشپر نوايي ني عالم شمول متفکر دپيشه دي.

رئيس جمهور غني: عليشپر نوايي بيزنينگ ويليم شکسپيريميز.

نوايي نينگ فارس تيلیده گی شعرلری ابوالقاسم فردوسی شعرلری بيلن تېنگ توره-
دي:

ما درد دیده ایم و دوا را شنیده ایم،

ازما ز درد پرس ولی از دوا مپرس.

ياکه:

حاکم ناراستی را عاقبت سرگشتگی است،
دور گردد بی الف آنرا که گویی داور است.

امریکالیکی شرقشناس عالم روببرت دبوپرکس: «علیشپر نثرده هم، نظمده هم دانغی کبتگن یازووچی، شاعر، تاریخچی، تنقیدچی، شونینگدپک، اقتدارلی رسام، چالغووچی، بسته کار هم دیر... بوگونگه کبلیب، او اؤزبیک شعریتی نینگ قیتیریلمس، اؤزیگه خاص مکتبی نینگ یره تووچیسی صفتیده هم تن آیندی».

انگلیس تاریخچیسی جیفری لیوس نوایی حقیده شوندهی فکر بیلدیرگن: «نوایی نی توله معناده تورکی خلقلرنینگ جیفری چوسری دپب آتش ممکن. او تورکی خلق تیلینی ادبی تیل صفتیده خدمت اپته آلیشینی اثبات قیلگن و اثرلیده بونی نمایش اپتگن، همده تورکی تیلده سؤزلشووچی برچه اؤلکه لرده اؤزی نینگ کتّه تأثیرینی اؤتکزگن بیرینچی بویوک شاعر دیر».

(جیفری چوسر ۱۴ - عصر انگلیس ادبیاتی و شعریتی نینگ آتہسی حسابلنہدی).

نوایی دپک اؤز یورتیده خوار بؤلگن ایجادکار، یپر یوزیده بؤلسمه کپره ک. نوایی شو توپراقده توغیلدی، شو توپراقده وایه گه بیئدی. شو توپراقده ایجاد قیلدی و شو توپراقده دفن قیلیندی. اما او شو توپراقده یشب کپله یاتگن اولادلری تامانیدن نه فقط مناسب اعزازلنمہی کپلیندی، بلکه اونیتیلیب یوباریله دیگن درجه گه هم بیئیب قالگن ایدی.

علیشپر نوایی گه کوره دولتدارچیلیک نینگ ۳ قیرہ سیگه علیحده اعتبار بپریش کپره ک:

اجتماعی عدالت، اقتصادی ترقیات، حربی کوچ.

نوابی بوتون حیاتی دوامیده انسانلرنی تینچلیککه، عدالت و مهر-محبتگه چارلب کپلدی.

اپلنی شاد ایله مک کپره ک دور مپنگا،

عدل و داد ایله مک کپره ک دور مپنگا.

درحقیقت، عدالت حقیقتنی آیتیش و ایشیتیشن باشلنده دی.

ظالم و عادل نه یکسانند در تعمیر ملک،

خوک دیگر در شیار ملک و دهقان دیگر است.

ظلم خراب ایله دی احوالیمیز،

شاه اولوس حالیدن آگاه اېمس.

نوابی تشویقی اساسیده عدالت پېشه قیلگن بايقرا حقیده یازهدی:

عدل ایشیکین اېلگه گشاد ایله دی،

تخت اوزه اولتیردی و داد ایله دی.

توزدی بوزوقلرنی عمارت ایله،

ظلمنی دفع اېتدی عدالت ایله.

بؤلدی رعیت رمه و سپن شبان،

اول شجر مثمر و سپن باغبان.

رعيتگه امكانيت يره تسنگ او هم اوزيني و هم دولتنى باقه دى .

قوينى شبان اسره مسه آى و بيل ،

آچ بۇرى طعمه سى دور بارى بيل .

نوايى انسانلرنى عدالت و تينچلىك بيلن بيرگه آدميلىككه هم چارله يدى :

آدمي ابرسنگ دېمه گيل آدمي ،

انى كه يوق خلق غميدىن غمى .

تو گر آدمى ، نگو آدمى ،

هر آنكو ندارد غم آدمى . (قرداش)

تو كز محنت ديگران بى غمى ،

نشايد كه نامت نهند آدمى . (سعدى)

نوايى ، آدمي ليكنى ينه منه بونده ي تصويرله يدى :

كيم كه بير كۇنگيل بوزوقنى خاطر ين شاد آيله گه ي ،

نېچه بار كيم كعبه ويران اولسه آباد آيله گه ي .

نوايى ، تينچلىك اوچون كيشيلرنى شيرين زبان بۇليشگه ، كۇنگيل آزار بۇلمسلىككه

چارله يدى :

چون سينسه كۇنگيل زخم زبان آغريغيدىن ،

كيم ابرمس انينگ آغريغى جان آغريغيدىن .

هر نې که يېتر سېنگه لسان آغريغيدين،

بيلگيل که قتيق اېرور سنان آغريغيدين.

نوايي، عياللر حقوقی حامي سی هم بؤلگن:

يوز تومن ناپاک اېردين يخشيراق،

پاک خاتونلر اياغی نينگ ايزی.

ترجمه:

از هزاران مرد ناپاک جهان،

وه چه بهتر خاک پای بانوان.

نوايي، سؤز اېركينليگيگه كتّه اعتبار بېرگن، كيشيلرنی اولوس نينگ سېسی

بؤلېشگه دعوت اېتگن:

نواسيز اولوس نينگ نوا بخشی بؤل،

نوايي يمان بؤلسه، سېن يخشی بؤل.

ترجمه: صدایی باش که بر سکوت ملت جان عطا کند. لفظی باش که غفلتیاں را

ندا کند.

نوا بخش باش بر مردم بینوا،

نوايي چو بد شد تو نيکی نما.

نوايي، اوز زمانه سی نينگ علم و اخلاق، ادب و هنر، عشق و عرفان، صلح و يرهش،

رهبرليک و حکومتچيلىک بوييچه يگانه شخصى دير. اونينگ ۳۷۰ دن آشه عمرانى

ايشلريده اوزى نينگ يوقارى تفكرى جلوه لنه دى.

نوایي، انسان ذاتینی (منصب و مال-دنیادن قطعی نظر) دنیاگه کپلیش و کپتیشده تېنگ اېکنلیگینی بیان اېتهدی:
 هر سفال کهنه در دیر مغان شد جام جم،
 زانکه آنجا هیچ فرقی در گدا و شاه نیست.

نوایي، هر دایم ملت غمینی اؤز غمی دېب بیلگن:

یؤق کون و کپچه خور و خواب مېنگه،

کپچه غم و کوندوز اضطراب مېنگه.

او، خلق منفعتینی اؤز منفعتیدن اوستون قویهدی و عدالتنی تېنگلیکده دېب بيله-دی:

مېنگه قیلسه یوز جفا، بیر قتله فریاد آیلامم،

اېلگه قیلسه بیر جفا، مینگ قتله فریاد آیلام.

بر نیارم دم اگر، وی صد جفا برمن کند،

یک جفا گر زو رود برخلق، آرم صد فغان.

نوایي حکمتلریدن:

«تیل بیلن دل انسانده گی اېنگ مهم و یخشی اعضالردن دیر. انسان تیلی، اونینگ نطقینی قورالی حسابلندهدی. اگر نطق نامعقول بولیب چیقسه، تیل آفتی بولهدی.»

خدایا! مسلم خدالیک سېنگا،

بری شاه گدا، بی گدالیک سېنگا.

خدایا! مسلم خدایی تورا است،
 گدایی به شاهان و شاهی تورا است.

لايزال يره تووچيگه تيه نيب و حضرت عليشېرنوابي نينگ صلح جويانه اندیشه لريدن
 استعانت سؤره ب، دېمميز:

يؤل يمان و يخشى سيدين يپمه غم،
 بسم الله دېگيل و قؤيگيل قدم.

نوابي اثرلری:

١. خزاین المعانی (غرایب الصغر، نوادر الشباب، بدايع الوسط، فوايد الكبر)
٢. خمسه (حیرت الابرار، فرهاد و شیرین، لیلی و مجنون، سد سکندري، سبعة سيار)
٣. مثنوي لسان الطير
٤. تذکره مجالس النفائس
٥. سراج المسلمین
٦. اربعین منظوم
٧. نظم الجواهر
٨. محبوب القلوب
٩. تاريخ الانبیا و حکما
١٠. تاريخ الملوك عجم
١١. نسايم المحبة
١٢. رساله عروض
١٣. خمسته المتحرین
١٤. محاكمة اللغتين

۱۵. حالات پهلوان محمد ابوسعید
۱۶. حالات سید حسن اردشیر
۱۷. رساله مفردات (در فن معما)
۱۸. قصه شیخ صنعان
۱۹. مناجاتنامه
۲۰. منشآت تورکی
۲۱. دیوان فانی
۲۲. منشآت پارسی
۲۳. میزان الاوزان
۲۴. مکارم الاخلاق
۲۵. رساله وقفیه
۲۶. زبده التواریخ

خمسه نينگ ينگى نشرى

مير عليشېر نوابي نينگ شاه اثرى بولميش «خمسه» يقينده ينه بير بار افغانستانده ينگيدن چاپدن چيقدى. بوگونگى كتاب تقديماتيده «خمسه» ده گى هر بېش داستان يخليت بير كتابدن عبارت حالده ينگى ديزاينده، عرب-فارس يازوويگه اساسلنگن اېسكى اؤزبېك الفباسيده چاپ اېتيلدى. بو اثر كتابخوانلرنى ممتاز ادبياتيميزنينگ يوقارى نمونه سى بولميش يوكسك ادبي ميراثيميز بيلن تنيشتيريشده كته خدمت قيلهدى.

افغانستان عليشېر نوابي دېك بو يوك متفكرگه مالك بوله توريب، بوگونگه قدر اونينگ اؤزى هم و اثرلرى هم مكتب درسليكلريدن اؤزىن آلمه گن. حال بوكه، بيزدن مينگلب كيلومتر اوزاقده بولگن اروپاليلكلر، جاپانلر، شونينگ دېك، فارسلىر ياخود عربلر اونى اولوغ دانشمند، زبردست شاعر و ذكا سياستچى دېب تن آلهدى.

خمسه نى حاضرگچه اوقيش امكانيتيگه اېگه بولمه گنلر، اما اونى تولىق اوقيب چيقيشنى نيت قيلگنلرگه، منه بوگون سيد تاج الدين تاشقين بهايي نينگ تينيمسيز زحمتى نتيجه سيده نشر اېتيلگن ينگى و مكمل نسخه سى تقديم اېتيلماقده.

خمسه ۱۴۸۳-۱۴۸۵- ميلادي ييللرده عليشېر نوايي حلى حياتده بولگن پيتيدن بوگونگه قدر قوليازمه، تاش باسমে، آفسېت باسمة، گېستېتېنېر، فاكسيميلي و ديگيتال باسمة كى نشر ياتلر اساسيده مينگلب نسخه چاپ اېتيلدى؛ قولينگيزده گى خمسه اېسه اولر نينگ اېنگ ينگيسى دير.

افغانستانده سونگى بير عصر ايچيده خمسه اتيگه تورت مرته چاپ اېتيلگن. اوندىن آلدن بو اولكه تاريخيده بير نيچه عصر دواميده خمسه نشر اېتيلگن ينى اېشلىش قيين (۱۵-۱۶- عصرلرده يازيلگن قوليازمه لر بوندىن مستثنا). بيز نينگ زمانيميزده حضرت نوايي خمسه سى بيرينچى بار ۱۹۸۹- ييلده عبدالغفار بياني همكارليگيده نشر اېتيلگن بولسه، ايگينچى مرته ۲۰۱۴- يىلى بېش جلدده عبدالله رويين تامانيدن نشر اېتيلدى. اوچينچى بار ۲۰۲۱- ييلده نوايي تولدى نينگ ۵۸۰ يىلليگى مناسبتى بيلن نورالله آلتاي سعى و حركتى آستيده تاشكېنتده باسيليب چيقدى و نهايت ۲۰۲۳- يىل نينگ يازيده نوايي خمسه سى نينگ تاشقين بهايي حاضرلر گن بېش داستاننى يعنى «حيرت الابرار، فرهاد و شيرين، ليلي و مجنون، سبعة سيار، سد اسكندري» داستانلرينى اوز ايچيگه آلگن بير كتابدن عبارت نسخه سى تهرانده چاپ اېتيلدى. بو نسخه نينگ اوزيگه خاص خصوصيتى شوندىن عبارت كه، اونده اوزيدن آلدن ينگى نسخه لرده گى كمچيلىكلر و خطالر عللاجى بار يچه توزه تيلگن. خمسه ده ايشلتيلگن آيت و حد يثلر

چوققور و كېنگ شرحلنگن و اپنگ اساسي سى كتاب سۇنگگيده بير لغتنامه علاوه ايتيلىب، اوندە خمسهده قۇللنگن برچه مرگب سۇز و سۇز بيريكمه لرى، آيتلر و حديثلر معنا ايتيلگن. بو لغتنامه خمسه نى اۇقيشده كتابخوانگه قولە يليك يره تيش بيلن بيرگه، كتابخوان نينگ لغت خزينه سيني هم انچه باى ايتيشى تورگن گپ. خمسه نينگ ينگى نشرى برچه خمسه خوانلرگه قوتلوغ بولسين!

آنه تيلیده سۆزلىش، انسانگه كوچ و اونینگ يوره گيگه تينچ بېره دى!

ارال

اوچ تمدننى بېرلشتيرگن علامه ابوريحان بېروني

سۆز باشى:

اۆرته عصرنينگ اۆرته آسياليك اپنگ بويوك عالمى ابوريحان بېروني طبعي-بشري بيليملر ترقياتىگه اولكن حصه قوشگن علامه دير. خوارزنده دنيانگه كېلگن بېروني عمر بويى علم-فن بيلن شغللنيب، قطار فنلر بويىچه ايگى يوزگه يقين اثر يره تدى. بىراق بو اثرلر نينگ همه سى هم بيزگچه يېتیب كېلمه گن. اونينگ اثرلرى رياضي، جغرافيه، بېرشناسليک (جيوديزى)، يولدوزشناسليک، اقليم شناسليک، خريطه چيليك (كارتوگرافى)، فزيك، كانچيليك، دارى شناسليک، قوم شناسليک،

فلسفه، تاريخ، تيل و ادبياتگه عايددير. بېروني شرق فنى تاريخيده بېرىنچى بۇلىب
بېر گرهسى (دومه لاق بېر شكلىنى) نى يسهدى. اونده مريدن (نصف النهار) و
موازي چيزيقلر اوتكزىلگن بۇلىب، اولر ياردميده شهرلر بېرگه ليگى (هماهنگليگى)
و اولر آره سيدة گى مصافه لرنى انيقلهدى.

ابورحان بېروني اوزى نينگ «آثارالباقيه» يعنى (قديمگى خلقلردن قالگن
يادگارليكلىر) اثريده يوناني لر، رومي لر، سغدي لر، خوارزمي لر، فارسلىر، عربلىر و
باشقه قبيله و قوملر نينگ بېرهملىرى، تقويملىرى همده شرق مملكتلىرى نينگ مدنيت
و ادبيات تاريخلىرى توله بيان ايتىلگن. بو اثرده بېروني نينگ اهل شناس و تيل شناس
عالمليگى هم اوز اثباتىنى تاپگن.

شرقده ايلك اويغانيش دورى نينگ قاموسى عالم لريدن بېرى بۇلگن بېروني دنيا
تمدنيگه قۇشگن حصهسى اوچون ۱۱- عصر اونينگ نامى بيلن «بېروني عصرى»
دېب آتلهدى. بېروني مسلمان دانشمندلىرى نينگ اېنگ مشهورى و اروپاده گى
اويغانيش دورى عالملىرى اؤرته سيدة اېنگ بويوك علم اربابلىرى سېره سيدة
تورهدى. اونينگ تاثير دايرهسى مركزي آسيا و هندوستان، اروپا و يقين شرق گچه
ترقلگن. او رياضى ده بېرىنچى بۇلىب، مكعب (كوب) نينگ تولى شكل لرينى
انيقلگن؛ مثلثات نى كشف اېتگن؛ اؤنليک سانلر تيزىمى و عرب رقملىرىنى ينه-ده
تكاملشتيرگن، بېرىنچى قطرلىنى اؤلچه گن، انيق يولدوز شناسلىك جدول لرينى
تيارلش اوچون اويغانيش دورىدن انچه آلدينراق رصدخانه قورگن، اسلام تمدنى
بيلن روم و اروپا اويغانيش دورى تمدن لرينى بېر- بېرى بيلن باغله گن متفكردير.

کیریش:

ابوریحان محمد ابن احمد البېروني ميلادي ۹۷۳- يیل نینگ ۴- سپتمبریده خوارزم نینگ قدیمگی پایتختی «کات» شهریده (حاضر بېروني شهری دېب آتلهدی) توغیلگن. یاش بېروني نینگ ذکاوتی نی سېزگن خوارزمشاه ابو عبدالله محمد نینگ عمکی بچه سی، یولدوزشناس و ریاضی دان عالم ابونصر منصور ابن عراق اونى اؤز حمایه سیگه آلیب هر تامانلمه بیلیم و تعلیم بېرگن و اؤرته عصر نینگ بویوک قاموسی عالمی بؤلیب یېتیشیشیگه کتّه حصه قؤشگن. بېروني زمانه سی نینگ تورلی فنلری جمله دن یولدوزشناسلیک، فزیک، ریاضی، یېرشناسلیک، اقلیم شناسلیک، کان شناسلیک، فلسفه و تاریخی اطرافلیچه مطالعه قیلگن. او آنه تیلی (خوارزم اؤزبیک تیلی) دن تشقیری، عرب، فارس، سغد، یونان، سوریانی و قدیمگی یهودی تیللرینی، شونینگ دېک هندوستانده سانسکرت تیلینی اؤرگنگن.

جهان شمول عالم ابوریحان بېروني بوتون عمری بؤیی علم-فن بیلن شغللنیب، قطار فنلر بؤییچه کشفیاتلر یره تگن. اونینگ تورلی طبیعی و اجتماعی فنلر ساحه سیگه بغيشلنگن اثرلریدن افسوس که بیزگچه سناقلی سانلری یېتیب کېلگن. اونینگ ریاضی، جغرافیه، یېرشناسلیک (جیودیزی)، یولدوزشناسلیک، اقلیم شناسلیک، خریطه چیلیک (کارتوگرافی)، فزیک، کانچیلیک، دارى شناسلیک، قوم شناسلیک، فلسفه، تاریخ، تیل و ادبیاتگه عاید اثرلری بشریت تاریخیده علم-فن رواجیگه قؤشیلگن بی بها خزینه دیر. بېروني جوده سېرقیره و کېنگ قمراولی عالم بؤلگن، بو توغریده روس متفکری و.و. بارتولد: «بېروني شوندهی سېرقیره عالم که، او اؤز دوریده موجود بؤلگن علم ساحه لریدن شغللنمه گنی، اونینگ شغللنگنیدن آزدیر.

اونىنگ يازگن اثرلىرى شونچە ليك كۆپ و خىلمە-خىل دىر كە بونگە بىر آدم نىنگ
 عمرى كفايه قىلگىنىگە كىشى حىران قالەدى»، (۴) دېب يازگن.

روسىە ليك باشقە بىر شىرقىشاس اكاىمىك س. پ. تولستوف علمى يىغىلىشلىردن
 بىرىدە اروپالىك عالمىردن بىرى نىنگ «بىرونى ۱۱- عصر لىوناردو دوانچى سى دىر»،
 دېگن سۆزىگە جواباً «لىوناردو دوانچى ۱۵- عصر بىرونى سى دىر»، (۸) دېبە
 بىرونى نى اولوغلەگن.

بىرونى ياشلىگىدناق بىلىمگە چىققاق بۆلگىنى باعث او فندە يىنگىدن- يىنگى يۆللىر
 آچىشگە موفق بۆلگن. او ياشلىگىدە گى اينتىلىشلىرى حقىدە شوندى يازەدى: «اۆز
 ياشىم و شرايطىمگە قرەب، امكان بارىچە كۆپراق بىلىم آلىشگە اينتىلدىم. بونىنگ
 دىلى صفتىدە قوبىدە گىلرنى كېلتىرىش كفايه: «بىز تورەدىگن جايگە بىر يونانى
 كۆچىب كېگن اېدى. مېن هر خىل دانلىر، اوروغلىر، مېوەلرنى آلىب بارىب اونگە
 كۆرسىتىپ، بو نرسەلرنىنگ آتلىرى اونىنگ تىلىدە نىمە دېيىلىشىنى سۆرەب، يازىب
 قۇير اېدىم». (۱)

بىرونى شناس عالم پ. گ. بولگاكوڧ، ابورىحان بىرونى ياشلىگىدن بىلىمگە چىققاق
 بۆلگىنى تۇغرىسىدە سۆز يورىتىپ، بىرونى ابونصر ابن عراق استاذلىگىدە
 ياشلىگىدن رياضيات و فلكىياتنى اۆرگىنىپ، ۱۶-۱۷ ياشلىرىدە قوياش نىنگ
 چاشتگاھە گى بلندلىگىنى ارمىلا بىلن اۆلچەگن. آرەدن ۳۰ يىل اۆتگىچ بىرونى
 ياشلىگىدە اۆزى اۆلچب آلگن نىتىجەلرنى تحليل قىلر اېكن، اولر انچەگىنە
 ايشانچلى بۆلگن ليگىنى تاكىدلەيدى. شونىنگ دېك بىرونى ياشلىك يىللىرىدە
 قوياش توتىلىشى نى كوزە تىش بىلن شغللەندى و ۲۲ ياشىدە اۆرتە آسىادە بىرىنچى
 بار بىر گرەسىنى توزگىلىگىنى آيتەدى.

ابوریحان بېروني نینگ بيزگچه بېتیب كېلگن يېرىك اثرلريدن بېرى «آثارالباقیه» («قدیمگی خلقلردن قالگن یادگارلیکلر») اثریده تورلی خلقلر جمله دن: یونانی لر، رومی لر، سُغدی لر، فارسی لر، خوارزمی لر و باشقه كۆپل ب قبیله و خلقلرنینگ تورلی بیره ملری، تقویملری، مدنیتلری، ادبیتلری، عرف- عادتلری و تاریخلری عكس اېتدیریلگن. بو اثرده بېروني فقط اېلشناس عالم اېمس، بلکه اؤتكیر تیلشناس: عرب، فارس، سُغد، سوریانی و باشقه تیل و ادبیاتلر بیلیمدانى بؤلگنلیگی هم عیان بؤلهدی.

ابوریحان بېروني اثرلریگه نظر تشلنسه، جهان تمدنی گه اولکن حصه قؤشگن بو عالم نینگ حادثه لرنی توشینیش و توشینتیریشده منطقی تفکر یوریتیشی گه قایل قالهدی کیشی. شو باعث دنیانینگ قطار عالم و متفکرلری بېروني بویوکلیگی و دنیا تمدنیگه مناسب حصه قؤشگن لیگینی انابت گه آلیب ۱۱- عصرنی ابوریحان بېروني عصری دېب اؤز فکر-ملاحظه لرینی بیان قیلشگن. جمله دن س. فریدریک ستارر اؤرته آسیالیك ایگی بویوک علامه ابوریحان بېروني و ابوعلى ابن سینانینگ دنیا تمدنیگه قؤشگن اولکن حصه لری توغریسیده فکر بیلدیریب، « میلادی ۹۹۸- ییلده بیر-بیریدن ۲۰۰ میل (۳۲۱ کیلومتر) اوزاقلیك ده، حاضرگی اؤزبېکستان و تورکمنستان جغرافی حدودلریده حیات کپچیرگن ایگی یاش دانشمند اؤز ارا یازیشمه بحثگه کیریشه دی. ۱۹- عصر علمی لابراتوارلریده قوللنده دیگن سؤز تارتیشووی بیلن اولر بوگونگی کونده هم اؤز دالضرب لیگینی یؤقاتمگن ۱۸ مسئله اوستیده تارتیشوولر آلیب باردیلر» (۷)، دېیدی.

ستارر اؤزی نینگ «اؤرته آسیانی قیته کشف اېتیش» مقاله سیده بو ایگی دانشمندنینگ دنیا تمدنیگه قؤشگن اولوشلری حقیده ینه شولرنی یازهدی:

«یولدوزلر آره سیده قویاش تیزیمی گه اؤخشش اؤزگه تیزیملر هم موجودمی، یا که بیز کایناتده یالغیزیمیزی؟» (۲)- دپه سؤراق قوییشه دی اولر. اروپاده اوشبو مسئله کپینگى ۵۰۰ ییل ایچیده آچیق حالده قالدی. بیراق بو ایگی یاش علامه گه بیز کایناتده یالغیز اېکنلیگیمیز عیان اېدی. اولرینه یېر بېر بوتون و توگل شکلده یره تیلگنمی، یا که او وقت اوتیشی بیلن اوزلیکسیز تدریجی یوسینده ترقی اېتگنمی؟- دېگن سؤراقلر بیلن مشغول بولگنلر. نتیجه ده اولر شونده ی خلاصه گه کپلیشگن: «وقت دواملی، اونینگ نه باشی و نه سؤنگگی بار. باشقچه آیتگنده، اولر داروینیسیم اساسلرینی داروین دن قریب ۱۰۰۰ ییل آلدینراق ایلگری سورگن»، (۷) دپدی ستارر.

مینگ ییل آلدین عملگه آشیریلگن اوشبو علمی یازیشمه لر علم-فن تاریخیده کمدن-کم اوچرهدیگن، کپله جککه ددیلیلک بیلن قره دیدیگن، اینتیلیشلر اېدی. فریدریک ستاررینگ قید قیلیشچه: «میلادی ۸۰۰-۱۱۰۰- ییللر آره سیده اؤرته آسیالیق اناقلی عالم، صنعت شناس و متفکرلر جماعه سی منطقه نی دنیانینگ عقل-ذکاوت مرکزیگه ایلنتیردیلر. اولرینینگ تأثیر دایره سی اؤرته آسیا و هندستان دن اروپا و یقین شرقه چه ترقلگن اېدی» (۲). بو ایگی علامه دن بیری ابوریحان بېرونی انتیک دنیا (قدیمگی یونان یا که روم اجتماعی توزومی، مدنیته گه عاید) و اروپاده گی اویغانیش دؤری اؤرته سیده گی اېنگ بویوک علم پېشوالری قطاریده توره دی. اؤز نوبتی ده بېرونی جهان تمدینی رواجلنتیریشگه ثمره لی حصه قوشگن اسلام دنیاسی نینگ بویوک دانشمندی دیر.

شرقه ایلک اویغانیش دؤری نینگ قاموسی عالم لریدن بیری بولگن ابوریحان بېرونی نینگ بیرینچی استادی بولمیش ابونصر منصور ابن عراق، شاگردی

شغللنگن و اېگلله گن طبعي و اجتماعي فنلرنى تيلگه آلرکن، بېروني نينگ بويوک عقل و ذکاوت صاحبي اېکنليگيگه اورغو بېره دى.

ابوريجان تورلى ساحه لرده تدقيقاتلر آليب باريب، قطار علمي اثرلر يره تيشگه اېريشدى. او سلطان محمود غزنوي نينگ اوغلى سلطان مسعود دوریده اوزى نينگ فلکيات و فزيک که عايد مشهور اثرينى يازدى و اونى سلطان مسعودگه بغيشلب، بو کتابگه «قانون مسعودي» دېبه نام بېردى. شونينگ دېک او انه شو دورده يره تگن «جيوديزى» اثریده قوياش و آى نينگ توتيليش سببلرينى، يېر کېنگ ليکلرينى انيقلش يؤللرينى توشونتيريب بېردى. بو اثر منطقه لر چېگره لرينى انيقلش اوچون تورر جايلر نينگ مصافه لرينى بېلگيلشگه خدمت قيله دى. کانچيليك يعنى «جواهرلرنى بيليش و عمومي کتاب» اثریده البېروني قيمت بها تاش و مينراللرنى، اولر نينگ بېلگى و خصوصيتلرينى، ساليشتيرمه آغيرليگينى، کنه ليک درجه سيني، رنگينى، تينيق ليگينى همده باشقه فزيک بېلگى لرينى بيان قيلگن. دارى شناسليک يعنى «صيدنه» اثریده عالم قديمگى يونان، يقين شرق، اورتھ آسيا، ايران، هندستان و عرب مملکت لرى نينگ مدنيتى تاريخينى تحقيق قيليشگه هم اولکن حصه قوشدى. بېروني يازگن ۱۹۵ ته بي بها اثر دن بيزگچه فقط ۳۰ ته سيدن کؤپراغى يېتیب کېلگن، خلاص.

مينگ ييل ايلگرى ابوريجان بېروني اېريشگن علمي يوتوقلرنى سنب چيقيشنى قه بېردن باشلشنى بيليش قېين. رياضى ده بيرينچى لردن بؤليب مجهول سانلرنى قبول قيلگنى، مکعب (کوب) تېنگلمه لر نينگ تورلى خيل شکللرينى انيقله گنى، مثلثاتنى کشف اېتگنى، اونليک سانلر تيزيمينى توزگنى، عرب رقملرينى ينه ده تکامللشتيرگنى و باشقه اولکه لرگه ترقتگنى، يولدوز شناسليک ده تېنگى بولمه گن

درجدهده يېرنيڭ قظريني اؤلچهگني شونينگ دېک يولدوزشناسليک جدوليني توزيش اوچون ييريک رصدخانه قورگني و باشقه قطار علمي فعاليت لري باعث او، اوچ بويوک تمدن ني - اسلام تمدني، روم تمدني و اروپا رنسانس دورى تمديني بير-بيريگه باغلهگن جهان شمول متفکر صفتيده دنيا عالم لري تامانيدن اعتراف اېتيلگن.

بېروني اثر لري کوزدن کېچيريلگنده او اوز زمانه سي يولدوزچيلیگيني چوقور بيلگني اوچون کايئات حادثه لريني اورگنیش باره سيده اوز دورى فني درجه سيدن يوزلب بيل اوزيب کېته آلگني انيق و تينيق نمايان بوله دي. او قوياش نينگ چؤغدېک ايسيق جسم اېکنليگيني، قوياش نوري تېزليگيني حس قيليپ بؤلمسليگيني، نورنينگ تېزليگيني تاوش تېزليگيه سالتتيريش ارقه لي انيقلنگنليگيني تصديقه يدي. عالم نينگ فکريچه، يېرنيڭ قوياشدن آله ديگن ايسيق ليگي قوياش نوري نينگ اوزيده مجسملشگن. قوياش ايسيق ليگيدن تشقري يېرنيڭ اوز ايسيقليگي هم بار. يېرنيڭ اوست قتملي قوياش نوريدن قيزيگن پيتمده بو ايگي ايسيقليک اوز ارا اوچره شه دي. بېروني نينگ اوقتيريشيچه، بير ايلنه دي، يېرنيڭ حرکتی قانوني بوليپ، يولدوزشناسليک حادثه لر طبيعتيگه ماس کېله دي. شو باعث او اوزى نينگ «مفتح التنجيم» (يولدوزچيلیک فني کليدي) اثريني انه شو مسئله ني ياريتيشگه بغيشله گن. اما بو اثر هليگچه تاپيلگني يوق.

شونينگ دېک بېروني تون بيلن کون بيليده ايگي مرته، بير گل کؤکلمده و ايکينچي گل کوزده اوز ارا تېنگ بوليشي؛ همده قوياش شمالي قطب گه اېنگ يقين کېلگن پيتمده اېنگ قيسقه کون و يازده گي اېنگ قيسقه تون قيشده گي اېنگ قيسقه کون گه برابر بوليشيني اثباتلب بېرگن.

بو تۇغرىدە بېروني شۇندەي يازەدى: «مېن دېمىن كە، يىل - بو يېر گُره سىدە بوتون قرەمە-قرشى يۇنلېشىدە حرەكت لىنە دىگن قوياش حرەكتى نىنگ باشلىنىش جايى دېب قبول قىلىنگن يېر، اىستلگن نقتەگە بىر مرتە اىلنىب قىتىب كېلگنى دىر. گپ شۇندە كە، يىل تۇرت فصل نى، يعنى كۆكلم، ياز، كوز و قىش نى اوز اىچىگە آلەدى، اولرگە خاص تۇرت طبعىتى قمرەيدى و قەبېردن باشلىنگن بۇلسە، اۇشە يېرگە كېلىب توگلىنەدى». (۱)

بېروني اوز فكرينى يىنە دوام اېتىدىرېب: «مېن دېمىن كە، كون بىلن تون يېر گُره سىدە كاينات گردشى يۇنلېشىدە حرەكت لىنە دىگن قوياش نىنگ مذكور كېچە-كوندوز نىنگ باشلىنىشى دېب قبول قىلىنگن دايرە سىگە بىر مرتە اىلنىب قىتىشى دىر». (۶)

بېروني طبعىت شناس عالم صفتىدە يولدوز شناسلىككە، اساسى اعتبارنى يېرىنىگ حرەتكىگە قرەتەدى. او بىرىنچى بۇلىب دىنانىنگ كۆپلىگىنى تاكىدلەدى (اونىنگ بو فكرى حاضرگى كوندە اوزگە تمدنلرنىنگ موجودلىگىنى تصدىقلەيدى). بېروني اوز دۆرى نىنگ بويوك «بىنگىلىك يره تووچىسى» بۇلگن. او اؤتمىشداشلىرىدن كۆچىرمەگن، بلكە هر دايم اوزى علمى بىنگىلىكلر يره تگن. او علمى بىلىش نىنگ بىنگى اصوللرى، يعنى تجربە و تېكشىروو اصوللرىنى ايشلب چىققن و رواجلنىتىرگن. بېروني برچە علتلرنىنگ اساسى سببى بىلىمسىزلىك دىر، دېب بىلگن. اونىنگ فكرىچە، بىلىملرنى اېگلىشە كىشىدە بىلىمگە اىنتىلىش، بىلىمگە قىزىقىش و بىلىم محىطى علىحده اوزىن اېگلىدەدى. او، اخلاقى لىك انسان نىنگ اېنگ اساسى صفتى بۇلىشى كېرەك دېب بىلەدى و بو خصلت بىردىنگە تركىب تاپمەي، بلكە كىشىلرنىنگ اوز ارا ملاقاتى دوامىدە وجودگە كېلىشىنى اوقتىرەدى. بېروني

شونینگ دېک اۆزى نینگ «قدیمگی خلقلردن قالگن یادگارلیکلر» اثریده، فخرلنیشنى یخشی عادت معناسیده ایشلتیب، شوندهی دپیدی: «فخرلنیش حقیقده یخشی خُلق و عالی فعل دیر، آغه کبتیش، علم-حکمتنى اېگلش و امکانیت باریچه موجود ناپاکلیکلردن تازه لنیش دیر. کیمده شوندهی صفتلر تاپیلسه، حکم اونینگ فایده سیگه و کیمده بولر یبتیشمه، حکم اونینگ ضرریگه بۆله دی.» (۶)

ابوریحان بېرونی محنت و اونینگ اهمیتی حقیده فکر بیلدیریب، هر بیر هنر اېگه سینی محنتگه قره ب تورلرگه بۆله دی. آغیر محنت سیره سیگه بناکار، کۆمیر قزووچی، هنرمند و علم-فن صاحبلىرى محنتى نى کیریتهدی. اینیقسه علم اهلی عالمر محنتیگه علیحده اعتبار بېریش، اولرگه خیرخواه بۆلیشگه چقیره دی. شو بیلن بیرگه بېرونی انسان نینگ کمال تاپیشیده مهم رول اؤینه دیدیگن اوچ عامل - ارثیت، اجتماعی محیط و توغرى تعلیم-تربیه گه علیحده اورغو بېره دی. او شونینگ دېک، انسان هم ایچکی و هم تشقى تاماندن گۆزل بۆلسه گینه حقیقی کمالاتگه اېریشیشی ممکن دپیدی.

بېرونی اۆزى نینگ «کان شناسلیک» اثریده یبتوک انسان اوچون ضرور بۆلگن خصلتلر خصوصیده شوندهی یازه دی: «انسان اؤز احتراس لریگه حکمران، اولرنی اؤزگرتیریشگه قادر اؤز جان و تنی نى تربیه لر اېکن، سلبی جهتلرنی مقته گولیک نرسه لرگه ایلنتیریشگه همده استه-سپکین اخلاق حقیده گی کتابلرده کورستیلگن اصوللر بیلن علتلرنی برطرف اېتیشگه قادر دیر.» (۴)

ابوریحان بېرونی نینگ علمی میراثی نى تدقیق اېتگن و اثرلرنی چاپ اېتیشگه کتّه حصه قوشگن عالمردن بیرى اؤزبېکستانلیک فیلسوف م. مؤمن اوف جمله دن

شوندهى يازه دى: «بېروني نينگ علمي قيزيقيشلىرى نھايته كينگ و تورلى-تومن بۇلگن. او قديمگى يونانستانده گى و عرب حكمرانليگيده گى فن تاريخيني، اؤرتھ آسياده گى قديمگى دؤر و ايلك اؤرتھ عصر فنى تاريخيني، شونينگ دېك اؤز زمانه سى فنيى چوقور اؤرگندى». (۸)

شو اؤرينده بېروني نينگ ۳۱ ييل يعنى ميلادي ۱۰۱۷-۱۰۴۸ ييللر مابينيده غزني ده كېچيرگن حياتى و فعاليتى خصوصيده قيسقه چه تۇخته ليب اؤته ميز. بېروني نينگ غزني ده گى حياتى هم نھايته اغير همده اېنگ ثمره لى دؤر بۇلگن. او «خوارزم نينگ مشهور كيشيلرى» ناملى اثرينى هم غزني ده انه شو دؤرده يره تگن. بېروني مهم يولدوزشناسليك و جغرافي اثرى «تحديد نهايات الامانية لتسعيد مصافات المساكين» يعنى (جوديزى) ۱۰۲۵- ييلده، همده «منجمليك صنعتى دن باشلنغىچ توشونچلر» ۱۰۲۹- ييل، شونينگ دېك «تحقيق ماللهند من معقوده مقبوله فى العقل و مرضوله» يعنى (ھندلر نينگ عقلگه سيغمه يديگن تعليماتلرينى انيقلش كتابى) ۱۰۳۰- ييلده، سلطان محمود غزنوي وفاتيدن كېين اونينگ اؤغلى سلطان مسعودگه بغيشله گن يولدوزشناسليككه عايد «مسعود قانونى» كتابى بېروني نينگ غزني ده گى علمي فعاليتلرى سيره سيگه كيره دى. اونينگ عمرى نينگ سؤنگگيده يازگن ايگى اثريدن بيرى «كانچيلىك» رساله سى اؤز زمانه سى اوچون اؤرتھ آسيا، يقين شرق و اروپاده تېنگى يۇق اثر حسابلنهدى. آخرگى اثرى اېسه «صيدنه» دېب آتله دى و بو كتابده تورلى دارى وار اؤسيمليكلر توصيفيني بېره دى. بېروني نينگ شاگردى ابوالفضل السرخسي نينگ معلوماتيگه كؤره علامه ابوريحان بېروني ۱۰۴۸- ييل نينگ ۱۱- دسمبريده وفات اېتگن و غزني شهريده دفن اېتيلگن.

ابوريحان بېروني نينگ «هندوستان» (ماللهند) اثرىنى غرب عالملىرىدىن اكادىمىك و.ر. روزىن: «شرق و غرب نينگ قديمگى و اؤرتە عصرده گى بوتون علمى ادبىياتى آره سىده بونگە تېنگ كېلەدىگن اثر يۇق»، دېب تعريفلەگن. بېروني زمانداشلىرىدىن ياقوتى: «مسعود قانۇنى» كىتابى رىياضى و منجىلىك بۇيىچە اونگچە يازىلگن همه كىتابلار ايزىنى اۇچىرىب يوبارگن»، دېبە تەكىدلەيدى.

بېروني اثرلىرى مسلمان شرقى مەدىنىتى نينگ سۇنگى رواجلىشىگە كتە تەئىر كۆرستى. ۱۳- عصرده يشەگن سورىه لىك عىسوي عالم لواننى بر عبرى: «اۋشە اۋتگن يىللردە يونان و هند فلسفەسى دېنگىزىنى كېچىب اۋتگن البېروني اۋتمىش علملردە شەرت قازاندى. او رىياضى علمىدە مەتخىص بۇلىب، بو ساحەدە قىتار مەهم كىتابلار يەتدى. هندوستانگە بارىب او يېردە بىر نېچە يىل يشەدى. هند فىلسوفلىرىدىن اولر نينگ صنعتىنى اۋرگندى و اولرگە يونان فلسفەسىنى اۋرگندى. اونىنگ اثرلىرى نەھىتدە كۆپ، يېتوك و نەھىتدە ايشانچىلى دىر. بىر سۆز بىلن آيتگندە، اۋز دۆرىدە، اوندىن سۇنگ و حاضىرگە قىدر هم كىسبلىرى آره سىدە يولدوزشاسلىك علمىدە بوندى بىلىمدان و بو علم نينگ اساسىنى چوقور بىلەدىگن عالم بۇلمەگن»، (۳) دېبە تەن آلهدى.

بېروني اۋرتە عصر شرايطىدە حقىقى علمى طبعىت شىناسلىككە اساس سالىدى. اونىنگ تورلى ساحەلردە اۋز دۆرى اوچون تەجىبگە سالوۋچى فكرلىرى بىر نېچە عصرلردن سۇنگ اروپا علمىدە اۋز اثباتىنى تاپدى. او قديمگى يونان علمى و اونىنگ وكىللىرى ارسطو، افلاطون، يىفكلىد و باشقىلار اثرلىرى، همده هند دانشمەندلىرى، شونىنگ دېك مسلمان عالملىرى الخوارزمى، فرغانى، رازى، ابن هېشم كىبىلر اثرلىرى بىلن يقىندىن تەنىش بۇلگن و اولرگە شرحلار، توزە تىشلر و ردىلەر

يازگن. ارسطونينگ ناتوراليزم فلسفه سى بيلن بېواسطه شغللنیشی نتیجه سیده اونينگ قره شلريگه تنقيدي يانده شگن و حتا که ضعيف تامانلرينی آچيقدن-آچيق تنقيد قيلگن.

ابوريجان بېروني نينگ دنيا تمدنيگه قوشگن اولکن اولوشی، اونينگ اثرلرينی اوقيش جريانیده اينيقسه ياش اولاد يوره گیده حلالليک، عدالت، اوزینى باشقره آلیش، و ایمان-اعتقاد تويعولرينی شکللشتيريشده کتّه خدمت قيلیشی شېهه سيزدير.

ادبياتلر:

- ١- ابوريجان بېروني، تنلنگن اثرلر، تاشکېنت، ١٩٨٧
- ٢- فریدريک ستارر "مرکزي آسیانی قېته کشف اېتیش"، زرافشان، ٢٠٠٩
- ٣- بېروني - اؤرتنه عصرنينگ بويوک عالمی، تاشکېنت - ١٩٥٠
- ٤- بېروني توغیلگن کون نينگ ١٠٠٠ ييلليگيگه بغيشلنگن توپلم، اوزبېکستان، ١٩٧٣
- ٥- اشرف احمداوف، ابوريجان بېروني، ٩٧٣-١٠٤٨، تنلنگن اثرلر، تاشکېنت، ٢٠١٧
- ٦- قديمگی خلقلردن قالگن يادگارليکلر («آثار الباقية»), تاشکېنت، ١٩٦٨
- ٧- بېروني بيلن ابن سينانينگ سوال-جوابلری، تاشکېنت، ١٩٧٣
- ٨- معنويت يولدوزلری، تاشکېنت، ١٩٩٩

امير تېمور فخرى دىر بىزىنىڭ ملت نىنىڭ

قىسقىرتىمە:

حاضرگى زىمان مىلتلىرى و خىللىرى نىنىڭ اۆتمىشىدە اۆتگن بويوك انسانلىرى ياكە تارىخىدە و ياخود آغزەكى ايجادىدە بۆلسە ھىم بار. اۆزىگە شىكرلر بۆلسىن كە بىزىنىڭ اۆتمىشىمىز بو ايكى طايغە اولوغلىنىڭ ھىر بىرىگە باى دىر. عىن پىتدە اوشبو دھالر آرهسىدە ملت تارىخى داپرهسىدن چىقىب بشرى بويوكلىككە اپرىشگنلىرى بۆلەدى كىم، ملتىمىز بوندەى ذاتلردن ھىم خالى اپمس. اؤشنداق درجەگە اپرىشگنلىرىنىڭ اكثرىتى اوچون خوف ھىم بار. بو خوف زىمانلر اۆتىشى بىلن اونىڭ حىياتى فعالىتىگە توشەدىگن و توشىرىلەدىگن قارانغىلىكلر، او ذات منسوب بۆلگن خىلق نىنىڭ اجتماعى-سىياسى احوالى، خىلقى نىنىڭ (اگر بۆلسە، تام معنالى آيدىنلىرى نىنىڭ ھىم) اۆز اۆتمىشىگە مناسبتى، جھان افكار عامهسىگە اونىڭ خىدمتلىرىنى آچىق-آيدىن بىتكىزىلىشى كى قىتار معمالردن آذوقلىنەدى.

كليت سۆزلىر:

امير تېمور، ملت، تارىخ، اجتماعى، سياسى، چىنگىزخان، باسقين، چىغتاي، مۇغول، اوروغ، برلاس، شجره، تېمورى لىر، كۆره گان، تورك.

كىرىش:

تورلى عصر باسقىنچىلىرى باسقىنى نىنگ دستلىكى كونلرىدن باشلىق، اوز بىلگىچلرئىمىز جهان مقىاسىده گى سر كرده، اولوغ سياسى ارباب، ملتئىمىز يخلئىلىگى و ترقىاتى اساسچىلرىدن بۇلگن اولوغ ذات بابامىز امير تېمور كۆره گاننى بىزدن بىراقلىشتىرىب، اونى اوز اولادلىرىگه بدنام قىلىشنى باشله دىلر. لېكن «يامان نىنگ كوچى بيه لاققه بېتىدى»، دېگنلىرى دېك دنيا اعترافىگه اېگه بۇلگن بو اولوغ ذات نىنگ نامىنى و عملياتىنى آقلىشگه دنىانئىنگ عالملىرى، اوزگه ملتئىنىنگ خالص چىنه كم عالملىرى نىنگ خالص علمى ايشلىرى آرقه لى، اوزبېكستان مستقلىلىگى شرافتى بىلن اوزبېك خلقى اوز تارىخى بىلن اوزى شغلئىشى واسطه سىده امير تېمور دېك اولوغ انسان نىنگ اولوغلىگىنى قىتئىرب تىكلئىشىگه اېرىشىلدى، دېسك بۇله دى. اما شونچه بىلر دوامىده بو اولوغ ذات حياتى و فعالئىتى بىلن باغلىق بعضى قصداً قىلئىنگن تهمتلىر، چلكشتئىرىشلىر، ناانقلىكلر، منطقى نامتناسبلىكلردن هلى تامماً قوتولدىك دېبه آلمه ئىمىز.

انه شونده مىسأله لردن بىرى بىز مكتب اوقو وچىلرئىمىز حتا طلبه لرئىمىزگه بېره دىگن معلوماتلرئىمىزده، امير تېمور نسلأ چىنگىزخان بىلن بىر اوروغگه منسوب بۇلىب چىقه دى. ذاتاً امير تېمور اونگه تعلقن شجره بۇيىچه، چىغتاي دورىده كوزگه اونچه تىلنمه گن، حتا بىرىكراق منصبگه اېگه بۇلمه گن قاره چار نۇيان آرقه لى،

چینگیزخان نینگ كٲه بابالرىدن قابلخان و اونىنگ اوكهسى قاقولى آره سىده گى اوشه زمانلرده ياق يوقالېب كهنگن يازمه (مؤغوللارنىنگ اوشه پىتده اوز يازووى بؤلگنلىگى حقىده هىچ قندهى معلومات يوق، دستلېكى مؤغول يازووى چىنگىزخان دورىده اويغور يازووى اساسىده وجودگه كهنگن) كهلىشوو آرقهلى نوردن حاملهدار بؤلگن **النقووه** گه بارىب تقهلهدى. بىراق شونگه قره مەى چىنگىزخان «ياسا» سىده هم، اوندن كهپنىگى برچه علمى ادبىاتلرده هم بىر آغىزدن **تىچى اوت** قبىلهسى نىنگ **قىيات** اوروغيگه منسوبلىگى آيتىلهدى. بىز اوقوويچىلرگه تورك و مؤغول قبىله لرىده اوروغيچىلىك جوده مستحكم انستىتوت بولىب، اولر اوزى نىنگ يىتى آتەسىنى گىنه اېمس، امكان بارىچه اوروغى نىنگ امكان قدر جوده كوپ آتە لرى شجرهسىنى بىلىشى لازملىگىنى و اوروغىدن تانىش (قىتتىش) بو انسانلىكدن چىقىش بىلن برابر اېكنلىگىنى بىلدىره مىز. يعنى اوروغ بو يخلىت اورگانىزم كى انكلنهدى و اونى اسرهش اوچون حركت اوز بدننى اسرهشگه تېنگلشتىرىلهدى. بىز منه شوندهى بىلىم دايره سىده امىر تېمورنى منبىلرگه تىه نكن حالده، هىچ اىگىلنمەى، حتا ضدىت حاصل قىلەياتگنمىزنى سېزمەى امىر تېمور برلاس اوروغىدن دېب معلومات بېره مىز و بونى انكار قىلىش ممكن بولمەگن طرزده تاكيدلەيمىز. قندهى قىلىب حاضرگى توشونچه ده گى عمكى بچەلر اىكى خىل اوروغدن بولىشى ممكن و بو بىزنىنگ (آتە) اوروغلر حقىده گى بىلىمىمىزگه ضد كهلهياتگىنىنى يا پىقه يمىز، ياكە اوزىمىزنى پىقه مەگنگە سالەمىز. اوقوويچى، محصللر هم بونى پىقه مسلىگىگە اېسە ايشانچ يوق، البته. گرچه شونچه وقتدن بېرى بونگە اعتبار بېرمە گنىمىز، بونى كىچىك بىر معما قىلىب كورستسە هم، اصلىده بىلىم طلبلر يمىز بونىنگ بېچىمىنى كوتىشى

أنيق. بيز هم منه شو طلبنى قانديرش اوچون اوز گزىنه ميزنى تكليف قىليب كورماقچىمىز.

بو اوزىنده گى ايگى تصديقدن بيز شهبه بيلن قره ي آلمه يديگن تامانىنى اجره تيب آلماغىمىز لازم بوله دى، نظرىمده. بو چىنگىز خان نىنگ **تيجي اوت** قبيله سى نىنگ **قىيات** اوروغىگه منسوبلىگى دىر. اونىنگ اوغلى چىغتاي زمانىده يشه گن **قاره چار نويان** نىنگ قيسى اوروغىگه منسوبلىگى تاريخ منبعلرىده آچىق قالگن (اولوغ بېك دورىگه كېلىب يره تىلگن اثرلردن تشقرى البته). بىزىنىنگ قره شىمىزچه، امير تېمورىنىنگ نسلى حقىده، اونىنگ اوزى حيات دورىگه نسبتاً نبيره سى اولوغ بېك ايگى دريا آره ليغىده حكمرانلىك قىلگن زمانده كوپراق اهمىت كسب اېته دى. بونگه قويىراقده ينه كېنگراق تۇختله مىز.

امير تېمور تىرىك پىتىده يازىلگن غياث الدين على و نظام الدين شامى اثرلرىده اونىنگ نسلى شجره سى يارىتىلىشىگه احتىياج بولمه گنلىگى و بو پرده نى آچمىسلىك اوچون گىنه امير تېمور چىنگىزى لردن بىر نېچه نفر «خان» تىلب اولر نامىدن ايش كورگنلىگى آچىق و آيدىن دىر. بولزىنىنگ قطارىگه چىنگىزى لردن بولمىش عالم و خان ابوالغازى بهادىرخان بو شجره گه امير تېمورنى گىنه اېمس، چىنگىزى لر بىلن آره لشىب كېتىگن تېمورى لردن بىرانتە سىنى هم يولتمه گنلىگىنى هم قوشىب كورىب چىقىش لازم كوريله دى. چىنگىزى لر ياكه عموماً مۇغوللرگه نسلى علاقه دارلىك مسأله سى فقط ۱۹- يوز يىللىكده انگلىس تارىخچىلرى نىنگ «بويوك مۇغوللر امپراطورلىگى» اتمە سى واسطە سىده يوز كورسته دى، همده اوروس تارىخچىلىگىدن مستحكم اورىن آله دى و امير تېمور هم چىنگىز خان كى **النقووه** نىنگ نېوره لرى دېگن توشونچه كى «غلط مشهور» بوله دى. بو وضعىت

وجودگه كېلىشى سببىنى سَل خيره بۇلسه هم و. و. برتالد هم بىلدىرىپ اۆتگن: «...اوشبو روايتلر هيچ قندهى حقيقي فاكترلرگه اېگه بۆلمه گن و يوزه گه كېلگن وضعيتنى اقلش و توشونتيريش اوچون اؤيلب چيقريلگن». شىباني خان هم تېمورى لىر اوستىگه يوريش باشلەگنيدە اولرنيگ چينگيزخانگه نسلي علاقەسى يۇقلىگىنى دستك قىليب آلگنى حقيده هم معلوماتلر بار: «تېمورى لىر تا هجري ٩٠٠ يىلگچە (ميلادي ١٤٩٤- يىلگچە) حكمرانلىك قىلەدى، يعنى اوزبكلر سلطانى اوزى نىنگ چينگيزخان نسلدن اېكنلىگىنى پېش قىليب اولرنى قوويب يوبارمە گونچە.

بو، بىزنىنگ قرەشىمىزچە، غلط مشهور بۇلگن فكرنىنگ «اساسلريدن» بىرى امير تېمورنى صفتلاوچىلريدن بىرى بۇلگن «كۆره گان» دىر. بىزنىنگ كوزە تيشلر يىمىزگه كۆره بو سۆزنى مۇغولچە «گورگن» - كوياو سۆزىگه باغلىش حاضرگى علمي ادبياتده هيچ اعتراضىز قبول قىلىنگن بۇلىب، امير تېمورنىنگ نسلينى مۇغوللرگه تَقش قرەشى بىلن بالواسطه باغلەندى. گرچه بو اۆرىندە عكسى قبول قىلىنىشى كېرەك بۇلسە هم. يعنى چينگىزى خاندانىگه نسلأ باغلىق بۇلگن امير تېمور چينگىزى عيالگه اويلنىب، بو خاندانگه گورگن بۇلىشى منطققە سيغمەيدى. بوندن تشقرى، اؤشە زمانلرده حتا حاضر هم اوروغچىلىكنى بىر آز سقلەگن تورك-مۇغول اېتناس (كېلىب چىقىش) لريده اوروغ دايره سىده گى همه قىزلر اوروغ بىگىتلىرگه آپە- سىنگىل حسابلەندى. دېمك، اولر آره سىده گى نكاحگه مطلقا يۇل قۇيىلمەيدى. عىناً كۆچمىنچى توركلرنى اؤتراق توركلردن اسلام قبول قىلىنگنيدن كېين اجرە تىب تورەديگن اېتنىك خصوصىتلردن بىرى هم منە شودىر. قزاق عالملىمىزنى حضرت احمد يسوي حياتى بىلن باغلىق حالده قىينەيدىگن مسألەلردن بىرى هم او ذات نىنگ اۆز قىزىنى اوكەسى نىنگ اؤغلىگه اوزه تيش بىلن

قوده بۇلگنلىگى و حاضرگى پيْتدە يسوي اولادىمىز، دېيىۋوچىلارنىڭ اۋشە نكاھدن ترفلگنلىگى دىر). دېمك، كۆرەگن سۆزى مۇغولچە كوپاۋ سۆزىدن بۇلىشى احتمالى جودە كىلىگىنى منطق كۆرسەتتە تورىدى. بوندن تشقىرى امير تېمورىنىڭ اۋزى تىرىك پيْتدە يازىلگن ائىرلردە كۆرەگن صفتلاۋچىسى نىڭ معناسى بىلن اونگە كېنىراق باشقەلر تامانىدن يوكلەتيلگن معنالردە فرق يوزەگە كېلگن كۆرىنەدى. يەنە بىر اعتبارگە لايىق فاكىتلردن بىرى شوكە امير تېموردن كېين فقط اونىڭ نېورەسى مىرزا اولوغبېك كىنە منە شو صفتلاۋچى بىلن تقدىرلنەدى، يەنە قىزىقراغى شوندا كەنە اونىڭ آتەسى و نە عمكىلىرى اسم شريفلىرىدە بو حالت كۆرەتيلمەيدى، نتيجهدە تېمورىلر آره سىدە اولوغبېك ايگىنچى و آخرگى كۆرەگن بۇلىپ قالەدى.

كۆرەگن سۆزى مۇغولچە گورگن سۆزىدن كۆرە توركى چە اساسدە انچە ايشانچلى و تىنىق افادەلنىشىنى اوزاقدن ايزلمەي امير تېموردن آتىگى يوز بىلدىن سەھل كۆپراق كېينگى چاغدەگى تىللىمىزدن، انىقراغى حضرت عىشېر نوايى ائىرلىدىن قرەسك، مۇغولچە گورگنكە نسبتاً هم تاۋوش تامانىدن، هم معنا تامانىدن كۆرەگنكە ماس سۆزنى اېمس، عىناً اۋزىنى كۆرەمىز:

انگەدېنىڭ شاهلىغ احوالىنى هم،

كۆرەگن تختى و اقبالىنى هم. (س.س.)

(لغندە كۆرەگان دېب بېرىلگن، بىز نوايى دۆرى تىللىمىزدە توركى سۆزلردە سىنگرمونىزم شو درجەدە يۇقاتىلمەگن، دېگن فكرىمىزگە موافق اونى كۆرەگن شكىلدە آلدىك).

«نوايي اثرلرى لغتى» (تاشكند، ۱۹۷۲) نېنگ ۳۲۷ بېتېنى كۆرسىگىز بو سۆز تېلىمىزده يالغىز، كم ايشله تېله دېگن، بېرار تېلدن كېرىب قالگن بېتېم سۆز اېمس، بلكه اونېنگ قطارېده كۆره گنلىك، كۆره گاني كې سۆزلر بېلن بېر سېمىنتېك اوېه حاصل قېلگنلىگىگه ايشانچ حاصل قېله سېز.

اېندى اوشبو سۆزىنېنگ معناسى قندهى اېكنلىگىگه هم اعتبار بېرېلىك:

۱. هم آته هم آنه تامانىدن پادشاهزاده بۆلگن كېشى لقبى.

۲. امير تېمورنېنگ لقبى.

ايكېنچى معنا بو سۆزىنېنگ معناسى قېسقرتېرىلگنېنى انگلته دى. هر ايگى معناده هم، بېز، امير تېمورنېنگ نسلى شجره سېگه جدى علمى يانده شېشىمىزگه چقىرووچى بېر فاكت صفتېده قره لېشىگه طرفدارىمىز. بو باره ده بېزىنېنگ اوز قره شلرېمىز هم يوق اېمس، اما حاضر موضوع دايره سېدن اونچەلىك نرى كېتمەلىك. (كۆره گن سۆزى حاضرگى تېلىمىزده هنوز شكلا و مضمونا بېراز اوزگرگن حالده قوللنېلىشىگه هم اعتبار بېرىنېگ: تگى پستىنېگ ضدى، تگى كورگن).

امير تېمورنى كۆپچىلىك غرب و اؤروس عالملىرى اونېنگ نسلى مۇغوللىگىنى كۆرسە تېش اوچون و اسلام دېنى كۆرستمە لرىگه عمل قېلمە گنلىگىنى تاكېدلش اوچون چېنگىزخان ياساسېگه عمل قېلگنلىگىنى پېش قېله دېلر. اما بو فكر حكمران بۆلگن زمانلرده هم امير تېمور «ياسا» نېنگ دستلېكى كۆرستمە لرىدن بۆلمىش فرمان صفت اېسلىتمە گه امير تېمور عمل قېلمە گنلىگىنى تاكېدلە گنلر هم بۆلگن: «...دايم كۆچىب يورېش، هېچ قچان اؤتراق تورموشگه اؤتمسلىك»،

«...مؤغوللردن بۆلميش يونس خان ۱۵- عصر ايگينچى يرمىده هم... مؤغوللردن خوفسىره ب اقسووده، گرچه او يپر مؤغولستان نقطه ي نظريدن قره لگنده گينه شهرگه اوخشه گنراق جاي بۆلسه هم، قۇنيم تاپه آلمه يدى. فقط بير نچه ييلدن سۇنگ او سىره م و تاشكندى اېگه لىب بو يېرده اؤترافلشگنده، بوندن ناراضى بۇلگن مؤغوللرنيگ بير قسىمى خان نينگ اوغلى احمدنى هم اؤزلرى بيلن بيرگه آليب عرضلب كېته ديلر». امير تېمور امير حسين اوستيدن غلبه قىلىشى بيلناق دايمي تورغون جايى و پايتختى قىليب سمرقندنى تىلب او يېرده كته اهميتگه اېگه بۇلگن قوريليشلر قىلگنى برچه گه عيان دير.

امير تېمور ياسا گه اېمس، قرانگه، حديثگه دايم عمل قىلگنلىگى نينگ عملي حجتى صفتيده، بيز «توركستانسكى سبورنيك» ده روس ميسيونيرى ن. آسترومانينگ اعلان قىلگن (۵۴۵ جلد، ۱۸۳-۱۸۵ بېت) بير تاريخى حجتىنى كېلتيرماقچىمىز: (اصل نسخه بار-يؤقلىگىنى بيلمه گنيمىز اوچون روسچهدن (دېمك، قىته ترجمه مېزنى) كېلتيره مېز، اصل نسخه ۱۳۷۸-۱۳۷۹ يىلگه تېگىشلى اېكنلىگى كۆرسه تىلگن.

«ظفرلر اېگه سى امير تېمور محمد بهادر خان»

ادبياتلر:

۱. Академик В. В. Бартолд, Сочинение, т. V, Москва, ۱۹۶۸, ۱۶۸-бет
۲. Фредрик Бланк Гаклют "История исламизма и происшедших от него сект" П.Моренц таржимаси, Тифлис, ۱۸۶۵й. "Туркестанский сборник"нинг ۹۵ жилди ۴۰۵-۴۰۶ бетлари

۳. Навоий асарлари лугати (Т. ۱۹۷۲й.) ۳۲۷ бет

۴. Туркестанский сборник. Н.Остроумов (۵۴۵ ж. ۱۸۳-۱۸۵б.)

۵. В. В. Бартолд, сочинение, т. VII, ۵۴۵-б. М. ۱۹۷۳ й.

ظهیرالدین محمد بابریننگ افغانستان تاریخیده توتگن اؤرنی

(۱۴۸۳/۰۲/۱۴م، اندیجان/اوزبکستان-۱۵۳۰/۱۲/۲۶م، اکره/ هندوستان)

بو عالم ارا عجب المړ کوردیم،
عالم ابلیدن طرفه ستملر کوردیم،
هر کیم بو وقایعی اوقیر بیلگای کیم،
نې رنج و نې محنت و نې غم کوردیم.
بابر

تاریخی منبعلریننگ گواھلیک بېریشیچه، مؤغوللر دؤرینی باشدن کېچیرگن کابلستان، ظهیرالدین محمد بابر و اونینگ اولادلری دؤریده گللب یشنه دی. بابریننگ کوچلی دولتچیلیک سیاستی، اجتماعی، اقتصادی و مدنی تدبیرلری نتیجه سیده کابل ینگى اسلامي شهر قیافه سینی کسب اېتدی. شهر ینگى

تيكلنیش باسقىچىدە قەد كۆتۈرۈپ كەلگەن، قەدىم ۋىرانەلەر اوستىدە يىڭى بنالار، باغلىر، حوضلر ۋ نەھرلەر قوريلە باشلەندى.

تېمورىلەر سلالەسىدىن بۆلمىش سلطان ابوسعيد ۱۴۴۹- يىلى اۋغلى اولوغبېك مىرزانى بىر فرمانى ارقەلى كابلستان حكمرانى قىلىپ تەيىنلەيدى. يىڭى حكمران اولوغبېك مىرزا كابل قلەسىدىن تورىپ، غزنى دن بدخشان گچە بۆلگن حدودلرنى باشقەرە باشلەيدى. اونىڭ سلطنتى ۱۴۹۹- يىلگچە دوام اېتەدى.

ظھىرالدين محمد بابر عمكىسى اولوغبېك مىرزانىڭ اېللىك يىللىك سلطنت دەۋرى كابلستاندە آسايشتەلىك بىلەن اۋتەدى. اونىڭ زامانداشى سلطان حسين بايقرا شو پەيت ھراتنى علم، فن، صنعت ۋ مدنيت مركزىگە ايلانتىرگن اېدى. ھراتنىڭ بو ترقياتىدىن خېردار بۆلگن اولوغبېك مىرزا كابلنى ھرات بىلەن رقابت قىلە بىلەدىگن درجەگە االىب چىقىشكە اينتيلەدى ۋ صنعت، مدنيت ھەمدە معرفتى رواجلانتىرىشكە قەتئىق كىرىشەدى.

اولوغبېك مىرزانىڭ وفاتىدىن ايگى يىلى اۋتر-اۋتمس، بابرشاه كابلگە يېتىپ كېلە-دى ۋ عمكىسى اولوغبېك مىرزا اولگورمەگن ايشلرنى بلند دىد بىلەن عملەگە آشىرە باشلەيدى. معلوم كە ظھىرالدين محمد بابر آتەسى عمرشىخنى قۇلدن بېرگندن سونگ، ۱۱ ياشىدە اندىجاندا تەختكە چىقەدى، اما بختكە قرشى تورلى ايچكى نزاعلر طفىلى وطنى اندىجاننى ترك اېتىشكە مجبور بۆلەدى. آمو درياني كېسىپ قوندوزگە اۋتەدى ۋ او بېردە خسروشاه عسكرلرېنى اۋزىگە لشكر االىب، كابلنى قۇلگە آلىش مقصدىدە ھندوكش تاغلىرىنى آشىپ ۱۵۱۱- يىلى كابل شھرىنى

اوروشسيز محمد مقيم ارغونى دن تارتيب آلهدى، ارغونى اېسه قندهار تامان قاجيب كېتهدى.

ظهيرالدين محمد بابر كابلده اوز حكمرانليگىنى مستحكمه گچ، بير تاماندىن شهر آبادانچىليگىگه كته اعتبار بېره باشلهدى، باشقه تاماندىن اېسه اوز خاطرهلر، كورگن-كچيرگنلرېنى قاغازكه توشيريب بارهدى. نهايت اونينگ بو حياتى كچينمه لرى مجموعه سى بولميش «توزوك بابرى» يا «بابرنامه» اثرى وجودگه كېلهدى. بابرنينگ اوز قلمى بيلن توركى تيلده يازيلگن بو مشهور اثر شاه جهان زمانده عبدالرحيم خان خانان ناملى شخص تاماندىن كابل فارسچه سيگه ترجمه قىلىنهدى.

بابر شاه بو معتبر اثرده كابل نينگ اجتماعى، اقتصادى، سياسى، ايكولوژى، جيوگرافى، جيوپوليتيك، سوولر، دريالر، حيوانلر، اوسيملىكلر، باغلر و باشقه موضوعلر خصوصده انيق و تينيق معلوماتلر بېرهدى. بابر، عمكىسى حكمرانليگى دورده چله قالگن بنالر، باغلر، اريقلرنى قيته قورهدى، عىنى پيتمده قديم اسلامى كورينيشده گى باغلر و بنالرنى آباد اېتهدى. مثال اوچون بابر تشبثى بيلن بنا اېتيلگن تېنگسيز انشآتلر جمله دن: باغلر، قصرلر، كاروانسارلر، اوستى يايىق بازارلر، قلعهلر، مسجدلر، مدرسهلر، مقبرهلر، حوضلر، حماملر، يخدانلر، اريقلر، نهرلرنى تيلگه آيش ممكن. بابر باغى، استالف، پغمان و شهرآرا باغلىرى، جوى شير، جوى هندو، شاه جوى، بالاجوى اريقلرى، درس نهرى، مرغابى لر حوضى، تخت بابر انه شولر جمله سيدن دير.

بابر حکمرانلیگی دَوریده کابل تجارت مرکزیه آیلنیب، سوداگرلر کاروانلری سند، هند، چین، روس، ایران، ماوراءالنهر حدودلریدن کابلگه تورلی مال و متاعلر کپلتیریپ ساتگنلر و اؤرنیگه محلی نرسه لردن آلیب کبتگنلر. بابرینینگ سؤزی بیلن آیتگنده اؤشه وقتده کابلده اؤن اوچ تیل (جمله دن تورکی، فارسی، پشتو) و اؤتیز یپتئی لهجه موجود بؤلگن. اؤشنده کابل تجارت مرکزی بیلن بیرگه سیاحت مرکزیه هم آیلنگن. چونکه شهرنینگ غرب تامانیده گی تاغلر قلین قارلر بیلن قاپلنگن بؤلسه، شرق تامانیده گی حدودلرگه هیچ هم قار یاغمس اپکن. بو فرقلی اقلیم کابلگه اؤزگچه منظره انعام اپتگن. بابرشاهینینگ زراعت و باغدارلیک فنیگه مهارتی شونچه لیک یوقاری بؤلگن که، اونینگ یازیشیچه، آلوخوری و آلوچه کؤچتلرینی شمالدن کابلگه و او یپردن جنوب تامانگه آلیب بارگن و او یپرلردن شکرقمیش و کپله نی کابل و جلال آبادگه آلیب کپلیب رواجلنتیرگن. شونینگ دپک اوزوم و قاوون اپکیش فنی نی هندوستانده یؤلگه قویگن. کابل نینگ بابر دَوریده گی طراوتیدن تعریف اپتگن جهانگیرشاه (۱۵۹۵) هندنینگ بویوک شاهنشاهی صفتیده کابلگه قیلگن بیرینچی تشریفده شهرآرا باغینی آیاق یلنگ کپزب چیفه دی و بو باره ده: «اوشبو آزاده مکانگه کاووش بیلن کیریش آدابدن اپمس دیر» دپب تأکیدله دیدی. آیتیش جایز که، شهرآرا باغی بابرینینگ عمه سی شهربانو بیگیم تامانیدن قوریلگن.

بابرشاه کابلگه کپلگن بیرینچی کونلریدناق قتیق و دواملی زلزله لرگه یوزمه یوز کپله دی و اهالینی زلزله آفتلریدن قوتقزیش چاره لرینی اویله ی باشله دیدی. بو زلزله لر عاقبتیده کابل شهری و اونینگ اطرافیده گی بنالرگه، کابل قلعه سیگه کتّه شکست یپته دی، یغمان تومنیگه بقین بی توت حدودلری یپر بیلن یکسان بؤلهدی.

کابل نینگ اویلری و بنالری گنبد شکلیده تاشدن قوریلگنی اوچون هم زلزله گه برداشت بهره آلمهیدی. بو ویرانه گرچیلیکدن قتیق تأثیرلنگن بابر، تاش دېوارلیک اویلر اۆزینگه آغیرلیگی آز بۆلگن سینچ دېوارلیک اویلر قوره باشلهیدی. معماریک-نینگ بو کۆرینیسی کابلده بابر دۆریده وجود گه کپلگن و حاضر گه قدر بو اصولدن فایده لنیب کپلینماقده. مثلا، حاضرگی کونده هم کابل نینگ مراد خانی، چینداول، باغ علمردان اېسکی محله لری انه شو سیستمده قوریلگن. شو بیلن بیرگه بابر کابلده گچکارلیک و شیشه کارلیکنی هم رواجلنتیرگن، اویلر نینگ تاقلری، رفلری و دېوار لرینی اۆرته آسیا گچکارلیک اسلوبیده بېزه شنی رواجلنتیرگن. ظهیرالدین محمد بابر کابلده ۲۱ ییل پادشاهلیک قیلگندن سۆنگ هند ساری بوزلنده دی و هندوستانده اېریشگن بخت و سعادت، شان و شوکتینی کابل برکتیدن دېب بیلهدی. او کابلنی هندوستان دروازه سی دېب تعریفلهیدی و «کابل هر کیم نینگ قۆلیده بۆلسه هندوستان اونینگ قۆلیده دیر» دیدی، بابر شاه. شونینگ اوچون هم کابلنی اۆزینگه تېگیشلی خاص مکان صفتیده اسره گن و فرزندلری نینگ هیچ بیرینگه بو شهرنی تاپشیرمه گن.

ظهیرالدین محمد بابر شاه دن میراث قالگن، شاه لرنینگ باغ یره تیش عنعنه سی، حتا امیر عبدالرحمن خان حکمرانلیگی دۆریده (۱۸۸۰) کابلده ینه بیر بار تکرارلنده دی. امیر تشبثی بیلن کابلده بوستانسرای، گلستانسرای و گردانسرای ناملی باغ لری یره تیلگن. امیر وفاتیدن سۆنگ اونینگ جسدی انه شو باغ لردن بیرى - بوستانسرایده دفن اېتیلگن. تارخچیلر بونی بابر شاه دن تقلید دېب تعریفلشه دی.

بابر اولادلریدن اینیقسه جلال الدین اکبر، جهانگیر و شاه جهان لرنینگ باباری قورگن کابلگه قیزیقیشلری کتّه بؤلگن. بابردن کبین اولر کابل آبادانچیلیگیگه دقت قیلیشگن و کابل اهالیسیگه انعاملر ترقتیب توریشگن.

ظهیرالدین محمد بابر کابلده نه فقط مثل سیز باغلا و بنالر قوردی، بلکه جهان شمول اثرلر هم اوزیدن میراث قالدیردی، جمله دن:

۱- **بابرنامه** - بابرنینگ یاشلیکن عمری نینگ سؤنگیگه قدر کورگن-کپچیرگن و تجربه لرینی اوز ایچیگه آله دی.

۲- **عروض رساله سی** - بو کتابده بابر تورکی و فارسی تیلده گی عروض وزنی و بحرینی شعری مثاللر بیلن کورسه تیب بهره دی.

۳- **مبین رساله سی** (آیدین، حقیقت) - بو کتاب تعلیم و تربیه مسئله سینى اوز ایچیگه قمره ب آلگن.

۴- **رساله والدیه** - خواجه عبیدالله احرار قلمیگه منسوب اوشبو کتاب بابر تامانیدن ترجمه ایتیلگن. کتابده صوفی لر اخلاقیدن بحث ایتیلده دی.

۵- **دیوان بابر** - اوشبو دیوان نینگ اکثریت شعرلری تورکی تیلده یازیلگن بولیب، اوندن ایریم فارسی شعرلر هم جای آلگن. اوشبو دیوان غزل، مثنوی، رباعی، قطعه، تویوق، معما و مفردات شعرلرینی اوز ایچیگه قمره ب آلگن.

ظهیرالدین محمد بابر هندده تورت ییل شاهنشاهلیک قیلگنیدن سؤنگ قتیق بېمارلیک بستریگه توشه دی و ۱۵۳۰- ییلده اگرده عالمدن کوز یومه دی. بو توغریده اونینگ قیزی گلبدن بېگیم «اکبرنامه» اثریده: «بابرنینگ جسدی اگرده- گی ارم باغیگه وقتینچه لیک دفن ایتیلده دی و آرهدن اؤن ییل اؤتیب رحمتلی

بابر نينگ پشتون خانمى مبارکه پوپلزي، کابل حکمرانى شېرشاه سوري ياردميده بابر نينگ جسدينى کابلگه آليب کبله دى و اونی بابر باغيگه دفن اېته دى.

بابر نينگ تاريخي رولى و اوزنى حقيده قطار جهان متفکر و عالملى اوز قره ش و فکر-ملاحظه لرينى بيان اېتگن. شولردن بيرى، مشهور انگليستانليک شرقشناس عالم ويليام ارسکين بابر نى افغانستان و هندستانده دنيا مدنيتى نينگ بويوک اساسچيسى صفتيده تن آلگن. شو بيلن بيرگه ارسکين، بابر شاه اوروش تدبيرلى و اوروش قورال يراقلىرى جمله دن؛ شمشير-قيليج، نيزه، تير و کمان، قلقان، گرز، تېمير کلاه، پلخماننى ايشلتگن، هؤکيز تېريسيدن زره توزه تيش اوچون تورکستاندن استاکارلرنى جلب اېتگن، جنگلرده بابر نينگ موفقيتيگه منه شو اوروش تدبيرلى و قوراللى کته سبب بؤلگنليگيگه اشاره قيله دى. ارسکين اوزى نينگ «ايران و بابر» اثريده. اونينگ يازيشيچه بابر شاه کابلده سوو انشائتلرينى شونچه ليک استاکارليک بيلن عملگه آشيرگن که بو اصول شهرنى بيل نينگ تورت فصليده هم يېترلى درجه ده سوو بيلن تأمينله گن. بو اېسه کابل نينگ يشيل شهرگه ايلنيسيگه اساسي سبب بؤلگن.

افغانستانليک پشتو زبان محقق و يازوچى دوکتور عبدالحى حبيبي «ظهيرالدين محمد بابر شاه» ناملى کتاييده بابر شخصيتى حقيده توخته ليب جمله دن شونده ي يازه دى: «بابر نينگ شجاعتى و قهرمانليگى، اونينگ حيات واقعه لرى انديجان پادشاه ليگيدن هندوستان شهنشاه ليگيگه کؤتريلگنيدن کورينيب توربيدى. شو بيلن بيرگه بابر نينگ علمى، ادبى و مدنيت پرورليگى، يازوچى و شاعر بؤلگنيدن، اينيقسه اوزيدن ميراث قالديرگن بي بها يازمه اثرلريدن نمايان دير». پروفيسور

حبیبی نینگ یازیشیچه، بابر نه فقط کابلده بلکه جلال آبادده صفا باغینی، آدینه پورده وفا باغینی، قندهارده چارباغ و فرخزاد باغیرینی، همده قندهار چهل زینه سینی هم بنا اپتگن.

باشقه بیر افغانستانلیک اؤزبیک قلمکشی عبدالله کارگر ظهیرالدین محمد بابر حقیده یازگن «شهنشاه سخنور» کتابیده بابرشاهنی اؤرته آسیا، افغانستان و هندوستان نینگ اؤن آلتینچی عصر بویوک ادبی، سیاسی و حربی شخصیتی خصوصیده سؤز یوریتیب، اونینگ ادبی فعالیتی بؤلیمیش «خط بابری» حقیده شونده یازهدی: «بابر ینگى بىر بازو و شکلینى یره تدى و اونگه خط بابرى دېب نام بېردى، بو خطنى ایجاد اپتیشیدن مقصدى نیمه بؤلگنى هنوزگچه نامعلوم. اما بو خط حقیده بابرنامه ده نپچه جایده سؤز بارهدی». خط بابری ۲۹ حرفدن عبارت بؤلیم، ۱۵۰۴- بیل کابل شهیده ایجاد اپتیلگن.

تاریخ که تماشاگاه ارباب ابردور،

هر صفحه سی آیینه احوال بشردور. (بابر)

ادبیاتلر:

۱. بابر، ظهیرالدین محمد، «بابورنامه»، فارسجه ترجمه: عبدالرحیم خان خانان. (۱۳۰۸ ق) بمبی
۲. کهزاد، احمد علی «بالاحصار کابل و رویدادهای تاریخی». (۱۳۳۶). کابل
۳. حبیبی، دوکتور عبدالحی. «ظهیرالدین محمد بابرشاه». (۱۳۹۱). کابل
۴. امینی، محمد اکبر، «باغ بابر». (۱۳۶۵). کابل
۵. کارگر، عبدالله، «شهنشاه سخنور». (۱۳۸۳). کابل

كابل نينگ شاه معمارى و شاعر باغبانى (ظهيرالدين محمد بابر)

۴۷ يىللىك عمرى نينگ ۲۵ يىلى كابل بيلن باغليق بۇلگن ظهيرالدين محمد بابر ۱۵- عصر آخرى و ۱۶- عصر باشلىرىدە كابل نينگ شاه معمارى و شاعر باغبانى بۇلگن. بابرشاه بو شهردە تورلى كۆركم باغلىرىدە تىرىلىدى و بنالارگە اساس قويدى. او كېيىنچە ليك اۋزى معمارى بۇلگن كابلدە ۲۲ ياشىدە ابدى تىختگە چىقىدى و شاه عنوانىنى اېگىللىدى. ۴۷ ياشىدە اېسە اۋزى باغبانى بۇلگن باغدىن دايمي منزل توتىدى. بوگونكى كوندە بو باغ «بابر باغى» نامى بيلن بوتون دىياگە دانگى كېتىگن سياحلىر مكانىگە ايلنگن.

معلوم كه ماوراءالنهر، خراسان و هندوستان نينگ سياسى و ادبى شخصىتى بۇلگن ظهيرالدين محمد بابر، ۱۴۸۳- يىلى نينگ ۱۴- فېروريسىدە اندىجانده، فرغانه

اولوسى نىنگ حاكىمى امير تېمور سلالەسىگە منسوب عمر شىخ مىرزا عابله سىدە دىياگە كېلگن. ئەنەسى چىنگىزخان اولادە لىردىن چىغتاي حاكىمى يونس خان نىنگ قىزى قوتلوغ نىگار خانم بۇلگن. بابىر ئەنەسى نىنگ اۋلىمىدن كېيىن ۱۲ ياشىدە فرغانە حاكىمى اېتىب تەيىنلنگن. شىباني خان ۱۵۰۴- يىلى اندىجاننى قۇلگە كىرىتىگندىن سۇنگ بابىر ايگى- اوچ يوز كىشى بىلن آمو درىانى كېچىب اۋتىب، قىسقە وقت اىچىدە كابل اولوسىگە اۋز حاكىمىتىنى اۋرتىگن.

ظھىرالدىن محمد بابىر كابل تاختىنى اېگىلگەنلىدىن كېيىن، بخت-آمد اونگە كولىب باقەدى و باشقە بىر قطار شەھر و ولايتلرنى ھەم بىرىن-كېيىن قۇلگە آلە باشلەيدى. او ھىندوستاننى تەصرف قىلىشى بىلن اۋز قلمروىدە آسايشتەلىك اۋرتىشىگە، وىرانلىكلرنى قىتە تىكلشگە و ىنگى بنالر برىا اېتىشىگە كىرىشەدى. او شونىنگ دېك، عمرى نىنگ سۇنگىگە قدر اۋزىدىن جەھان شمول تارىخى بايلىكلر قالدىرىشىگە ھىرەكت قىلەدى. بابىر شەھنىنگ شكۈھلى و عظمتلى سلطنتى و ھكىمرانلىگى خىصوصىدە جەھان تەفكرلرى و پىشوالرى، اونى مثلى كۆرىنمەگن پادشاه زىبردست ادىب بۇلگىنىنى تىن آلگىنلر. جەملەدن جواھر لعل نەھرو بابىر ھقىدە سۆز يورىتر اېكن، اونىنگ دربارى جودە ھەم شكۈھلى، ثروتلى، كۆركەم و ھەرگىز تەنگى بۇلمەگن دربار بۇلگىنىنى اعتراف اېتىگن.

بابىر شەھنىنگ آمو درىادن سىند درىاسىگىچە بۇلگن امپراتورلىگى جىغرافىە سىدە اېنگ كۆپ باغلىر ىرە تىلدى، بنالر قد كۆتردى، وىرانلر تىكلدى، علم-مەرفت و سىنعت اۋز اۋجىگە ىپتدى. بو بارەدە اېنگ كۆپ و خوب مەلوماتلر بابىر نىنگ جەھان شمول اثرى «بابىرنامە» دە اۋز عكسىنى تاپىگن. بابىر اندىجاندە توغىلگىنىگە قرەمەى او كابلگە كۆپراق كۆنگىل قۇيىگن. بونگە سىب بابىر كابلدە پادشاهلىك تاجىنى كىيىگى و

اونينگ فرزندلرى كابلده دنيانگه كېلگنى، قاله وېرسه او توغىلگن يورتىگه سيغمه‌ى كابلده راحت تاپگنى بۇلگن. بابرشاه نينگ كابلگه مهر قۇيگنى هند قهرمانى جواهر لعل نهرو نينگ بابرشاه تۇغرىسىده بيان اېتگن سۆزلريده هم يقال اوز افاده سيني تاپگن. نهروگه كۆره: بابر هندنى تصرف قىلگنيدن كېين او هر دايم كابل نينگ شباده لرى، گللىرى، باغلىرى و قاوونلرينى قومسب يشه گن. بابر نينگ جوده خوش طبيعت، آچىق كۇنگىل، مهربان و جاذبه لى شخص بۇلگنيدن يازگن خاطره لرى هم گواه ليك بېره دى، دېيدى نهرو.

بابر شاه نينگ سانسيز-سناقسيز قوريليش، بنا و انشا اتلرى نينگ كته قسمى كابلده عملگه آشيريگن و بو قوريليشلر ايگى تورگه بۇلينه دى. اولردن بىرى ينگى قوريلگن بنا لار و باغلىر بۇلسه، ايگىنچىسى قيته تىكلنگن و بېزه تىلگن باغلىر، يۇللىر و بنا لار دىر. بولردن اكثرىتى افسوس كه بيز گچه يېتیب كېلمه گن، اما بوگونگى كونده تاريخچىلر تامانيدن اعتراف اېتيله باتگن بابر دۇريگه عايد كابلده گى موجود باغلىر و بنا لار سانى اۇندن آشه دى.

بابر قورگن باغلىر باشقه باغلىردن اوز خصوصيتلريگه كۆره به تمام اجره لىب توره دى. او يره تگن باغلىر اطرافى عموماً دېوال بىلن اۇره ب آينمه گن، چونكه بابر باغلىر نينگ گۈزلىگى آچىقلىگيده دېب توشينگن. همده بو اقليمده شو پيتگچه تجربه قىلنمه گن درختلر و گللىر باشقه اۆلكه لردن كېلتىرىپ اېكه باشله گن. اونينگ كابلگه مهر- محبتى عاشقلىك درجه سىگه يېتیب بارگن. او بو ديارنى شو قدر سېوگن كه هندوستانده بويوك امپراتورلىك اؤرنىشيه گه قره مسدن عمرى نينگ آخريگچه بو شهرنى اوز آتياگه سقله گن، حتا اونى اوز فرزندلريگه هم روا كۆرمه گن. هر يېرده اۆلسم كابلدن باشقه يېرگه دفن اېتمنكلر، دېبه وصيت قىلگن.

بو تۇغرىدە استاد على احمد كهزاد قويدەگىچە يازەدى: «باورنېنگ كابلگە قىزىقىشى عشق درجەسىگە كۆتۈرىلگن اېدى. او بويوك امپراتورلىك صاحىبى بۇلىشىگە قرەمەى، عمرى نېنگ سۇنگىگىچە كابلنى اۇغىللىرى، قىزلىرى و يقىنلىرىدن بېرانتەسىگە - نامىگە بۇلسە هم - بېرمەدى و اونى اۇزى نېنگ خالصەسى صفتىدە سقلەدى. او ۱۵۳۰- يىلى آگرەدە بو دنىادن كۆز يومگىدن كېىن اونىنگ جسدنى اۇزى يرەتگن آگرەدەگى نورافشان باغىگە وقتىنچەلىك دفن اېتىدلىر و وصىتىگە بناً آلتى آى اۆتر-اۆتمس بابرشاه توپراغىنى كابلگە آلىب كېلىب «بابرباغى» گە دفن اېتىدلىر».

تحقىقاتچىلرگە كۆرە، بابىر كېنگلىكىنى، آچىقلىكىنى و طبىعتىنى سېوگن و بو سېوگىسىنى حىيات پىتىدە يرەتگن باغلىرىدەگى گللىر و درختلر اېركىن اۋسىشى اوچون اولرنى دېوال بىلن اۋرەمسلىكىنى كۆرسىتىش بۇلسە، عالمىن اۋتگىنىدن كېىن قبرى آچىق هوا دە بۇلىشى بىلن بشرىتىنى قاىل قالدىرگن.

يوقارىدە قىد قىلىب اۋتگىنىمىزدېك، هر يېرگە كۆرە كابلنى كۆپراق سېوگن بابىر اكثرىت قوربىلىش و انشاآتلرنى هم شو يېردە عملگە آشىرگن. استاد كهزاد اۇزى نېنگ «كابل قلەسى و اونىنگ كېچىنمەلىرى» اثرىدە بابىر دۆرىدە فقط كابل نېنگ اۋزىدە قوربىلگن يېتى باغ و اوچ باغچەدن آت توتەدى. بولر قويدەگىلردن عبارت: شەرآر باغى، چەارباغ، جەهان آرا باغى، جلوه خانە باغى، اۋرتە باغ، صورت خانە باغى، باغ مەتاب، آهو خانە باغى و اوشبو باغلىرگە توتش بۇلگن باشقە اوچتە باغچە بۇلگىنىنى هم بىيان اېتەدى. مىنبەلدە تآكىدلىنىشىچە، بابىر زمانىدە كابلدە اىككى يوزگە يقىن گل تورلىرى و اۋنلر باغ و باغچەلر موجود بۇلگن. افسوس كە اولرنىنك كتە قسىمى تورلى حادثەلر و تورلى سىياستلر قربانى بۇلگن.

«بىرنامە» دە يازەدى: «ايرىم تارىخلىرىدە نىگرھار دەپ يازىلغان «نىكنىھار» لغمان نىنگ كۈتۈملىرىدە بولۇپ، بو تۈمىن نىنگ قراوللار تۈرەدىگن جاي نامى «آدىنە پور» بۇلىپ، كابل شىرقىدە اۋن اوچ چقىرىم اوزاقلىكىدە جايلىشىگن دىر. كابل بىلەن نىكنىھار آره-لىغىدە گى يۇل انچه بوزوق و اۋتىش محال بۇلگن اوچ-تۇرتتە كىچىك تىپەلىك و ايكىتە-اوچتە تار يۇلكلردن عبارت بۇلگن. يۇل بۇيىدە هيچ قندەى آبادلىك بۇلمە-گن... آدىنە پور قلعهسى آلدىدە جنوب تاماندا بىر تىپەلىكىدە بىر باغ آباد قىلدىم و آتىنى «وفا باغى» دەپ قۇيىدىم. قلعه و باغ ايچىدن دريا آقەدى. نارنج و ترنج درختلىرى سېرھاصل اېدى. پھار خان نى بىنگىب لاهور و دىيالپورنى فتح قىلگن بىلىم، كېلە كۈچتىنى كېلتىرىپ اۋتقۇردىم، توتدى. اۋتگن بىلى نىشكر اېككن اېدىلر، يىشى حاصل بېردى و اوندن بدخشان و بخاراگە هم يوبارىلگن اېدى».

بولردن تشقىرى باير كابل و اونىنگ تېورەك-اطرافىدە يەنە بىر قنچە باغلر قورگنى و اريقلر چىقرگنى، همدا درختلر اۋتقۇرگنى «بىرنامە» دە بەتقىل كېلتىرىلەدى. «استالف موضعىدە بىر باغ بۇلگن و بو باغ نىنگ آتى «باغ كلان» بۇلگن و اونى اولوغ بېك مىرزا تارتىب آلگن. مېن بو باغ نىنگ پولىنى تۇلب اېگەسىدن ساتىب آلدىم. باغ نىنگ ايچىدن همىشە بىر تېگرمان سوو آقەدى. بو اريق اطرافىدە چنار و باشقە كۇپ گىنە درختلر كۇرگن...»

ظھىرالدىن محمد باير طىبعتى سېویش آرقەلى انسانلرنى اعزازلگن. او قودوقلر، اريقلر، كۇپرىكلر، رباطلر، مسجىدلر، خانقاهلر، يۇللر و باغلر قورگن. اۋز قلمروىنى مادى و معنوى جھتدن رواجلىتىرىش يۇلىدە اونگە قدر حكمرانلىك قىلگن پادشاھ-لردن فرقىلر روشدە اوزاقنى كۇزلب ايش توتگن. شو باعث اونى رىسانس دۇرى سركرەلرىدن دەپ بىلەدىلر. جواھر لعل نھرو اۋزى نىنگ «جھان تارىخىگە نظر»

كتايبده بابرنى حتا اروپا رنسانس دَورى ايلغارلريدن هم اوستون بۇلگنليگىنى تن
آلهدى:

«بابرنيگ اۇزى اروپا رنسانس دَورى پادشاهلرى دېك پادشاه بۇلگن. بىراق
اروپالىك شاهلردن اۇز خصوصيتيگه كۆره اوستون تورگن. بابر هم اولر كى
ماجراچى بۇلگن، لېكن او عىنى پيئده سخاوتلى و قهرمان بۇلگن. صنعت و
ادبياتگه چوقور قيزيققن».

اېندى ايگى آغيز سۆز «بابر باغى» تۇغرىسىده:

شاهنشاھ ظهيرالدين محمد بابر ۱۵۲۸- يىلى كابلده محتشم بىر باغ بنا قىلدى
و باغنى دېوال بىلن اۋرەمسلىككە بويروق بېردى، چونكە اۋسىملىكلر طبعىي حالده
اۋسىشىنى ياقتيرر اېدى. اما بابرنىگ چپورهسى نورالدين جهانگىرنىگ اۋغلى
شاه جهان ۱۶۳۸- يىلى اوشبو باغ اطرافىنى بلند دېواللر بىلن اۋرەب آلدى. بو باغ
كابل شېهرىنى بېزەب تورگن ايگى تاغدن بىرى شېردروازه تاغى نىنگ غربي
اېتگىده، دېنگىز سطحىدن ۱۸۰۰ متر يوقارلىكده جايلىشگن. باغده ۵۵۰۰ مېوه-
لى و مېوهسىز درختلر بو مكان كۆركىگه كۆرك قۇشيب تورگن. «بابر باغى» يىليده
۳۰۰ مىنگ حدودىده، محلي و چېت اېللىك مهمانلرگە مېزبانلىك قىلەدى. «بابر
باغى» دن تقريباً بېش چقىرىم اوزاقلىكده شمالده جايلىشگن «شېرآرا باغى» ۱۶-
عصرده بابرنىگ عمەسى تامانىدن قوريلگن و باغگە بابرنىگ قىزى شېرآرا نامى
بېرىلگن. حاضر بو باغ مخصوص عياللر اوچون مۇلجللنگن يگانە باغ دىر. بو ايگله
باغ هم بوندن اۋن يىل مقدم آغاخان خىريه جمعرمەسى تامانىدن قىتە قوريلدى.

بابر كابلده باغدارچيلىكنى رواجلىتىرگن دوردە ۲۰۰ گە يقين تورلى گل-چېچكلر، شو جملەدن ۲۳ تور لالە موجود بولگن. بولر اوچ كۆرىنىشده (كۆكت، بوتە و درخت) شكلىده بولگن و اكثرىتى محلي، ايرىملرى باشقه يورتلردن آلىب كېلىنگن و هر بىرى نىنگ مخصوص نامى بولگن. مېوهلى درختلردن آلمەنىنگ بىر نېچە تورى (نازك بدن، جورس، شيشەيى، قاقاق آلمە، تيرماهى)، اۋرىك، نشواتى، بېهى، انجىر، آلۇچە، جىيدە، بادام، توت، يانغاق، شفتالو و باشقەلر... بابر قورگن باغلىرىنىڭ بايلىكلىرى صفتىدە مىراث قالگن.

او «بابورنامە» دە سېوگلىسىگە آيلنگن شەر - كابل نىنگ آب-ھواسى و مېوهلىرى حقيدە شوندى يازەدى: «ھواسى جودە ياقىملى كابل دېك جاي دنيادە بولمسە كېرەك. ياز فصلىدە كېچەلىرى پۈستىن سىز اوخلىب بولمەيدى. قىشدا قار كۆپ ياغسە ھم قىتىق ساووق بولمەيدى. سمرقند و تېرېز خوش آب-ھوا بوليشىگە قرەمەي، قىتىق ساووق بولەدى».

بابر شەر كابلدە اۋزى قورگن اۋندن آرتىق باغدىن تشقرى سلطان ابوسعيدنىڭ اۋغلى مىرزا اولوغبېك تامانىدىن كابل و اونىڭ تېورەك-اطرافى، جملەدن استالف، استرغىچ، پەمان، جىيدەلى و سياران دە يره تىلگن (بنفشە، گلكنە، ملابابا، حيدر تقى، مکتب و چنار) باغلىرىنى قىتە قورگن و آبادلىشىتىرگن. بابرىنىڭ يازيشىچە دەمىزنگ بۇغازىدن (بۇغاز: تار سوو يۈلى) تا كابل قلەسىگچە بولگن مصافەدە قورىلگن باغلىرى گۈپلىگىدن بو آرەلىق «كوچە باغ» نامىنى اۋزىگە آلگن.

سابق ساويت باستانشناسى گلینە پوگچىنكوه نىنگ تاكىدلىشىچە، بابر اۋزى زمانەسى نىنگ زراعت و باغدارلىك اوسلوبلىرىگە حاكم بولگن. علمى و تىخنىك

اصوللرده باغ قوريش اونينگ سلطنتى دوریده وجودگه کېلگن. آريق تارتيش، حوض قزيش، يول چيقاريش، درختلرنى بير يېردن باشقه يېرگه کوچيريش تجربه لرى بېواسطه بابر بيلن باغليق دير. او هندوستاننى تسخير اېتگنيدن كېين او يېرده كابل باغليگه اؤخشش نظم-ترتيبلى باغلق قوريب هندوستانلىكلرنى لال قالديرگن. چونكه اولر او پيئده باغ قوريش تجربه سيگه اېگه بؤلمه گنلر. بو خصوصه بابر شونده ي يازه دى: «مېن آگرده منظم خيابان چيقاريب، كېره كلى بنا قوريب، قطار درختلر اؤتقريب يخشى گينه باغ يره تدويم. هند اهلى بونده ي يېرنى عمرلريده كؤرمه گنى باعث، اونگه كابل دېب آت قؤيگن اېدليلر».

بابر كابلده اساس سالگن باغلر نينگ ينه بير اؤزيگه خاص خصوصيتى شونده بؤلگن كه، بو باغلق شو قدر آزاده و پاكيزه سقلنر اېكن، حتا هندوستان نينگ بويوك شاهنشاهى جلال الدين اكبر نينگ اؤغلى جهانگير پادشاه بيرينچى بار كابلگه كېلگنيدە «شهرآرا» باغينى يلنگ آياق يوريب سير-تماشا قيلگن. اونينگ يازيشيچه، بو باغگه كاوش بيلن آياق قؤيوش يخشى اېمس و سليقه سيزليك دير.

بابر نينگ قيد قيليشيچه او، آلوچه و آلبوخارانى شمالدن كابلگه و او يېردن جنوبگه آليب باريب اؤزلشتيرگن. شونينگ دېك، كېله و نيشكرنى كابل بيلن جلال آباد يؤلپده آباد قيلگن «وفا باغى» گه اېككن. عيىنى پيئده او اوزوم تاكى و قاوون اوروغينى ايگى اوستاكار فاليزبان و باغبان بيلن بيرگه كابلدن هندوستانگه يوباريب، او يېرده اوزوم و قاوون زراعتينى رواجلنتيرگن.

بابر كابلگه شونچه لر مهر قؤيىگن كه، كابلنى هندوستان نينگ دروازه سى صفتيده عمرى نينگ سؤنگيگه قدر اؤزى نينگ يازگى پايتختى اوله راق اسره ب كېلگن. شو

باعث بؤلسه کپرهک، آره دن ۵۰۰ بیل اؤتیب هم خلق «تاکه کابله بابر نینگ آرامگاهی بار اېکن بابر هم، کابل هم هرگز خاطره لردن کؤتريلمه یدی»، دبیدی.

ظهیرالدین محمد بابر جسدی بیر زمانلر «حضرت رسول اکرم قدم جالری» دېب ات کؤترگن ساحه ده - «بابر باغی» نینگ تېپه قسمیده یوزی قبله تامانگه باغ نینگ درختلر و گللر قد کؤترگن تامانگه قره ته دفن اېتیلگن. روحی شاد، یاتگن یېری آباد بؤلسین!

ادبیالر:

۱. احمد علی کهزاد، «بالاحصار کابل و پیش آمدهای تاریخی»، ۱۳۳۶، کابل.
۲. پارسا شمسی بیف و صادق میرزایف، «بابرنامه»، ۱۹۶۰، تاشکېنت.
۳. پوهاند عبدالحی حبیبی، «ظهیر الدین محمد بابر شاه»، ۱۳۹۱، کابل.
۴. دکتور شفیه یاقین، «دریا در گوهر»، ۱۳۸۷، کابل.
۵. جواهر لعل نهرو، «نگاهی به تاریخ جهان»، تهران.
۶. احمد علی کهزاد، «تاریخ افغانستان»، ۱۳۸۴ ش، کابل.
۷. شاروالی کابل، «میلاد کابل»، ۱۳۹۰، کابل.

بابورشاھ نىنگ بويوكليگى

ظھيرالدين محمد بابرشاھ نىنگ تارىخى اثرى صفتىدە «بابرنامە» نى اپسلش مەمكىن. بۇ اثر، دىنيادە واقە-ھادىئە لىرنىنگ اپنگ تۇغرى و طرفسىز تارىخى دېب تن آلىنگن.

توغمە اقتدار اپگەسى بۇلگن ظھيرالدين محمد بابر قىسقە عمرى دوامىدە ھربىي، سىياسىي، اجتماعىي و مدنىي فوق العادە ايشلرنى عملگە آشىردى. اوزاقنى كۆرە آلەدىگن بويوك سياستچى و ماھر سر كىردە گە آيلندى. شكستلردن يىخشى سباقلر چىقىردى. تورلى ابلتلر و ملتىرنى بىرلشتىرىش و اولكن امپراتورلىك قورىب، اونى تۇغرى باشقىرىش مھارتىنى كىسب ايتدى. ۲۰۰۰ دن آشە راق جىنگچىلىرى بىلن اولكن مەملىكەت تىشكىل ايتىشنى نىت قىلگن ياش بابر، چارك عصر دوامىدە چىكسىز مشقتلر چىكىب، گىگا و آمو دريالرى آرە ليغىدە مركزلشگن اولكن سلطنت قورىشگە موفق بۇلدى. كۆپ جەھتلردن آلىب قرەلگندە، بابرشاھ گە تېنگلشەدىگن سر كىردە و شەھزادە يۇق دېيىش مەمكىن.

مدنیتلشگن خلق - تورک خلقی، انسانیت سیویلیزه تسیه سی (رسانسی) نینگ شکلنیشیده کتّه رؤل اۆینه گن. آسیانینگ اېنگ شرقي نقطه سیدن اروپانینگ یوره گیگچه بؤلگن کۆپلېب امپراتورلیکلرنی باشقرگن. تاریخي منبعلرده قید اېتیلیشچه، اوشبو بویوک خلق کمیده ۱۶ امپراتورلیک یره تگن. فقرالیک جمعیتیده اساسی قانونی یعنی یاسا یره تیلگن و او اساسیده امپراتور فرمانلری یوریتیلگن. ارخیاالوگلر (باستانشناسلر) نینگ خلاصه لریگه کۆره، تورک ملتی نینگ صنعت اهلی دنیا ده بیرینچی مرته شهرسازلیکنی باشله گن.

بابرشاه ۱۵۰۴- ییلی کابلنی اوروشسیز فتح قیلهدی. آره دن کۆپ اۆتمه ی او بیرده قتیق و دواملی زلزله لرگه یوزمه-یوز کبلهدی. اؤشنده کابل شهری و اونینگ اطرافیده گی بنالرگه، کابل قلعه سیگه کتّه شکست یتهدی. پغمان تومنیگه یقین بی توت حدودلری بېر بیلن یکسان بۆله دی. بو ویرانه گرچیلیکدن قتیق تأثیرلنگن بابر اجدادلریدن میراث آلگن قوریلیش صنعتیدن فایده لنیب، تاش دېوارلیک اوپلر اۆرنیگه آغیرلیگی آز بؤلگن سینچ دېوارلیک اوپلر قوره باشله دیدی. معمارلیک نینگ بو کۆرنیشی کابلده بابر دۆریده وجودگه کبلگن و حاضرگه قدر بو اصولدن فایده لنیب کبلینماقده. حاضرگی کونده هم کابل نینگ مراد خانی، چینداول، باغ علیمردان ناملی اېسکی محله لری انه شو طرزده قوریلگن. شو بیلن بیرگه بابر کابلده گچ کارلیک و شیشه کارلیکنی هم رواجلنتیرگن، اوپلرنینگ تاقلری، رفلری و دېوارلرینی اۆرتنه آسیا گچ کارلیگی اسلوبیده بېزه شنی رواجلنتیرگن.

ظهیرالدین محمد بابر عمری آخریده سلطنتگه ولیعهد قیلیب، کتّه اؤغلی - همایوننی تعیینله دیدی و اۆزبېک نینگ فخری بابرشاه ۱۵۳۰- ییلی ۲۵- دېکابریده آغیر کسللیک سبب، ۴۸ یاشیده عالمدن کۆز یومه دی. مرحوم نینگ جسدی آگره ده گی زرافشان باغیده دفن اېتیلهدی، آره دن اؤن ییل اۆتیب بابرشاه وصیتیه کۆره اونینگ سویکلری افغان خاتنی بی بی مبارکه یوسفزی سعی و حرکتی بیلن

كابلگه كهلتيريله دی و اؤزی يره تگن محتشم باغلردن بيړی «بابر باغی» گه دفن اېتيله دی.

تورک خلقی يگانه دينگه اېگه و اؤز لرینی اسلامگه بغيثله گن خلق بؤلگن. تاريخ جنگچيلری تورکي خلق غزنوي لر دؤريدن بويان اسلام بيړاغینی کؤتريب كېليشگن. بو خلق نينگ، ختای نينگ اېنگ شرقي نقطه سيدن اروپا نينگ يوره گيگه قدر سياستی هم، مدنیتی هم كېنگه يگن.

۱۵- عصر تورک امپراتورلری نينگ گُلب يشنه گن دؤری بؤلگنيدن خبرينگيز بار. عثمانلي لر حکومتی كيچيک آسياده گی اسلام دنياسی نينگ يرميگه رهبرليک قيلگن. هندوستان نينگ يوره گيگچه باسيب بارگن جسور سرکرده اېسه بابرشاه تېموري بؤلگن.

معلوم که، ظهيرالدين محمد بابر آته تاماندن امير تېمورگه نييره حسابلنه دی. بابر، متفکر و مقتدر اجدادلری کبی تقوادر حنفي مذهب مسلمان بؤلگن. شو بيلن بيړگه، او عموم انساني فکرگه اېگه، خلقلر نينگ برچه دينلرینی حرمت قيلگن. طبيعتگه جوده قيزيققن، شو باعث او کابلستان و هندوستانده قطار باغلر يره تيب اؤزيدن بشریتگه ميراث قالديرگن.

ميرزا اولوغ بېك

جهان شمول يولدوزشناس، رياضيدان، تاريخچى، شاعر و سياستمدار ميرزا اولوغ بېك كيچيك ياشده اولكن بير مملكت نينگ سلطانى بوليب، عمرى نينگ آخريگچه، يعنى ۳۹ ييل حكمرانليك قيلدى.

بو حكمرانليكنى قندهى يوزه گه كېلىش تاريخيگه قيسقه چه نظر تشله سك، ۱۴- عصرگه كېلىب چينگيز خان و اونينگ اولادلىرى برپا اېتگن بويوك امپراتورليك هر جهتدن كوچسيزلىب قالگچ، امير تېمور ۱۴- عصر نينگ ۵۰ - ييللىرى آخارلريده ماوراءالنهرده قزان خان اوستيدن غلبه قازانيب سياسي صحنه گه چيقه دى. تاريخچى توركي شناس عالم واسيلى برتولد ايتگنى دېك تېمور نينگ فعاليتى ماوراءالنهر نينگ كېينگى دورده گى حياتينى و اولوغ بېك دورينى كوڤ تاماندن بېلگىلب بېردى.

امير تېمور ميلادى ۱۳۹۱- ييل ايران نينگ غربى ولايتلريگه باشله گن ۵ ييلليك اوروشى نتيجه سيده بوتون ايراننى هندوستانگچه، عراقنى، سوريه نى، شرقى

اناتولیەنى و بوتون قفقازنى اؤز سلطنتیگه قوشیب آلدی. تېمور قوشینلری غربی ایران و عراقده تورگن پیتلریده، میلادی ۱۴۹۴- ییل ۲۲- مارچده (عیناً منه شو بوگون) تېمورنینگ ۱۷ یاشر کیچیک اؤغلی شاهرخنینگ لشکری جایلشگن سلطانیه یعنی حاضرگی ایران حدودیدهگی جنوبی آذربایجانده شاهرخنینگ خاتنی گوهرشاد اؤغیل کۆردهدی.

بو خوش خبر اؤشه پیتی عراقنینگ مردین شهرینی فتح قیلیش بؤساخته سیده تورگن باباسی امیر تېمورگه یبتیشگچ ینگى توغیلگن بالهگه تېمور اؤز آتەسى محمد ترەغای آتینی بېره دی. اما تېمور کتّه مهر و سېوگی بیلن اونى اولوغ بېک دېب آتەیدی. شونینگ اوچون هم اونینگ اساسی آتی اولوغ بېک بؤلیب قالدی.

اولوغ بېک چقه لاقلیگیدن تېمورنینگ کتّه خاتینی سرای مُلک خانیمنینگ قره ماگیگه بېریله دی. اونینگ باله لیگی ماوراءالنهرده باباسی امیر تېمور دُوریده مرکز لشگن کوچلی دولت یوزه گه کېلکن پیتده اؤتەدی. کؤپینچه امیر تېمور اولوغ بېکنی یوریشلرده اؤزی بیلن بیرگه آلیب یورر و بیلیمدان استادلر تربیه سیده یازیش و اوقیشنی اؤرگنوب علم آلیشیگه کتّه اعتبار بېر ابدی.

اولوغ بېک باباسی تېمورنینگ ۱۳۹۹-۱۴۰۴- ییلگچه بؤلگن و ۷ ییللیک یوریش دېب آتلگن آلد آسیاگه قیلینگن یوریشلرده ۵ یاشیده بؤلیشیگه قره مهی باباسی بیلن بیرگه بؤلگن. امیر تېمور نېوره سی اولوغ بېکنی یاش بؤلیشیگه قره مهی تجربه آلیشی اوچون دولت کېنگشلیرى، قبول مراسملری و یېغینلرده قتنشیرگن.

۷ ییللیک یوریشدن کپین امیر تېمور و اونینگ نېیره لری سمرقندگه قیتیب کپله دیلر و او یېرده تېمور نېیره لرینى اوبلنتیریش مقصدیده اولکن توی باشله دیدی. بو تویگه چینگیز اولادلریدن اوقدای قان (اوکتای خان) اؤغیللری - تازیزی اؤغلان و تاشتېمیر اؤغلان، شونینگ دېک فرنگ اېلچى لریدن کاستیلیه و کانسالیس هم

اشتراک اېته ديلر. اوشبو نکاح تۆييده جهانگير ميرزانينگ اۇغلى اولوغ بېک ميرزا، محمد سلطان نينگ قيزى اۇگى بېگم گه اويلنه دى.

تۆيدن سۇنگ امير تېمور نيره سى اولوغ بېککه ۱۴۰۴- يىلى تاشکند، سېرم، ينگى، جمبول، اشپره و مغلستاننى سويورغال (هديه) قىليب بېره دى. شوندىن بير يىل اۆتیب امير تېمور اۆتراره قتيق كسل بۆليب، ۱۴۰۵- يىل ۱۱- فبرور يده وفات اېته دى. اونينگ اۆليميدن آلدین قىلگن وصيتيگه كۆره سمرقند تختيگه اۆشه پيتى قندهارده تورگن اۇغلى پير محمد جهانگير اۆلتيريشى كېرك اېدى، بيراق تېموري لر اۆرته سيده حاكميت اوچون كوره ش باشلنه دى.

اولوغ بېک شوندىن سۇنگ هراتگه كېليب خراسان حربى-سياسى حياتيگه فعال اشتراك اېته دى. او ۱۴۰۶- يىلى اۆز آته بېگى - شاه ملك بيلن بيرگه ليكده بلخ و شبرغان اطرافلريده ميرانشاه نينگ اۇغلى يعنى عمكى بچه سى خليل سلطانگه قرشى جنگگه قتنشه دى.

۱۴۰۹ - يىلگه كېليب خراسان و ماوراءالنهرده ايگى مستقل دولت يوزه گه كېله دى. مركزى هرات شهرى بۆلگن خراسان ولايتيگه شاهرخ ميرزا و مركزى سمرقند شهرى بۆلگن ماوراءالنهرگه ميرزا اولوغ بېک حكمران بۆله دى. بيراق اۆشه پيتى اولوغ بېک ۱۵ ياشيده، يعنى ياش بۆلگنى اوچون دولتنى باشقريش اونينگ آته بېگى ليگيني آلگن شاه ملكگه تاپشيريله دى.

اولوغ بېک ۱۷ ياشگه كيرگن يده ماوراءالنهر و اونگه توتش ولايتلرينيگ تۆله حكمرانى بۆلدى. آره دن كۆپ اۆتمه ي ۱۴۱۴- يىلى خوارزم هم اولوغ بېک دولتيگه قوشيلدى. او باباسى امير تېمور نينگ تېسكريسى، اوروشلرده يوريش قيلمه ي مدافعه اصوليني قولله دى. ۱۴۲۵- يىلى مغلستانده شير محمد خان گه قرشى اوروشده غلبه قازاندى. اما ۱۴۲۷- يىلى قوبى سردريا حوزه سيده كۆچمنچى

اۋزبېكلر خانى براقخان گە قرشى اوروشدە مغلوبىتىگە اوچرەدى. شوندىن سۈنگ ۲۰ يىل حربى يورىش قىلمەدى.

۱۴۴۷- يىلى شاھرخ وفات اېتىگچ اولوغبېك خراسانى ماوراءالنھر بىلن بىرلشتىرىشگە حرکت قىلدى، بىراق موفق بۆلمەدى. بىر يىل اۋتیب ۱۴۴۸- يىلى ھرات يقىنىدە گى ترناب دېگن جايدە اولوغبېك بىلن جىيەنى علاوالدولە (بايسونغيرىنىگ اۋغلى) اۋرتەسىدە يوز بېرگن قتيق اوروشدە اولوغبېك نىنگ كتە اۋغلى عبداللطيف اۋنگدە و كيچىك اۋغلى عبدالعزيز سۈلدە قومندانلىك قىلدى و غلبە قازاندى.

لېكن غلبە نامە عبدالطيف نامىدن اېمس، بلکہ عبدالعزيز نامىدن اعلان قىلىنگنى، اختيارالدين قلعهسىدە گى عبداللطيف نىنگ مال-ملكى دولت خزينهسىگە اۋتكزىلگنى اۋغىلنى آتەگە نسبتاً دشمن قىلىپ قۋىدى. بو وضىعتدن فايده لنگن اولوغبېك رقىبلرى عبداللطيف نى آتەسىگە قرشى گىچ-گىجلب جنگگە تشويق قىلدىلر. ۱۴۴۹- يىلى آتە-باله اۋرتەسىدە يوز بېرگن اوروشدە اولوغبېك يېنىگىلدى. عبداللطيف راضى ليگى و روحانىلر فتواسى بىلن اولوغبېك سمرقند شھرى يقىنىدە قتل اېتىلدى و جسدى سمرقنددە دفن اېتىلدى.

اولوغبېك دىنى و دىناوى علملرنى كسب قىلىپ، اۋز آتە تىلدىن تشقرى عرب و فارس تىللىرىنى مكمىل بىلگن. او كۋپ وقتىنى آتەسى شاھرخ مىرزانىنگ كىتبخانەسىدە اۋتكزگن. «اولوغبېك زىجى» جھان فى و مدىتى رواجىگە قۋشگن اېنگ بوپوك علمى و مدنى مىراث حسابلنەدى. «زىج» دە اولوغبېك رصدخانەسىدە اَلِيب بارىلگن آسمان شناسلىك كوزە تىشلىر اساسىدە توزىلگن جدوللر اۋز افادەسىنى تاپگن. «زىج» فارسچە يازىلىپ كېپن عرب تىلىگە ترجمە قىلىنگن و اولوغبېك «زىج كورەگانى» اثرى بىلن دىياگە آسمان شناس عالم صفتىدە تىلىگن.

اولوغ بېك دن ميراث قالگن «تورت اولوس» تاريخي اثر توغرىسىدا تارىخچى عالم حيدر ميرزا «تارىخ رشيدى» اثرىدا: «ميرزا اولوغ بېك تارىخ نويس دانشمند ابدى. «تورت اولوس» نى يازيب قالديرگن ابدى»، دېدى.

اولوغ بېك نينگ بو اثرى نينگ اصل نسخهسى بيزگچه بيتيب كېلمه گن. اما ايگى نسخهسى استنبول ده و قيسقرتيريلگن نسخهسى ايسه لندن ده سقلنماقده. اولوغ بېك نينگ باشقه بير تاريخي اثرى «تارىخ اربعه اولوس» توركي ده يازيلگن.

اولوغ بېك طبيات و موسيقي بيلن قيزيققن و شعر يازگن. نوايى نينگ مجالس النفايس و ابوطاهر خواجه نينگ ثمرية اثرلىده اونينگ شعرلىرىدن نمونه لر كېتيريلگن.

عليشېر نوايى اوزى نينگ مجالس النفايس اثرىده اولوغ بېك توغرىسىدا شوندهى يازدهدى: «اولوغ بېك ميرزا دانشمند پادشاه ابردى. كمالاتى بغايت كۆپ ابردى. بيتى قرائت بيله قرآن مجيد يادیده ابردى. رياضى نى خوب بيلور ابردى. انداق كيم زيچ بيتيدى و رصد باغلهدى و حالا انينگ زيجى آراده شايع دور. باوجودى بو كمالات گاهي نظمغه ميل قيلور. بو مطلع انينگ دور كيم:

«هرچند مُلكِ حُسن به زيرِ نَگينِ توست،

شوخی مکن که چشمِ بدان در کمينِ توست.»

اولوغ بېك كته و كيچيك نقراتلر بيلن اجرا اېتيله ديگن موسيقي اثرلىرى هم يره تگن. او تشكيل اېتگن كىتابخانه ده ۱۵ مينگ دن آرتيق كىتاب بولگن. اولوغ بېك حكمرانلىك قيلگن دورده هنرمند چيليك، معمارلىك، ادبيات، تجارت رونق تاپگن. اونينگ بو پروغى بيلن ۱۴۱۷- بخاراده، ۱۴۲۰- سمرقنده، ۱۴۳۲- غزداونده مدرسه لر، كاروانسراى، تيم، حماملر و مُروده خيريه مؤسسەلىرى قوريلگن. بى بى خانم مسجدى، امير تېمور مقبرهسى، شاه زنده مجموعهسى نينگ قوريليشلىرىنى پايانگه يېتكزگن.

گوهرشاد بېگیم افغانلر نگاهیده

افغانستان تاریخیده بیرینچی بار ۲۰۰۴- ییلی پایتخت کابلده گوهرشاد بېگیم خاطره سیگه بغیشلنگن خلق ارا سیمینار بؤلیم اؤتدی. سیمینارده مملکت مؤقت جمهور رئیسى حامد کرزى معروضه سی اؤقیب ایشیتیلدی. اونده جمله دن شونده ی دبیله دی: «هجري ۹- عصر (میلادی ۱۴- عصر) مملکتیمیز مدنیتی تاریخیده مدنیت و صنعت نینگ گلب یشنه گن مهم دوری بؤلگن. اوشه دور علم- فنی، مدنیتی، معمارچیلیگی و ادبیات ترقیاتی هرات تیموری لر پادشاه لری نامی بیلن چمرچس باغلیق. بو مدنی سیلجیش نینگ اساسی خدمتینی گوهرشاد بېگیم بجرگن. اونینگ صنعت سپورلیگی و مدنیت پرورلیگی منطقه ده بی نظیردیر. بو صنعت سپور و مدنیت پرور بویوک خانم نینگ حیاتی و ایجادى تؤغریسیده تدقیقات ایشلرینی آلیب باریش اؤقیمیشلی و معرفتلی کیشیلر وظیفه سیگه کیردی.»^۲

۲. عبدالله کارگر، «سیمای زن در عهد تیموریان»، کابل- ۲۰۰۸، ص- ۲۸. (ترجمه مؤلفیدن)

در حقيقت افغانستانده اېنگ كم اورگنيلگن و كم تدقيق اېتيلگن ساحه لردن بېرى تېموري لر دورى تاريخى دير. بو ساحه ده سناقلى كتاب و مقاله لردن تشقرى حاضرگه قدر بېرار جدي اجتماعي-تاريخي اثر يره تيلگنچېه يوق. اينيقسه گوهرشاد بېگيم حياتى و فعاليتيگه عايد ادبياتلر دېپرلى بېر-بېرى نينگ تکراريگه اؤخشب قاله دى و اولر نينگ سانى هم برماق بيلن سنه لردير.

فکر اثباتى اوچون يوقاريدده اشاره قيلينگن سيمينارده نطق سؤزله گن افغانستان معلومات و مدنيت وزيرى داكتر سيد مخدوم رهين نينگ سؤزلريدن پرچه كېلتيره ميز. «اولكه ميز تاريخيده بېرينچى مرته نامدار بېگيم و اقتدارلى بېر ملكه نى نشانلشدن افغانستان معلومات و مدنيت وزيرليگى فخرلنده دى. ملكه گوهرشاد بو ملت مدنيتيگه كته حصه قوشگن خانملر جمله سيدن دير. اگر تاريخيميزده گوهرشاد دېك بانولريميز بؤلگن بؤلسه هم جوده كم بؤلگن و انه شو كملر حقيده هم تاريخ صحيفه لريده كؤپ گيپريلمه گن»^۳.

تېموري لر دوريده هرات سياسي و مدني نقطه نظريدن افغانستان تاريخيده آلتين اهميتگه اېگه بؤلگن. شاهرخ، اولوغ بېك، بايسونقر، ابوالقاسم، ابوسعيد و بايقرالر كې تېموري شاهلرى و شهزاده لرى پايتخت هراتدن توريب بوتون قلمرولريده حكمرانليك قيلگنلر و سياسي، مدني، اجتماعي و آبادانچليك ساحه لريده مثل سيز ايجابي ايز قالديرگنلر.

اؤشه دورده هرات دېنگيزگه قياس قيلينسه، گوهرشاد اوشبو دېنگيزده يگانه اينجو بؤلگن. گوهرشاد بېگيم صاحبقران امير تېمورنينگ تورتينچى اوغلى شاهرخ ميرزانيگ خانمى، برچه ساحه لرده اېرى نينگ يقين همكارى و فعال مصلحتچيسى بؤلگن. اونينگ شهرت و شجاعتى شاهرخ سلطنتى دوريدن باشلنده-دى. او كؤپينچېه سفرلرده اېرى بيلن بېرگه بؤلگن و اجتماعي، سياسي موضوعلرده

اونگه همکارلیک قیلگن، همده اونیملی مصلحتلر بېریب تورگن. شو بیلن بیرگه ایریم حالرده ظلم و تضييق اؤتكزیشدن هم تارتینمهگن، قتیق قول عیال هم بؤلگن.

چنانچه، شاهرخ میرزا اونینگ سؤنگگی آنلریده نبوره سی سلطان محمدنی بېنگیش مقصدیده عراققه قوشون تارتگنیده گوهرشادنینگ سؤزیگه کیریب بیر قطار اصلزاده و اصفهان اولوغلرینی سلطان محمدگه همکارلیک قیلگنلیکده عیبلیب حبسگه آلیب، سؤنگره یوق قیلیب یوبارگن. قاله وېرسه، اؤغلی میرزا محمد جوگی هم گوهرشاد بېگیم آره لشووی طفیلی دولت ایشلریدن چېتده قالدیریلگن و آه سی نینگ مھرسیزلیگی باعث حیاتدن اېرته کؤز یومگن^۴.

ملکه گوهرشادنینگ حیاتی فقط گینه اونینگ سیاسی فعالیتلری بیلن چېکلنوب قالمه ی، مدنی، ادبی و صنعت ساحه لریده هم اؤزیدن اؤچمس ایز قالدیرگن. شاهرخ میرزا و گوهرشاد بېگیم بیر-بیرینی قتیق سېوگن، عاشق-معشوق بؤلیشلری بیلن بیرگه اولر عینی توشونچه و فکرگه هم اېگه بؤلگنلر. اولر طبیعت منظره لریدن، هرات نینگ میناتوره نقشلریدن و گؤزل شعرلر اېشیتیشدن بېردېک ذوقلنگنلر.

گوهرشاد کتبخانه تشکیل اېتسه، اېری مدرسه قورگن. اگر اېری اؤزیگه شاعرلردن مصلحتچی آلسه، خاتینی شاعره لرنی اؤز حمایه سی آستیگه آلگن. اگر شاه فرزندلریگه قیلیچ بازلیکنی اؤرگتسه، ملکه اولرگه علم-فندن درس بېرگن.

بو ادب سېور ملکه نینگ درباری (سرای) شاعره و غزلسرالر یوزیگه همیشه آچیق بؤلگن. اونینگ مصلحتچیلریدن بیری مشهور شاعره مھری هروی بؤلگن. شاعره هروی شاهرخ میرزانینگ خاص طبیعی حکیم عبدالعزیزنینگ خاتینی ملکه گوهرشادنینگ جیبه نی مسعودنینگ عاشقی اېدی، لېکن شونگه قره مه ی

۴. داکتر محمد اسلم افضلی، «هرات در عهد تیموریان»، هرات-۲۰۱۱، ص-۱۰۴

مهري نينگ كؤنگليگه خلاف روشده اونى كهكسه طيب عبدالعزيرگه نكاح قيليپ بېرگنلر.^۵

افغان محققليدين گويا اعتمادى، «آريانا» ژورناليدە جمله دن شونده يازەدى: «گوهرشاد بېگيم سايه سى مبارک، مهارتى يوكسك، اخلاقي شايسته، عدالت پرور، عالي همت، آچيق كؤنگل، پاكيزه سيرت، بلند مقام، عفتلى، بغرى كېنگ، خوش خلق، مدنيت سپور، قلمى اوتكير ملكه بؤلگن. تېموري لى دورى حكومتى نينگ معنالى ديباچيسى بؤلگن. بو عالي صفت ملكه اوزيدن اوچمس و اونيتيلمس يادگار ليكلر ميراث قالديرگن»^۶.

ذكاليكده دانگى تورت اقليمگه تره لگن گوهرشاد نينگ سينچكاو نظرى استيده قوريب بيتيريلگن يوكسك بيليملى مدرسه سى، قرآن حافظلىرى و قرائتچى قاريلر، دانشمندر، علما و فضالار درگاهيگه ايلنگن و بو درگاه نينگ امكانيتليدين همه بيردېك بهرمند بؤلگن. ملكه قه بيرده قنده ي عمارت بنا قيلمه سين هم بنا لى وضعيتى همده او بيرده گى انسانلر احواليدن شخصاً اوزى خبر آليب تورگن. او عيناً شو مقصده كېچه لى مصحتچيلرى و كنيزلى بيلن بيرگه مدرسه گه بارى، حجره لى نينگ ايسيق-ساووقليگى، قارانغى-ياريلغيگى، مدرسه ده گيلرنينگ آذيق-اوقتلىرىنى بيرمه-بىر كوزدن كېچيريب تورگن. ملكه بو ايشنى اوز وظيفه سى بوله راق اوزلوكسىز دوام ايتديرگن. او اينيقسه كېچقورونلىرى توستدن مدرسه گه كيريب باريب، پيقتمسدن حجره لى اېشيكلىرى آرتيدن قولاق سالر و كيم نيمه بيلن شغلنه ياتگنلىنى يقيندن كوزه تيب بارگن.

فكرى سلجوقيان نينگ يازيشيچه، قهره تان قيش كېچه لىدين بيريدە ملكه گوهرشاد بېگيم اوزى نينگ بير نېچه ماه پيكر كنيزلىرى بيلن يريم تونده مدرسه گه

^۵ . گويا اعتمادى، «ملكه گوهرشاد، آريانا ژورنالى»، كابل - ۱۹۴۷، ص - ۲۶

^۶ . ساميه عبادى، «زنده گينامه ملكه گوهرشاد»، كابل - ۲۰۰۴، ص - ۱۸

باریب حجره لردن بیریکه قولاق توتسه، نابینا قاریلردن بیرى تینمه‌ی تنه‌الیکدن نالیر اېکن. ملکه قاری نینگ بلند آواز بیلن عرب تیلیده تکرارله‌یاتگن بو نالیشیگه ترحم قیلیب، اونینگ مشکلینی حل قیلیشگه اؤز یاردمچیلریگه بویروق بېرگن. آرهدن آیلا اؤتیب ملکه ینه بیر تونده مدرسه‌دن احوال آلیشگه کېلگنده، تکرار اؤشه حجره‌گه قولاق توتسه نابینا قاری سېکین آوازده قرآن تلاوت قیله‌یاتگن اېمیش. شونده ملکه، یاردمچیلری اؤز وقتیده مصلی‌ده‌گی قاریلر خدمتیگه بیتیشگیندن کؤنگلی تینچیگن.

مصلی دېگنده گوهرشاد بېگیم تامانیدن هرات شهرى نینگ شمالیده تاریخی خیابان محله‌سیده (بو محله خانزاده‌لر و شهزاده‌لر مکانی بؤلگن) قوریلگن مدرسه، مسجد، خانقاه و کتبخانه‌لر مجموعه‌سی توشینیله‌دی.^۷

اوللری برهمان چهارراه‌سیده جایلشگن شیخ اسماعیل مزاریدن مختار تاغی اېته‌گیگچه بؤلگن حدود خیابان دېب آتلگن. حاضر اېسه، انجیل کؤپریگی و مصلی محلیدن مختار تاغی اېته‌گیگچه بؤلگن مصافه خیابان نامی بیلن مشهور. بو حدودده یعنی خیابانده کؤیلب علماء‌لر، عرفالر و مشایخلر مقبره‌لری بؤلگن و حاضر هم انچه‌گینه‌سی موجود. مصلی بناء‌لری خیابان نینگ باشلنیچ قسمیده جایلشگن. گوهرشاد بو یېرده مسجد و مدرسه قوریشدن آلدین اېری شاهرخ تېموری‌لر سلطانی صفیده هراتنی پایتختگه ایلنتیریپ، او یېرده استاذ قیام الدین شیرازی معمارلیگیده مدرسه و خانقاه‌لر آباد قیلگن (۱۴۳۴-۱۴۴۱).

گوهرشاد مشهده بویوک جامع مسجدینی قوریش بیلن مشغول بؤلگن. پایتختده معمار قیام الدین شیرازی، شاهرخ میرزانینگ تاپشیریقلرینی بجریب، درحال گوهرشاد بویوروغیگه بنا بویوک مصلی مجموعه‌سینی قوریشگه کیریشگن. بو

^۷ . برات علی رحیمی دوآب، "دیگر بناهای گوهرشاد، فصلنامه فرهنگ"، کابل - ۲۰۰۴، ص - ۵۲

مجموعه ۱۴۴۱-۱۴۶۲ بيللر مابينده قوريب بيتيريلگن. ملکه گوهرشاد
عمرى نينگ ۲۱ ييلينى انه شو مصلى نى قوريشگه صرفله گن.^۸

هرات مصلى سى، گوهرشاد مدرسه سى، گوهرشاد جامع مسجدى، سلطان حسين
بايقرا مدرسه سى، عليشېر نوایی جامع مسجدى، اخلاصيه دارالحفاظى (قارىخانه)
و دارالشفاء (كسلخانه)، شونينگ دېك، اخلاصيه مدرسه سيدن عبارت دير.

افسوسلر بۇلسين كه تېمورى لر دۆريگه عايد بو تاريخي آبدە لردن فقط كۆك گنبد،
گوهرشاد جامع مسجدى نينگ خَم بۇليب قالگن بير منارى و سلطان حسين بايقرا
مدرسه سى نينگ تۆرت مناريدن باشقه هيچ قندهى آبدە قالمه گن.

اصليده مصلى مناره لرى اؤنته مناره دن عبارت بۇليب، شو جمله دن تۆرتته منار
گوهرشاد مدرسه سيگه، ايگيته منار اونينگ جامع مسجديگه و قالگن تۆرتته منار
اېسه سلطان حسين بايقرا مدرسه سيگه قره شلى بۇلگن.

بختگه قرشى كهنه هرات نينگ تاريخي آبدە لرى بخيللر كۆزيگه تيكان بۇليب
بانگن. اولر بو قديمي يادگار ليكلرنى رحم سيزلرچه بوزيشگه، ويران قيليشگه،
توبدن يۇقاتيشگه تورلى بهانه لر واسطه سيده يينگ شيمريب كيريشگنلر. بو
توغريده قيسقه چه تۇخته له ديگن بۇلسك، انگليس لر روسلر بيلن افغانستان
چېگره لر نى بېلگيلش معمارلر ده موفقيت سيزليكه كه اوچره شگنلر يدن سؤنگ هرات
شهر يگه قوييلىب كهليب، شهرنى تالان-تاراج قيليپ، بنالرنى ويران قيليشگه
كيريشگنلر.

انگليس لر ويران گريگينى يقيندن گواهى بۇلگن محمد يوسف رياضى شوندهى
يازه دى: «انگليس لر هرات شهرى نينگ شماليده گى تلبنگيان منطقه سيده كته-كته
قورغان قورديلر، آلتى يوز قدم مصافه گچه بۇلگن شهر اطرافينى دېواللردن، دال-

^۸. عيىنى منبع.

درختلردن تازه له ديپلر. هرات مصلی سی مسجدرلی و آیوانلرینی پارلتلديلر، خشتلرینی آلیب باریب عسکرلر اوچون آذیق-آوقت سقله دیدیگن انبارلر قوردیلر. بو انبارلر هلی هم قد کؤترب توریددی. انگلیسلر قرار یگه بنا ویران ایتیلگن مصلی مشرق زمین نینگ بیرینچی تکرارسیز بنالر مجموعه سی بؤلگن. جهانده مثلی کورینمه گن کؤک و یشیل رنگده گی کاشی لرنی ییش بوگونگی کونده هیچ کیم نینگ قؤلیدن کبلمسلیگی انیق»^۹.

افغانستان تاریخشناسلریدن مرحوم غلام محمد غبار نینگ یازیشیچه، انگلیس جنرالی لمسدن روسلر هجومیدن قورقیب هرات نینگ کؤرکم، نفیس و تاریخی مصلی سینی بوزیب تشله گن. انگلیسلر نینگ بو وحشی لرچه حرکتلرینی کؤرگن هرات اهالیسی قوزغالیب قرشیلیک کورسته باشله گنیده هرات والیسی بیر قطار عمل پرست علما و روحانی لر، همده شهر قاضیسی میان محمد عمر نینگ مصلی لر ویران ایتیشیگه عاید فتواسینی خلاققه کورستیب قوزغالاننی باستیرگن. بو شوم حادثه ۱۸۸۲- ییلی امیر عبدالرحمن خان زمانیده یوز بېرگن.^{۱۰}

هلیگچه اصل کورینیشینی یوقاتمه گن، تیموری لر دوری معمارچیلیگی نینگ نمونه سی بؤلگن بنالردن بیر یی تکرار گوهرشاد نینگ مشهدهده قورگن مسجدی دیر. مسجد ۱۲ ییل مابینیده (۱۴۳۳-۱۴۴۰) قوریب بیتیریلگن. مشهور معمار قیام الدین شیرازی ایشلتگن کاشی لر اونینگ چیراییگه چیرای قوشگن. بو بارهده سکینه بانو غضنفر، کریستی ویسیندن شوندهی نقل قول قیلهدی: «مشهدهده هلیگه قدر قد کؤترب تورگن گوهرشاد مسجدی، هرات تیموری لر دوری ذوقلی معمارچیلیگی نینگ اېنگ یخشی نمونه سی حسابلنهدی. آیریم

^۹ . داکتر محمد افضلی، «هرات در عهد تیموریان»، هرات- ۲۰۱۰، ص- ۱۱۱

^{۱۰} . میر غلام محمد غبار، «افغانستان در مسیر تاریخ»، کابل- ۱۹۶۷، ص- ۶۸۴

باستانشناسلر فكريچه، بو بنا دنيايننگ اپنگ عالي ۱۲ تاريخي بنا لریدن بيري دير»^{۱۱}

گوهرشاد بو مسجدي قوريشگه شونچه ليک قيزيقيش بيلديرگن که حتا کپچه لری باريب ايش جريانيني يقيندن کوزه تگن و کپره کلی مصلحتلر بپرگن. مسجد اوزونليگی شمالدن جنوبگه ۵۵ متر، اپنی ۴۹ متر و بلنديگی ايسه ۳۴ متر بوليپ، تورت بويوک ايوان، بير گنبد، ايگی منار، يبتی ياتاقخانه، مهمانخانه، کورکم حاولی و اوزيگه خاص منبردن ترکیب تاپگن.

گوهرشادنينگ علم پرورليگی و مدنيت سپورليگی اونينگ اطرافیده گيلرگه هم اوز تاثیريني کورستمهی قائمه دی. مشهده گی گوهرشاد مسجديدن آرتيب قالگن بويوملردن پريزاد ناملی مصلحتچيسي بير مدرسه آباد قيليب طلبه لر اختياريگه قويگن. بو مدرسه ۱۷۱۲- يیلی نجف قلی خان بېکلر بېگی تامانیدن قيته ايشلنگن. حاضر هم اونينگ تاش لوحیده «پريزاد مدرسه سی» دېگن يازوو نمايان بوليپ توريیدی.

گوهرشادنينگ علم-فنگه بولگن مناسبتيني هراتده قورگن مدرسه و مسجدي تمثالیده هم کوريش ممکن. بو درگاه لر بيليم اوچاغی، تربيه مکانی همده علماء و دانشمندلر مرکزی بولگن. اوشبو مدرسه ده هر تامانندن طلبه لر کليلب تحصيل آلگن و بو علم درگاهیده مولانا جلال الدين يوسف اؤبه بی، مولانا نظام الدين عبدالرحيم، مولانا خواجه نصرالدين لطف الله و مولانا جلال الدين يوسف حلاج کبی زبردست مدرسلر تورلی فنلردن درس بپرگنلر.

^{۱۱} . سکينه بانو غضنفر، «نگاهی به اوضاع ادبی و فرهنگی دوران شاهرخ ميرزا و گوهرشاد»، فصلنامه فرهنگ - ۱،

شو بيلن بيرگه بو مدرسه ده شاگردلر اوچون مينگلک كتابنى اوز ايچيگه آلگن بويوك كتبخانه، شونينگ دېك شفاخانه، ياتاقخانه و ينگى كېلگن طلبه لر اوچون مسافرخانه هم بنا اېتيلگن.

گوهرشاد بېگم مدرسه سى كتبخانه سيده «دنيانينگ قيرق اوچ (۴۳) تيريك تيلیده اوتيز ايكي مينگ (۳۲۰۰۰) نسخه كتاب موجود بوليب، خانقا، مسجد و كتبخانه خرجتلىرى شخصاً ملكه نينگ اوز ذمه سيده بولگن».^{۱۲}

۱۵- عصر هرات ملكه سى گوهرشاد بېگم نينگ سيرتى و صورتى (ايچكى و تشقى كورينيشى) بير-بيريدن گوزل، بير-بيريدن معنالى بولگن. اونينگ تعريفگه قاموسلرده گى برچه ايجابى سوزلر هم عاجزلىك قيله دى. گوهرشاددن ميراث قالگن بو گوزللىك نمونه لر ينى بوگونگى افغانستان عياللىرى تمثالیده هم كوريش ممكن. «دنيانينگ ۱۲۰ مملكتیده عياللر گوزللىگى خصوصیده آيب باريلگن تېكشوروولردن معلوم بوليشيچه، افغانستان بيرينچى (۱)، هندوستان تورتينچى (۴)، روسيه بېشينيچى (۵)، اوزبېكستان سگيزنچى (۸)، چين اون بيرنچى (۱۱)، بلغارستان اون اوچينچى (۱۳)، ايران اون تورتينچى (۱۴)، اوكراین اون بېشينيچى (۱۵) ... اؤرنیده تورر اېكن».^{۱۳}

قصدن قصه شو كه عاقله و فاضله گوهرشاد بېگم نينگ شخصيتى و فعاليتى بوگونگه قدر افغانستانده ملكه گوهرشادگه مناسب روشده اؤرگنيلمه گن، تدقيق اېتيلمه گن و مكتب درسلىردن اونگه جاي بېريلمه گن. شو بيلن بيرگه ملكه تامانيدن قوريلگن بنالر هم دېبرلى ويران اېتيلگن. مصلی دن قالگن نشانه صفتیده فقط گينه گوهرشاد نينگ مقبره گنبدى و گوهرشاد مسجدیگه عايد بير منار (يريم بيقيق حالده) قد كوتريب توربيدى.

^{۱۲} . عبدالصوور ستانكزى، «زن از دیدگاه عقلا نیت و روانشناسی»، لندن - ۲۰۱۸، ص - ۱۱۱

^{۱۳} . عینی منبع، ص - ۱۰۸

هراتليكلر آره سیده كوك گنبد نامی بیلن مشهور گوهرشاد اؤزینی و اولادلرینی دفنی اوچون قورگن مقبره گنبدی کپینگ ییللرده قیته تیکلنگن و بو گنبد ایچیده آلتیته قبر موجود بولیب، هر قبر اوستیگه علاحیده قاره مرمر تاشی قوییلگن. غرب تاماندن بیرینچی ملکه گوهرشادنینگ قبری، اونینگ شرقیده اؤغلی بایسونقر، اونینگ فرزندى علاوالدوله ابن بایسونقر، ابراهیم ابن علاوالدوله، سلطان احمد ابن عبداللطیف ابن اولوغ بېک، شاهرخ ابوسعید ابن سلطان احمد قبرلری جایلشگن.

تېموري لر خاندانی سلطان شاهرخ میرزانینگ خاتینی ملکه گوهرشاد بېگیم ۸۱ ییل عمری نینگ (۱۴۰۱-۱۴۸۲) تورتدن اوچ قسمینی علم- فن، مدنیت، صنعت، یورت آسایشته لیگی و آبادانچیلیگیگه بغیشله گن. حاضر او اؤزی قورگن هرات شهریده گی كوك گنبد آستیده ابدی آرام آماقده.

ادبیاتلر:

۱. داکتر عنایت الله شهرانی، «زنان برگزیده خاور زمین»، هرات-۲۰۱۶
۲. داکتر محمد اسلم افضلی، «هرات در عهد تیموریان»، کابل-۲۰۱۰
۳. عبدالله کارگر، «سیمای زن در عهد تیموریان»، کابل-۲۰۰۸
۴. عبدالصبور ستانکزى، «زن از دیدگاه عقلانیت و روانشناسی»، لندن-۲۰۱۸
۵. غلام سخی وکیلزاده، «تورکها در گستره تاریخ»، کابل-۲۰۱۳
۶. عبدالله کارگر، «تیموریان»، پشاور-۲۰۰۸

اېرگش اوچقون

ياخود کؤميلمه يدگن نور

(۱۹۲۷-۲۰۰۹)

افغانستان اوزبېک شعريتي و ادبياتي نينگ يارقين نماينده سي اېرگش اوچقون ۲۰۰۹- ييل نينگ ۲۵- مي يده فاني دنياني ترک اپتدي. بو سنه شاعر نينگ برچه مخلصلری اوچون قاره سنه گه ايلندي. شاعر حياتليگيده خودی انه شو کوننی تصور اپتگنی دېک «وصيتنامه» عنوانلی شعريده منه بونده ی يازهدی:

دؤستلريم، اولسم مېنى يېلتيب خراسانده کؤمينگ،
فارياب و جوزجان، بلخ و سمنگانده کؤمينگ.

مېن وطن سيز، يارسيز، يې سيم و زر بېچاره نی،
دولت آبادگه قؤييينگ، دشت زرافشانده کؤمينگ.

كۆكچە، قوندوز، ياكە سيحون نينگ سوولريده يوويوب،
خان آتم نينگ توپراغيگە شانلى تورانده كۆمينگ.

اهل دل، اهل نياز بيزنى زيارت ايلسه،
اصلى نسلينى يازيب، بير كته دېوانده كۆمينگ.

بو وصـيـتـنـامـەـنى كۆرگن كيشيلر اۆيله شينگ،
قۇلداشيب اي جۇرەرلر اوچقوننى وجدانده كۆمينگ.

وجدانلرگە كۆميلگن شاعر كيشيلر، معنويتدن منگو جاي آلگن. اونينگ مخلصلىرى،
شاعرنى هم اۆلمس و اۆچمس سطرلرى كىبى دايمى اۆزلرى بيلن بيرگە حيات
كېچيريب يورگن دېك حس اېتیشهدى.

ايا دۇستلر بو سۆز يلغان اېمس دير،
حقيقت دير ولي داستان اېمس دير.

قچان بارسك حقارت-له باقرلر،
كىمه كېلسنگ غرايب آت تاقلر.

قنى بير معرفت كه اۆزنى بيلسك،
بو درد بې دواگه چاره قيلسك.

كۆكسیده دردی بؤلگن ملت آوازی اېرگش اوچقون حياتى نينگ سۇنگى دملريگە
قدر چرچەمسدن يازدى، تينمسدن سېس چيقردى، اېزگوليكنى ترنم قيلدى و
آزادليكنى كويلهدى. مينگ افسوس كه بو آرزولريگە اونينگ اۆزى قاووشه آلمهدى.

نامراد شاعر اوچقون توغىليب اؤسگن دياريدن آليسدرده حياتدن كۆز يومر اېكن،
وطن اميدىنى اۆزى بيلن بيرگە آليب كېتدى. حتا شاعرگە اۆلیميدن كېين هم
وطنى نصيب اؤتمهدى. اوندن منه وطن مدحيهسى ميراث قالدى.

كېل وطن سېن كعبه بۇلغیل مېن اینانغانینگ بۇلهی،
 قبله میز دېب چین یوره کدن سجده قیلغانینگ بۇلهی.
 ایلیب تېــــگره ننگه دایم اهل ایمانینگ بۇلهی،
 بېر اجازت صدق ایله خاکروب آستانینگ بۇلهی.
 هر زمان صدقه ننگ بۇلیب، هر لحظه قربانینگ بۇلهی.

اېرگش اوچقون، اۆزبېکلر تاریخیده گی ملي سیمالر فطرت، چۆلپان و عثمان
 ناصرلردن کبېن، کۆکسی ملي دردگه تۆله انسانی غایه لرنینگ بویوک کۆیچیسی
 بؤلگن. او حقیقتنی دایم ترنم اېتیب، عدالت نینگ آوازیگه آیلنگن شاعر اېدی.

شاعر نینگ اولیمی بیلن اۆزبېک خلقی، اۆزبېک ادبیاتی آغیر جدالیكکه اوچره دی.

برچه تورکي تیللی خلقلرنینگ شاعری اېرگش اوچقون ۸۲ یاشیده عالمدن کۆز
 یومدی. مرحوم نینگ بېر سیقیم جئه سی تورکیه نینگ مرسین ولایتیگه قره شلی
 سیلیفکه شهریده یقینلری و دؤستلری تامانیدن توپراققه تاپشیریلدی.

شو اوچقون بېر یوزیده بۇلدی خاموش،
 ینگى دنیاغه توشدی او هم آغوش.

بو عالم بېر یوزیــــغه اؤخسه گن دیر،
 ولي انــــده عجایب سر نهان دیر.

بو دنیاــــدان قیله ی دېسم سیاحت،
 گېزاریمــــده اجل قیلدی قیادت.

اېرگش اوچقون ۱۹۲۷- ییل، ۲۱- فبروریده تورکمنستان بیلن چېگره داش
 افغانستان نینگ فاریاب ولایتی، اندخوی اولسواللیگی، آق مسجد محله سی نینگ
 گلّه باتور کۆچه سیده، شاهمردان قول عایله سیده دنیاگه کپلدی. شاعر

تيريكليگيده اونى شعرينگه، ادبياتگه آليب كيرگن عامل تېنگ سيزليك، ظلم، حقارت، عدالت سيزليك كى لىر بۇلگنى اعتراف اېتيله دى اونينگ ايجاديده.

اولوغ يورتيم، يۇلینگه باش قۇييب پيكار قىلسم آز،
باريم، يۇقىم فـدا ايلب سېنگه ايثار قىلسم آز.

اېل و يورت استقلال غايه سى باله ليكدن معصوم قليبگه سينگگن اېرگش اوچقون شعريتى نينگ باش غايه سى استقلال و آزادليك بۇلگنى منه بو شعريدن كۆرينيب توريبدى:

بىر بازار آرزو قىلورمىز نامى تورك—ستان بۇلور،
مشرق و مغرب اېليده ش—هرتى داستان بۇلور،
اول بازار ايچره برى اهل جهان مهمان بۇلور،
بونده اؤزبېك، توركمن و قيرغيز قزاق مېزبان بۇلور،
بىر تماشا قىلگن آدم لال بۇلور، حى—ران بۇلور.

شعريته ينگى ملي غايه لرنى افاده اېتيشنى افغانستانده اېرگش اوچقون بىرىنچى بۇليب باشلب بېرگن.

اونينگ شعريته ايكى نرسه اؤز عكسنى تاپگن: بىرىنچىسى اجتماعى ليك يعنى ملي حرىت، انسان روحى نينگ اېركىنلىگى بۇلگن بۇلسه، ايكىنچىسى اونينگ حساسلىگى، سۆز استاذى اېكنلىگى دىر.

اۋلىمى آلدىدن اېرگش اوچقون امريكانىنگ نيوجىزى ايالتىدن توركيه نينگ انتاليا ولايتىگه كۆچىپ كېلدى و خانمى توركان اوچقون نينگ قره ماغيده بۇلدى. او، خانىم توركان بىلن توركيه نينگ ادنه ولايتىده گى مکتبلردن بىرىده معلم وظيفه سىنى بجرىب يورگن يىللرده تىشيب، ۱۹۶۲- يىلده تورموش قوره دى. شوندىن سۇنگ معلملىك وظيفه سىدن واز كېچىپ، مرسىن ولايتىده پترول لابراتوار

کارخانه سیده ایش باشله دی. او، تورکان بیلن قورگن تورموشی نتیجه سیده تۆرتته اوغیل فرزند صاحبی بۆلدی. ابرگش اوچقون نی افغانستان اوزبیک شعریتی نینگ قویاشی دبیش ممکن. قویاش اولمهیدی، یوقالمهیدی و اونی توپراقه کۆمیب بۆلمهیدی. ابرگش اوچقون وفات ایتدی، اما اونینگ افکاری، منگو شعریتی، او آرزو قیلگن تورکستان جغرافیه سیگه قویاش کبی نور ساچیب توریددی. ملت یولیده یانیب کویگن، تینمه ی، چرجمه ی آزادلیکنی آرزو قیلگن، انسانلرگه دایما یخشیلیک قیلیش امیدیده آدیم آتگن و الله نینگ اېنگ سېوگن بنده سی بۆلگن اوچقون ۲۰- عصر اوزبیک ادبیاتی نینگ آق قایه لر یگه تېنگ ایجادکار. ابرگش اوچقون نینگ باشقه خلقلر ایجادکارلریدن کتّه فرقی شونده که او حیاتی و ایجادینی فقط ملتگه بخش اېتگن شاعر. اونینگ ملتی کېنگ قمراولی، حُر فکری انسانلر بۆلگن. او اوزینی اوزبیک دېب بیلگن و اوزبیکنی تورکی خلقلر نینگ باش بۇغینی، همده اوزبیک تیلینی تورکی تیللر نینگ خاقانی دېب توشینگن. شو بیلن بیرگه اوچقون بوتون دنیا تورکی خلقلری نینگ یگانه دیموکراتیک دولت اېگه سی بۇلشی نی هم آرزوی کوتگن. بو آرزوسی اونینگ حیاتیده اوچقون اوچون چېکسیز مصیبتلرگه سبب بۇلشی نتیجه سیده، او توغیلیب اؤسگن یورتینی تشلب چیقیشگه مجبور بۆلگن. ابرگش اوچقون نینگ شعرلری بیرقار تورکی تیللر جمله دن اوزبیکچه، تورکمنچه، تورکچه، قزاقچه، تاتارچه تیللرده، شونینگدېک پشتو، فارسی، انگلیسی و اردو تیللی اوقوویچیلرگه اؤز تیللریده یازیب یېتکزیلگن. دېمک، ابرگش اوچقون آیتیب اؤتیلگن تیللر نینگ همه سیده بیردېک ایجاد ایتیش قابلیتیگه اېگه بۆلگن. اونینگ چاپانداز ناملی جریده سی کۆپچیلیککه تئیش او بو جریده صحیفه لریده تورلی موضوعلرده مقاله، داستان و حکایه لر یازیب تورگن و اونینگ بو یازوولری وطن پرورلیک روحی بیلن یوغیریلگن. ابرگش اوچقون اؤز ایجادیده وطنی سېویشنی و سېودیریشنی عالی روحده توشینتیریب بېرگن.

رحمتلی استاذ ابرگش اوچقون، حاضرگی وضعیتینی ۴۰ ییل آلدین شونده ی بیان

قیلگن اېدی:

مزار تاشى

اې اۋلىك اېل محشــــر كُبرا قوريلدى، تورمه دىنگ،
صور اسرافيل چليــــندى، سېلكىنىب دم اورمه دىنگ.

قَيْتە-قَيْتە باش اوچــــىنگدە قُمْ باذن الله اۋقىب،
دورته-دورته سىندى عيسانىنگ عىساسى، تورمه دىنگ.

كىرمايىن ياتــــىدىنگ تنازع البقا ميدانىگە،
كۆز اچىب والبعث بعــــدموت مثالين كۆرمه دىنگ.

عرش و كرســــى، لوح و قلم سىرىگە چىقدى آدمى،
سېن يوزىنگنى خاكداندىن كۆك سارى اۋگورمه دىنگ.

حال و ماضىنگدن خبر يۇق، كېتگوسى كېتىدىنگ، مگر،
بارسە كېلمسگە يۇل اچىدىنگ، ات باشىنى بورمه دىنگ.

خلقت و تارىخ يقاســــىن توتدى استغفار ايله،
مرد و نامرد كولدى بو اــــوالگە، سېن قىغورمه دىنگ.

واى اۋزبېك، واى قومــــىم، واى ملت، واى-واى،
يا، بو اوچقون نې اوچون ماتم توتر، دېب سۆرمه دىنگ.

“ اوچقون تقریباً ۱۴ ییل تورکیده فعالیت آلیب بارگنیدن کبین ۱۹۷۴-نجی ییلی امریکاهه باریب جایلشگن. او ۲۵ ییل اطرافیده امریکاهه استقامت قیلیب وطن یۆلیده جان کویدیریب کبلدی. در واقع ابرگش اوچقون نینگ آنه توپراغیده باشلگن اۆز یورتی یۆلیده گی کورشى پاکستان، ایران، ترکیه نى آشیب امریکاهه هم دوام ایتگن. او امریکاهه «اۆزون» و «چاپانداز» ناملی جریده لر نشر ایتیشگه اولگورگن و «اونینگ صحیفه لریده وطن سبورلیک روحده گی یازولر اۆز

افاده سینی تاپگن

عزیزالله آرال

(«سبویملی شاعر ابرگش اوچقوننی اېسلب» عنوانی آستیده کابلده عالی تحصیلات وزیرلیگیده ۱۳۸۸-ییلی اۆتکزیلگن علمی سمینار حقیده گی بی بی سی صفحه سیدن کۆچیرمه)

(BBC ۲۰۰۹، ۶، ۲)

(شاهمردانقل اؤغلی ابرگش اوچقون، ۱۹۲۷-۲۰۰۹)

تيللر نينگ اپنگ ياقيمليسى، هر كيم

اوچون اوز انه تيلي دير!

ارال

آلتين عالم

(يوز ييللب اوقيله ديگن ايزگو استعداد)

بويوكلر تۇغريسيدة بير نيمه يازيش انچه قيين و آغير اپكنليگيني اېشيتگن اېديم-
و اما تجربه قيلمه گن اپكنمن. يقينده قردان دۇستيميز محمد هاشم همدمدن
يخشي منگو بير ايشگه، يعنى استاد محمد عالم لبيب نينگ فوق العاده ذهن و
ذكاوتيني اعزازلشگه اينتيله ياتگنلريني پيقب قالدويم و بو ثوابدن چپتده

قالمسلېك اوچون درآو قۇلېمگه قلم آلديم-و اوشبو يوقارى ايجادىي استعدادنى قدرلش اوچون اؤز كمترانه اولوشىمنى اولشگه جزم قىلديم.

اؤتميشده بيرار شاعر، يازووچى ياخود هر قندهى تنيقلى كيشى حقيده يازەياتگنده اپنگ اؤلا اونينگ توغىليب اؤسگن يېرى، محيىتى و شرايطى تۇغرىسىده بيرينچى بؤليب بحث اپتگنلر. گپ شونده كه محمد عالم لبيب توغىليب وايه گه بيتگن محيىت خصوصيده سؤز كېتەديگن بؤلسه، بي اختيار سووسىز، چراغ سىز، يۇلسىز، قهره تان قيش و جزيرمه ياز حكم سورگن، حيات قولەيلىك لريدن محروم، بوتونلەى كؤزدن چېتده قالگن، شهردن آليس ده جايلىشگن كوريمسىزگينه بير قشلاق كؤز آلدينگيزده گؤده لنه دى. خودى «گنج، ويرانه ده» اپكنلىگى دېك، بو آنه قيشلاق بشريتگه شوندهى بير آلتين استعداد انعام اپتدى كه او يىللر آشه صيقل تاپيب اؤز خصوصيتىنى كؤرستيب كېلماقده.

بىز بير محيىت نينگ فرزندىمىز. لىسه دوره سىنى بير مكتبه فقط اوچ-تورت يىل آلدينمه-كېين بيتيرگنمىز. مكتبه بىز قوبى صنف اؤقوچىلرى او كيشى نينگ قلمىگه، استعدادىگه هوس قىلردىك، گرچه ممتاز اؤقوچىلردن بؤلسك هم. مېن دوكتور لبيب حقيده هر نه يازسم، او كيشىنى يخشى تنيگنيم و بىلگنيم نشانه-سى دير، اصلا مبالغه ياخود تعريف-توصيف اېمسلېگىگه امين من و سىز هم ايشانىنگ. اؤزى دنگگلىنى (آچيق و راستىنى) اپتگنده اپنگ قىينى هم تنيگنننگيز انسان حقيده يازيش اپكن. قەيېردن باشلې قەيېرده يكونلشنى بىلمە-ى قالر اپكن كيشى. مبادا آشيريپ بؤرتديريب يوبارمەى، ياكە كېرە گيدن آز قىليب كؤرستمەى دېگن اؤيگە هم چؤمركنسىز.

سېرقيره عالم - استاد لبيب نه فقط زبردست شاعر بلکه بيليمدان تيلشناس، اؤتكير يازوچى، ماهر خطاط، ذكا ادبياتشناس و قابليتلى تاريخچى همدير. او كته ليگى ياستيق دېك-ياستيق دېك كبله ديگن كتابلر چاپ قيلمه گن بؤلسه-ده، تاغدېك كوچلى و دېنگيزدېك روان اثرلر يازگن. بو ساحه ده اؤز زمانداشلىرى آره سيده تېنگيسيز، افغانستان ادبياتى تاريخيده ثابت تورگن ايجادكار و قؤشنى اؤلكه لر علمي-ادبي محيطى بيلن هر جهتدن رقابت قىليش درجه سيده گى چينه كم استعداد اېگه سى دير.

دوكتور محمد عالم لبيب اؤز يازوولريده انه وطن، انه تيل و انه طبيعتنى شونچه لر تېره ن و مضمونلى افاده اېته دى كه، اونينگ بو قابليتى و صنعتينى باشقه قلمكشlrده اوچره تيش قيين. منه اعتبار بېرينگ اونينگ «بويوك مقصد» عنوانلى نظمي اثريده گى وطنسېورليك روحى نينگ كوچى و عين پيتمده صداقتيگه:

بويوك مقصد يؤلى دير چؤخ قرانغو، واى يورتداشلىر،
عزيمت قىلسنگيزلر اوشبو يؤلگه، بې چراغ اېتمنگ.

وطن گلزارى نينگ اېسكى خزانينى بهار ايلنگ،
چمن بلبـل مكانى دير، اونى ماواى زاغ اېتمنگ.

افغانستانده بير پيتلر اؤزبېك تيليده سواد چيقريش بؤلمه گن. بو تيلده ايجاد هم قىلينمه گن، اؤزبېك تىلى آغيزدن-آغيزگه اؤتيب سقلنيب قالگن. محمد عالم نينگ ياشليگى و اؤسپيرينلىك باسقچى انه شونده ي بير دؤرده كېچه دى. بيراق او شونده ي بير محيطدن قالبگه توشمه گن و سيغمه گن قلمكش بؤليب باش كؤتريب چيقه دى. استاد لبيب نينگ بوگونگى كونده ملي ادبياتيميز دُرदानه لريگه ايلنگن

انچه-مونچه اثرلری، جمله دن آنه تیلیده گی سېرمضمون شعرلری اؤزبېک تیلی-
نینگ اولکن بايلىگی سنله دی.

سېنده تیلیم سؤزگه قاووشگن،
آرزولریم توغیلگن سېنده.

سېن طفیلی حاصل بؤلگن دیر،
هر نیـمه که بار اېرور مېنده.

عمومي ليک و اؤزليک، کورش و نفاست هيچ قچان بير-بيريگه خله قيت
بېرمسليگيني، ايستک و اقتدار بار جايدة اولر بيرلشگن کوچگه ايلنه آليشيني
شاعر نينگ جوده کؤپ شعرلريده، اينيقسه، «تېنگسيز ليک» «قوياشگه محنت»، «آه
توتوني»، «آنه گه تعظيم»، «دواسيز درد»، «تجلي کوزگوسى» و «کؤککه يېتر باش»
غزللری مثالیده یقال کؤريش ممکن. او گؤزل عبارهلر و بېزه نچاق سطرلر ايزيدن
قوويب يورمسدن اؤز فکرينی لؤنده قیلیب، مضمونگه فتور يېتکزمه ی، فلسفي ليک
بيلىن آدمي ليکنی اويقش (يقين، اؤخشش، يره شگن) طرزده بيان اېته دی. فکر
اثباتی اوچون «تېنگسيز ليک» شعریدن بير پرچه اؤقييميز:

بيراو آچ، بيـراو ناز و نعمتگه غرق،
نې دنيا اېکندير بو دنياى دون!؟

بيراو قارنى شيشگن يېب الوان طعام،
تاپيلمس بيـراو اوييـده ارپه نان.

استاد لیبینی یوره گی دردگه توله شاعر دېسک سیره خطا قیمه گن بوله میز. او
کیشینی تورلی مفکوروي جريانلر چيغيريغیدن (چيغيريق: چيغير) چېتهده آليب
قالگن کوچ هم انه شو درد - ادبي-علمي ايجاد، الهام بخش شعریت بؤلسه عجب
اېمس. لیب جنابلری نینگ اؤزیکه خاص شعریتی بار. اونى اؤقيگن کیشی اؤزینی

گۆيا يامغيردن قوتيليش اوچون بولوتلر اوستيگه پرواز قيلگن لاجين كبي حس ابته-
دى. يوره گيده زغيرچه دردى بار اوزبېك نينگ تيلي، اېلى و يورتيگه محبتى جوش
اوره دى. شاعر نينگ ادبياتيميز فخرى اېكنليگى هم انه شو فرقلى استعداديده
نمايان بوله دى.

تنگرى تعالى نينگ عادي بنده لرى صفتيده بيز انسانلر كوپينچه واقعه-حادثه لر
تأثيرى آستيده قاليب، حتا اوزليگيميزنى هم اونوتيب قويه ميز. يخشى هم كه هر
بیر تاريخي زمان و مكانده ذكاوتلى استعدادلر اوشه زمان و مكانگه فيض بخش
اېتیب توره دى. شاعر نينگ «صانعگه ثنا» يرتگنگه التجاسى بيلن سوزيمگه يگون
يسب، قردان آلتين عالميميز دوكتور محمد عالم لبيب نينگ ايجادي ايشلريگه
اولكن يوتوقلر تيلب قاله من:

دفع ايله اوزينگ حياتيميزدن،
هر نېنى كه او ابرور يامان ليك.

بو اولكه گه رحمتينگنى ياغدير،
بيز ابلگه عنایت ایت آمانليک.

۲۹- ميزان، اۆزبېك تىلى كوني نىنگ قىسقه چه تارىخى

«دنياده گى قديمي و باى تىللردن بىرى بۇلگن اۆزبېك تىلى، اۆزبېكلر اوچون ملي اۆزلىك تمثالى، بي بها معنوي بايلىك، بويوك قدريت، تفكر خزينه سى، اولكن سرمايه صفتيده اجتماعي حياتده مهم اهميت كسب اېتهدى»، دېگن فكرگه ايگى لنمسدن قۇشيلمسلىك نىنگ علاجى يۇق. برچه تىللر نىنگ، جمله دن اۆزبېك تىلى نىنگ هم وظيفه لرى چېكسىز، اۆزبېك تىلى، اۆز ذمه سيگه يوكلنگن برچه وظيفه لرىنى تۇلىق ادا اېتىشگه قادر تىل. بىراق اۆزبېك تىلى نىنگ قۇللاوچىلردن بىردن-بىر ايستگى شو كه: «مېنى قه پېرده، قچان و قنچه ايشلتىسنگىز ايشلته وېرىنگ، فقط تۇغرى ايشلتىنگ»، دېب يالواره دى. بو دېگنى بىز امكان قدر تىلیمیزده اۆز سۆزلریمیزنى قۇللىشىمىز كېرەك، دېگىنىنى انگلته دى.

افغانستانده اؤزبېك تېلېگه ۱۳۸۲- قوياش يېلى اوچينچى رسمي تېل مقامى بېرىلدى. افغانستان اساسى قانونى نېنگ ۱۶- ماده سېده بو حقه جمله دن شونده يازيلگن: «اؤزبېكچه، توركمنچه، پشه يې چه، نورستانچه، بلوچچه ياكه پاميرچه تېللردن بېرىده كؤپچىلىك اهالى سؤزله دېگن حدودلرده اؤشه تېل، پشتو و درى تېللرېگه قؤشيمچه اوچينچى رسمي تېل صفتېده بؤله دى و اونېنگ ايشلتېش اصولى قانون آرقه لى بېلگېلنده دى».

۲۱- عصر «جهانى لشوو عصرى» اؤز كؤلمى و تېزلىگى بېلن علم-فن و تېكنالوژى ساحه سېده اؤزېگه خاص چوقور ايز قالدېرماقده. شو باعث دنيا خلقلرى نېنگ اجتماعى، اقتصادى، سياسى، معنوى، علمى، مدنى حياتېده اولر تامانېدن قؤللنه ياتگن ملي تېللرگه جوده كته احتياج سېزېلماقده. بو احتياج طفېلى اېرىم تېللر، جمله دن اؤزبېك تېلى نېنگ نفوذى كوندن-كونگه آشېب بارماقده. اؤتگن چارك عصر دوامېده، افغانستانده اؤزبېك تېلى نېنگ سياسى-اجتماعى، مدنى-معرفى، علمى-تحقيقى ساحه لرده غايت مهم اؤرىن اېگلب كېله ياتگنى ينه بېر بار اؤز اثباتېنى تاپدى. شو باعث افغانستان اؤزبېكلرى تېلى نېنگ بېرهم كونى مملكت رسمي تقويمېدن اؤرىن آلدى. بو تۇغرىده ارگ رسمي صفحه سى نېنگ ۱۳۹۸- يېل، ۲۱ دلو سانېده منه بو خبر اعلان قېلىندى: «افغانستان اسلامى جمهورلىگى كابېنه سى نېنگ ۱۳۹۸، ۲۱- دلو كونگى جلسه سېده ۱۳۹۹- قوياش يېلىدن اعتباراً ۲۹- ميزان اؤزبېك تېلى نېنگ بېرهم كونى صفتېده بېلگېلنده دى». بو خبر برچه تېلسېور و اېلسېور اؤزبېكلر تامانېدن قېزغېن كوتېب آلىندى.

اعتراف اېتیش کېره ک که، بو معنوي یوتوق «کتاب مدني مرکزی» رئیس عزیزالله ارال تشبثی و باشچیلیگیده ۱۳۹۷- ییل، ۸- عقربده ایش باشلگن افغانستان اوزبېکلری نینگ بیر قطار اجتماعي و فرهنگي اویوشمه لری نینگ خالصانه فعالیتلری نتیجه سیده قؤلگه کیریتیلدی. اوشبو اوندن آرتیق علمي-فرهنگي و اجتماعي اویوشمه لر نماینده لری، موجود شرایط و وضعیتنی توغری تحلیل قیلگن حالدده، اوزبکلرنینگ علمي، فرهنگي و اجتماعي فعالیتلرینی هردایمیگیه قره گنده ینه-ده اونیملیراق، ینه-ده مستحکمراق، ینه-ده همجهتراق شکلده آلیب باریشگه کېلیشیدیلر و دستلب ایگی مهم موضوع - «اوزبک تیلی بیرهم کونی»، همده «اوزبک-تورکمن علمي تدقیقات مرکزی» - اوستیده ایش آلیب باریشنی اوز االدیرگیه مقصد قیلیب قویدیلر.

شو مناسبت بیلن ۱۳۹۸- ییل، ۲۱- قوسده ۳۰۰ کیشیدن آرتیق اوزبکلرنینگ فرهنگي، علمي، سياسي، اجتماعي و اقتصادي جماعه سی نماینده لری ارگ نینگ چهارچار قسریده افغانستان سابق جمهور رئیس بیلن بېلگیلنگن کون ترتیبی اساسیده اوچره شیب، جمهور رئیس نینگ منظوری سینی آلیشگه موفق بؤلیدیلر.

بیغیلیشده عزیزالله ارال اوزبک فرهنگي لری نینگ ایگی پیشنهادی «اوزبک تیلی ملي کونی» و «اوزبک-تورکمن علمي تدقیقات مرکزی» نی حکومت تامانیدن تشکیل اېتیلیشی توغری سیده به تفصیل سؤز یوریتدی. شونینگ دېک، «قرهش» اجتماعي-فرهنگي انجمنی نماینده سی اکبر دشتی اوزبک یاشلری نینگ فعالیتلری حقیده کېنگ گپیریب بېردی. شو اوزینده بو ایشده تینیمسيز فعالیت آلیب بارگن اویوشمه لردن ات توتیب اوتیشنی جایز دېب بیله من.

«کتاب مدني مرکزی»، «قره ش اجتماعي و فرهنگي بنيادی»، «کېنگش نشریه سی»، «ایپک یولی اجتماعي و فرهنگي مرکزی»، «ینگی نسل اجتماعي و فرهنگي نهادی»، «اولوس اجتماعي و فرهنگي نهادی»، «اؤزگريش سېسی مدني نهادی»، «آیدین افغانستان فرهنگي انجمنی»، «امید کلیدی اجتماعي و فرهنگي نهادی»، «مویتن مدني نهادی» و «کېنگاش اجتماعي و فرهنگي نهادی» نینگ هر بیرى اؤزگچه اونیملى حصه قوشدی. اوچره شووده هر نهاددن کمیده اؤن نماینده اشتراک اېتیشدی.

اوشبو اوچره شوو حقیده ارگ صفحه سیده، طلوع، آریانا، آینه، یک و ملي تلویزیونلریده، همده بی بی سی، امریکا آوازی و باشقه بیر قطار بیتکیرمه (رسانه) لرده خبرلر یاییلندی. دولت باشلیغی بیلن اوچره شوو جریانیدن یازیب آلینگن ویدیو اؤشه آقشام (۲۱-قوس، ۱۳۹۸) ساعت ۲۱ ده ملي تلویزیون آرقلی تولیدی نشر اېتیلدی. انه شو ویدیو تسمه دن کؤچیریلگن سابق دولت باشلیغی نینگ اؤزبېک تیلی و مدنیتی اهمیتی حقیده گی سؤزلریدن قیسقه بیر بؤلگی نینگ ترجمه سی منه بونده ی:

«اؤزبېک تیلی اوچون هر افغان جوابگر. افغانستان اؤزبېک تیلی نینگ بهشیگی دیر. امیر علیشېر نوایی نی قه یېردن تاپه آله سیز. گوهرشاد بېگیم نی قه یېردن تاپه آله سیز. اؤزبېک تیلیده شعر آیتگن و یازگن مسعود غزنوی نی قه یېردن تاپه آله سیز. کیم که افغانستان تاریخیده اؤزبېک تیلی اهمیتی نی بيلمسه، حقیقتده اؤزبېک اؤزی نادانلیکنی یوکله گن بوله دی و بیز همه میز بو تاریخ نینگ اهمیتی خصوصیده دانا بؤلیشیمیز کبره ک»، دېگن اېدی سابق دولت باشلیغی.

شوندهی قیلیب، ۲۹- میزان «افغانستان اؤزبک تیلی کونی» صفتیده عملده قانونی لشدی و رسمی تقویمدن اؤرین آلدی. شوندن سؤنگ، افغانستان تاریخیده بیرینچی بار ۲۰۲۰- ییل، ۲۹- میزان ده اؤزبک تیلی نینگ بیرینچی بیرهمی جمهورلیک ریاستی «ارگ» نینگ سلام خانه سالونیده دولت عملدارلری و چیت ابللیک مهمانلر اشتراکیده رسماً نشانلندی. اونده افغانستان سابق جمهور رئیسسی نطق سؤزلهدی و اؤزبکستان پرزدینتی نینگ تبریک سؤزلری اؤزبکستاندن تشریف بویورگن هیأت باشلیغی، باش وزیر اؤرین باسری سردار عمرزاقوف تامانیدن اؤزبک تیلیده اوقیب ایشیتدیریلدی.

خودی شو کونی اؤزبک تیلی بیرهم کونی مناسبتی بیلن مارشال عبدالرشید دوستیم پیامی، شونینگ دېک، افغانستان فنلر اکادمی سی، مدنیت و اخبارات وزیرلیگی، یوقاری تحصیلات وزیرلیگی، همده بیر قطار اېلچيخانه لر، انجمن و تشکیلاتلر نینگ تبریک سؤزلری بیلدیریلگن نامه لری بیرهم تدبیریگه یېتیب کېلدی. تدبیر ۴۰ دن آرتیق ایچکی و تشقی رسانه (یپتکرمه) لر آرقه لی اطرافلیچه نشر ایتیلدی.

عینی کونده افغانستان نینگ بیر قطار ولایتلریده هم اؤزبک تیلی بیرهمی کینگ نشانلندی. بولر آره سیده اینیقسه فاریاب ولایتی نمونه بؤلدی. ولایت والیسی نقیب الله فایق و باشقه بیر قطار تیل سپور و مدنیت پرور کیشیلر تشبثی بیلن اوشبو تیل بیرهمی اؤزگچه نشانلندی. اونده اؤزبک خلقی نینگ ملی کیملری، قول صنعتی، ملی موسیقه سی، ملی اؤیینلری، ملی شیرینلیکلری نمایشگه قوئیلدی و تورلی ملی طعاملری بیرهم اشتراکچیلریگه ترقتیلدی. اونده اساساً اؤزبک تیلیده

چاپ اېتيلگن كتابلر كۆرگزمه سى هم تشكيل اېتيلدى. چراغان شهرگه ايلنتيريلگن ميمنه ده بير هفته دواميده كېچه-يو كوندوز بيره م بۇلدى. مزارشريفده غضنفر بانك و ولايت حاكمليگى تامانيدن اويوشتيريلگن اۈزبېك تىلى بيره میده، ولايت حاكمى، ولايت شورا رئيسى، غضنفر گروپ نماينده سى نطق سۆزلهدى، همده جنبش رهبرى نينگ پيامى اۈقيب اېشيتديريلدى و باشقه بير قطار عالمير و استادلر نينگ اۈزبېك تىلى اهميتى و اونينگ اوزاق تاريخى و بوگونگى وضيعتى توغريسیده گى مقاله لرى تينگلندى.

اۈزبېك تىلى بيره مى تورلى اۈلكه لرده يشه ياتگن اۈزبېكلر تامانيدن هم كته و كيچيك دايره لرده مضمونلى نشانلدى و ميزان آيى نينگ سۇنگگى هفته سى «اۈزبېك تىلى فرهنگى هفته سى» نامى آستيده كېنگ كۆلملى مدني فعاليتلر آليب باريلدى. اوشبو عنعنه اۈشندن بويان اوزلوك سير روشده دوام اېتیب كېلماقده.

معلوم كه، ۱۳۸۲- قوياش يىلى قبول قىلينگن افغانستان اساسى قانونيده، افغانستان اۈزبېكلرى نينگ تىليگه اوچينچى رسىمى تىل مقامى بېريلدى. شوندىن سۇنگ اۈزبېك تىلى نينگ جمعيتده گى موقعى ينه-ده كۆتريلدى. اۈزبېك تىلى فعال ملاقاتلر واسطه سيگه ايلندى. قۇللنىش دايره سى كېنگه يدى.

شو اۈرينده اۈزبېك تىلى نينگ دنيا تىللىرى قطاريده گى موقعى توغريسیده قيسقه توختله ديگن بۇلسك، معلوماتلرگه كۆره، دنياده گى تىللىر نينگ سانى ۶ مينگ اطرافيده دبيله دى. اولردن ۱۴ ته سيده انسانيت نينگ اوچدن ايگى قسىمى گپلشه دى. اوشبو تىللىر نينگ هر بير يده سۆزلشه ديگنلر سانى ۵۰ ميليوندىن آرتيق. فكتلرگه مراجعت قىلينسه، دنياده اۈزبېكلر نينگ سانى ۵۰ ميليون اطرافيده

بۆلگنی، نفوذی جهتیدن ۳۲- اؤرینده تورگنی کؤزگه تشلندهدی. شو جملدن افغانستان نینگ ۱۴ ولایتیده ۹ میلیونگه یقین، شونینگ دېک، تاجیکستان، قیرغیزستان، قزاقیستان، تورکمنستان، تورکیه، عربستان، روسیه، پاکستان، امریکا و اروپا اولکه لریده ۳ میلیون بیلن ۵۰۰ مینگ آره لیغیده اؤر بیکلر استقامت قیله دی. اؤزبیکستان اهالیسی اېسه ۴۰ میلیونگه یقینلشیب قالدی. ۵۰ میلیون نفوسگه اېگه بۆلگن خلق عصرلر سیناویدن اؤتگن، تیلی، مدنیتی، صنعتی و تاریخی باشقه لرگه نمونه بۆله آلدیگن خلق حسابلنده دی.

بوگون افغانستانده اؤزبیک تیلینی اؤرگنیش و رواجلنتیریش بیلن بیرگه علم-فن، تیکنالوژی، تعلیم-تربیه، دیپلوماسی، بانکدارلیک و باشقه ساحه لرنی رواجلنتیریش، اوشبو ساحه لرده قۇللنده دیگن سؤز و اتمه لرنی تیزیمگه سالیس و اولر اوستیده علمی ایزلنیشلر آلیب باریش هر دایمگیگه قره گنده دالضرب مسله گه آیلنگن و دؤر طلبی شونی تقاضا قیله دی. اؤزبیک تیلی نماینده لری نینگ حاضرگی، کونده کپچیکتیریب بۆلمه یدیگن وظیفه لری اؤز تیللریگه معیاری توس بهریش، اونینگ الفباسینی بیر خیللیگینی جاری اېتیشدن عبارت.

تیلینگیز شیرین بۆلسین!

آنه تيلينگيزده شونجه لر يخشى سؤلشينگ كه،
اونى اؤرگنيشگه باشقه لر هم قيزيقسين!
ارال

درى و پشتو تيللريگه اؤزلسگن اؤزبېكچه سؤزلر

انسانلر نينگ بير جغرافي حدودده بيرگه قؤشيليب حيات كېچيريشى نتيجه سيده
بير تيل باشقه بير تيلدن سؤز آليشى، همده سؤز بېريشى و حتا بير-بيريگه گرامري
تأثير اېتيشى هم ممكن. توركي تيللر عايله سيگه منسوب بؤلگن اؤزبېك تيلي نينگ
لغت بايلىگيده گى تلهى گينه سؤزلر پشتو و درى تيللريگه شونجه ليك اؤزلسيب
قالگن كه، اولرنى اوشبو تيللرگه عايد دېب تصور قىليش ممكن. اما بوندى سؤزلرنى
ايكى لنمسدن اؤزبېكچه سؤزلر دېپيشگه علمي اساسلر موجود.

طبيعت تورلى بوياقلر بيلن چيرايلى بؤلگنى دېك، جمعيت هم اؤزى نينگ تورلى
سؤز و تيل كؤرينيشلرى بيلن گؤزل دير. افغانستان خلقى اوزاق اؤتميشگه اېگه

بؤلگن تورلی قوملر، اہلتلر، مدنیتلر، تیللر و عرف-عادتلردن تشکیل تاپگن آریانا، خراسان، تورکستان و افغانستان جغرافیہ سیدن عبارت بؤلگن حدود، دہب سنلہدی. بو اہسہ اوشبو اؤلکہ نینگ خلقلر گؤزلیگی بیئر نیچہ برابر آشیریب یوبارگن. افغانستان خلقلری اورتہ سیدہ گی مدنی-معرفی، اجتماعی-اقتصادی و مدنی علاقہلر، اؤلکہ اہالیسی نینگ تیل و مدنیتلری بیئر-بییری بیلن قوشیلیب، آیریم حالردہ بیئر تیل نینگ سؤز و عبارہلری ایکی نیچی تیل نینگ اؤز سؤز و عبارہلریگہ آیلنیب کپتگن.

شونینگ اوچون آیتیش ممکن کہ، اگرده بیئر تیل نینگ باشقہ بیئر تیلگہ سؤز تأثیری تۇغری سیدہ سؤز یوریتیلگندہ، اوشبو تیل نینگ کوچسیرلیگی یاخود کمچیلیگیدن اصلا دلالت بېرمهیدی. بلکه بوندی حالت اجتماعی حیات تقاضاسیگہ کۆرہ عملگہ آشہدی. معلوم کہ، نہ فقط تیل بلکه انسانلر اجتماعی حیات و فعالیتی نینگ تورلی جیبہلریدہ علاقہلر و تأثیر قیلش حاللری عادی جریان حسابلنہدی و بو اہسہ جماعت نینگ مدنیت گؤزلیگی و بایلیگیگہ سبب بؤلہدی.

کمچیلیکلرنی کورستیش و خطالرنی تۇغریلشنی ہیچ قچان بیئر تامانلمہ تصور قیلیب بؤلمہیدی، چونکہ انسان جماعتی طبیعی روشدہ علاقہدہ بؤلیب، کیچیک بیئر خطانی توزہ تیش طفیلی انسان حیاتی نینگ برچہ قیرہلر اوندن تأثیرلنیشی ممکن.

اؤلکہ میز تیلشناسلری مهم بیئر مسئلہ گہ، یعنی بیئر تیلگہ تېگیشلی سؤزلرنی باشقہ بیئر تیلدہ ایشلتیلیشی سببلیگہ اونچہ لیک چوقور اعتبار بېرمہی کپلگنلر. شو باعث بو مسئلہ اؤلکہ تیلشناسلیک فنیدہ کپنگ کؤلمدہ بحث آستیگہ آینمہ گن.

روس شاعری الیکساندر بلوک «بیز کائیناتنی کپزب اوزاق یوردیک، نہایت، قیتیب کپلگنیمیزدہ بیزنی تنیمہ دیلر»، دہب یازگن اہدی اؤز شعرلردن بیئریدہ.

اۋزبېك تىلى نېنگ كېزمە (سيار) سۆزلىرى حقيده هم عينا شونده دېيىش ممكن. اۋزبېك (توركي) تىليدن تورلى دورلرده، تورلى سبيلرگه كۆره باشقه تيللرگه اۋتيب، اۋزلىشىپ كېنگن مينگلېب سۆزلىر تورلى-تومن اۋزگرېشلىرگه اوچرەب، تكرار اصل اېگەلرېگه قېتىب كېلگنده، اۋز سۆزلىرىنى تېنمەگنلر، بو سۆزلىرىنى يىنگى كۆرىنىشده قبول قىلىپ، ايشلتهۋېرگنلر و بوندهى سۆزلىرىنى مطلق اۋزبېكچە اېكنلىگىگە فكر هم قىلمەگنلر.

مثال اوچون «اتاق»، «آسمان»، «توشك»، «قروت»، «كاپيسا»، «قالين»، «بىراق» كىبى سۆزلىر عينا درى تىلىگە خاص كۆرىنەدى. حال بوكه اولر اصيل اۋزبېكچە سۆزلىر بۇلىپ، درى تىلىگە اۋزلىشىپ كېنگن. بوندهى سۆزلىرىنىڭ اصل نېگىزىگە دقت قىلىنەدىگن بۇلسە، اتاق- اۋتراق (نشىمن)، آسمان- آسمە (اۋيزان)، توشك- تۆشەماق (هموار كردن)، قروت- قوروق (خشك)، كاپيسا- كپەساي (درەء چيله مانند)، قالين- قلىن (ضخيم)، بىراق- بىلىناق (نشانه)، بزرگ- بويوك (كلان)، كوچك- كىچىك (خورد) بۇلگىنىگە ايشانچ حاصل قىلەمىز.

ينه شوندهى سۆزلىر باركه اولرنى كۆرىپ اۋزبېكچە سۆز بۇلگىنىگە اصلا ايشانگىنىگىز كېلمەيدى. حال بوكه بو سۆزلىر اۋزبېك تىلىگە عايد توب سۆزلىردىر. مثلاً: آقا، خانم، هوتو، قىچى، برابر، قاچاق، منتو، قاشق، بشقاب، قابلى، قورمه، بابە و باشقهلر...

قوييده عينا درى/فارس تىلىگە عايد بۇلىپ كۆرىنگن منە بو سۆزلىر: آماج، كىناش، تمبر، گزمە، سرنج، آسانسور، سورسورك سۆزلىرى اصليده صاف اۋزبېكچە سۆزلىردىر. اما اولر درى تىليده كېنگ ايشلەتىلگىنى طفىلى فارسچە سۆزلىر دېك بۇلىپ تويىلەدى.

توركي تىللىر عايله سىگە منسوب بۇلگن اۋزبېك تىلى نېنگ لغت بايلىگىده ينه شوندهى سۆزلىر باركه اولرنى مطلق پشتو تىلىگە عايد دېب تصور قىلىش ممكن. اما بوندهى سۆزلىرىنى ايكى لىنمىسدىن اۋزبېكچە سۆزلىر دېيىشگە علمى اساسلر موجود.

مثلاً: جرگه، (جیرغه)، ولس (اولوس)، لوی (اولو، اولوغ)، کنر (گونر)، جیگدلك (جییده لیک)، خان (خن، هون)، انا (آنه)، اتن (آتله ماق)، خیل (اېل)، کوچی (کۆچماق)، باتر (باتور)، الغار (ایلغار) و باشقه لر... پشتو تیلی تامانیدن اؤزلشتیریپ آلینگن بو اؤزبکچه سؤزلر پشتو تیلی ترکیبیده هم اوز معناسینی سقلیب قالگن. اگرده بو ساحه ده کینگراق تدقیقات ایشلری آلیب باریلسه، بونده ی سؤزلر سیره سی ینه ده کینگه بییشی ممکن.

اصلیده انسانلرنینگ اجتماعی حیاتی قدیم اؤتمیشده هم و حاضرگی زمانده هم بیر- بیرلری نینگ تیل و مدنیت تأثیرى آستیده بؤلگن و شونده ی دوام اېتیب کېلماقده. بیر تیلدن ایکینجی بیر تیلگه سؤزلرنینگ اؤتیشی هم انه شو تأثیر نتیجه سی دیر.

شو باعث ایتیش ممکن که، اؤزبکچه سؤزلرنینگ دری و پشتو تیللریگه اؤتیب قالگنی قدیم زمانلردن بویان اوشبو تیللر وکیللری نینگ اؤزارا یقین علاقه ده بؤلیب کېله یانگنلری سبب بؤلگن. عینی حالتنی دنیانینگ تورلی تیللری و خلقلریده هم کوزه تیش ممکن. حتا بیر تیل نینگ اصل سؤزلرینی باشقه بیر تیل نینگ اؤز اصل سؤزلریگه آیلنیب قالگن حالتلرینی هم اوچره تیش ممکن.

یوقاریده تیلگه آلیب اؤتگنیمیز، قوییده گی منه بو اصل اؤزبکچه سؤزلر گویا اؤزلریگه دری/فارسی تیلی هویتینی آگنده ی کورینه دی. اما اولر تیلشناسلیک فنی نینگ ایتمالوژی بخشیکه کوره اؤزبک/تورکی تیل نینگ اصل سؤزلری دیر. ینه بیر بار اېسلب اؤته میر:

- اُتاق < «اُتراق» سؤزیدن، یعنی، نشیمن و جای نشستنی.
- آسمان < «آسمه» سؤزیدن، یعنی، اویزان و معلق.
- توشک یا دوشک < «تۆشه یا دۆشه» سؤزیدن، یعنی، هموار و پهن.
- قُروت < «قوروق» سؤزیدن، یعنی، خشک و سخت.

- قالين < «قلين» سۆزیدن، یعنی ضخيم و کلفت.
- بَيرق < «بيلناق» سۆزیدن، یعنی نشانه.

اما اگر بو سۆزلر سيره سینی چۆزه ديگن بۆلسک اوشبو کبنگ قمراولی موضوع بو کيچیک يازووگه سيغيشى ممکن اېمس.

اوشبو موضوع نینگ اۆتگن ۱- و ۲- بۆلیمليده تیلگه آلیب اۆتیلگن سۆزلر سيره سینی دوام اېتدیریب، فکریمیز اثباتی اوچون ینه بیر قطار سۆزلردن آت توتیب اۆتیشگه تۇغری کېله دی. بونده ی سۆزلر وقت اۆتیشی بیلن بیرآز کورینیشینی اۆزگرتیریب دری تیلیده ایشله تیلیب کېلینگاقده. مثلاً:

آقا، خانم، اوتو (هوتو)، قیچی، برابر، یکه، هی (هی کردن)، قاچاق، قاشق، بشقاب، آش، بابه، قابلی، قشلاق، ییلاق... یا که بۆلمسه، کوتر (کۆترماق) پنجشیر اهالیسی آره سیده «کوترکو»، یعنی (بالا کو) دېگن معناده ایشله تیله دی.

یوقاریده کۆرستیلگن سۆزلردن تشقری ینه شونده ی سۆزلر بار که، اۆتمیشدن حاضرگه قدر دری سۆزلی صفتیده ایشله تیلیب کېلینه دی. مثلاً: آماج، کنکاش، تمبر، گزمه، قراول... اگر بو سۆزلرنینگ توزیلیشى و کېلیب چیقیشیگه نظر تشلنسه، شبه سیز اصیل اۆزبکچه سۆزلر اېکنلیگیگه ایشانچ حاصل بۆله دی. دقت قیلینگ: آماج (اماچ)، کنکاش (کېنگش)، تمبر (تمغه)، گزمه (گېزمه)، قراول (قاراوول)، اردو (اوردو)، بولر فقط گینه شکلی اۆزگرتیریلگن حالده دری تیلیده قۆللنه دی.

اگر تیلشناسلر بو ساحه ده کبنگراق و چوقورراق ایزلنیش ایشلری آلیب باریشسه، اۆزبک/تورکی تیلدن دری/فارسی، پشتو، شونینگ دېک، باشقه تیللرگه اۆتیب، معنا و مفهومی سقله گن حالده، اما شکلینی اۆزگرتیریب ایشلتیله یاتگن کۆپ گینه سۆزلرنینگ گواهی بۆلیشیمیز تورگن گپ.

آیتیب اؤتگنیمیزدبک، تیل انسانلر اؤرتیه سیده علاقه واسطه سی وظیفه سینیی بجریش بیلن بیرگه، انسان آنگی و تفکر ساحه سینیی هم کینگه یتیره دی. شونینگ اوچون تیلشناسلر: «کیشی اگر اؤز آنه تیلینی یخشی اؤرگنسه، اؤز فکرینی آئیق و بُرا بیان ایتیب بیلهدی»، دبیشه دی. تیل، انسان وجودی نینگ اویبی دیر، یعنی تیل، انسان نینگ هویتی/کیملیگی حسابلنهدی.

بو اؤرینده ینه بیر قطار اصیل اؤزبکچه سؤزلرگه مراجعت قیله میز، اولر نینگ هم شکلی اؤزگرتیریلب دری تیلیگه عاید سؤزلر صفتیده ایشلتیله دی. بیراق اصلیده ایتمالوژی نقطه ی نظریدن اولر اؤزبک تیلیگه عاید سؤزلردیر:

أتاق (جای مسقف)، اُتراق (محل توقف)، اخته (حیوان خسی شده) اُردو (سپاه جنگی)، باتلاق (مرداب)، بهادر (شجاع)، بشقاب (ظرف پهن برای غذاخوری)، بُغچه (دسمتال بزرگ برای پیچاندن لباس)، بکتاش (خادم امیر)، بیگ (بزرگ منشی)، بی بی (زن بزرگ)، بیرق (پرچم)، تلواسه (دستپاچه)، تمغه (مُهر، نشان)، توپ (سلاح آتشین)، جارچی (کسی که باصدای بلند مطلبی را اعلام کند) جوقه (دسته، گروه)، چادر (خیمه)، چاق (تنومند)، چاقو (تیغ دسته دار)، چالش (کلنجار، زد و خورد، مبارزه)، چپاول (غارت)، چپر (دیوار چوبی)، چقماق (سنگ آتشزا)، چمچه (قاشق بزرگ)، خاقان (عنوان پادشاه بزرگ)، خان (بزرگمنش)، خانم (زن بزرگمنش)، خیل (گروه، دسته)، دوشک (برخوابه، تشک)، دوقلو (همزاد)، داغ (سوزان، نشانی)، ساچمه (گلوله تفنگ) سَنجاق (سوزن تکمه دار)، شلاق (تازیانه)، غاز (پرنده گردن دراز)، قدغن (منع)، فشنگ (تیر تفنگ)، قاب (جلد، غلاف)، قابلمه (ظرف فلزی سرپوش دار)، قراول (نگهبان)، قورت (جرعه)، قشلاق (محل زمستانی)، قاشق (وسيله غذاخوری)، قالین (فرش ضخیم)، قلق (خوی، روش)، قمچی (تازیانه)، قوچ (گوسفند نر)، قریاقه (بقه، خزنده دوزیست)، قوطی (جعبه)، قیچی (وسيله برنده)، قیمه (گوشت ریزه)، کمک (یاری)، کنکاش (مصلحت)، گزمه (شبرگرد)، لاچین (پرنده شکاری)، نوکر (خدمتگار)، یاغی

(نافرمان)، یغما (غارت)، یورش (حمله ناگهانی)، بیلاق (محل تابستانی)، اماج (نشانه، هدف، مقصد)، شو کبی باشقه یوزلب سؤزلر بارکه، دری/فارس تیلیگه اؤزلشیب قالگن اصیل اؤزبکچه سؤزلردیر.

یوقاریده تیلگه آلینگن سؤزلردن تشقری، دری تیلیگه اؤزلشگن ینه تله‌ی‌گینه اؤزبکچه سؤزلر بارکه، اولرنی کؤزدن کپچیرگن کیشی بو ایگی تیل‌نینگ بیر-بیریگه یقین بؤلگنیگه ایشانچ حاصل قیله‌دی. مثلاً:

اوجاق - اؤچاق (کوره)

بوته - بوداق (نهال کوچک، شاخه)

پلو - پیلاو (برنج پخته)

فتیله - فیلته (فیلته چراغ سوخت)

تغاره - تاغاره (ظرف سفالی برای خمیر)

جوال - چووال (خرجین بزرگ)

چکش - چاقیش (وسیله شکستن)

دُشمن - دوشماق (افتادن، درگیرشدن)

شیشک - شیشمان، چاق (گوسفند چاق شده)

غوغا - قووقا، قووماق (دعوا، هیاهو)

قشو - قاشیماق (شانه حیوانات)

قیماق - قویماق (انباشتن، انباشته، سرشیر)

اؤزبک/تورکی تیلی بیر نپچه تاریخی باسقیچده دری/فارس تیلیگه تأثیر قیلگن. بو مسئله علیحده تحقیق ایتیلیب یازیشنی طلب اېته‌دیگن آیری بیر موضوع حسابلنده‌دی

ادبیاتلر:

۱. گونای قریاغاج. تورکچه وپریندی سؤزلیگی، انقره، ۲۰۲۱
۲. میرزا محمد خان استرآبادی. فرهنگ ترکی به فارسی، ۱۳۹۴
۳. سجاد آیدینلو. نگاهی به واژه‌های ترکی شاهنامه فردوسی، ۲۰۱۷
۴. ش. سامی. قاموس ترکی، ۱۳۱۷
۵. عارف عثمان، ترجمه اشعار خوشحال خان ختک به زبان اوزبیک، ۱۳۵۹
۶. صالح مطلبوف. «دیوان اللغات الترتک» محمود کاشغری، ۱۹۶۱
۷. داکتر محمد معین. فرهنگ فارسی در شش جلد، ۱۳۸۸
۸. گونای قریاغاج. ترکچه‌نینگ آئیندیلر سؤزلیگی. انقره، ۲۰۱۵
۹. علی بیک رستم‌اوف، قیوم کریم‌اوف، ذکرالله عمر اوف. فارسجه-اوزبیکچه اوقوو لغتی، ۱۹۷۵

افغانستانده شش مقام مهارتی

منبعلرده قید ایتیلیشیچه، شش مقام اوزبیک همده تاجیک خلقلری موسیقه میراثیدن کتّه اؤرین اېگلله پدی. شرق خلقلری موسیقه بایلیکلری اساسیده یوزه گه کپلگن شش مقام صنعتی، اؤز نوبتیده قؤشنى افغانستان موسیقه سیده چوقور ایزلنیشلر نتیجه سیده وجودگه کپلگن. باشقه چه قیلیب ایتگنده، افغانستان شش - مقامی نی قیسی دیر معناده اوزبیکستان کلاسیک موسیقه سی نینگ نمونه سی، کوی و اشوله لر مجموعی نینگ دوامی یاکه نسخه سی دبیش ممکن. او افغانستانده هم عیناً آلتی مقامدن تشکیل تاپگن بؤلیب، بزرگ، راست، نوا، دوگاه، سه گاه و عراق مقاملرینی اؤز ایچیگه آله دی و مملکت عنعنوی موسیقه سی «راگ» یاکه «راگا» بیلن چمبرچس باغلیق دیر. ایران ده «دستگاه»، اؤرته آسیا، آذربایجان و تورکیه ده «مقام» نامینی آلگن بو موسیقه صنعتی تاریخاً دوتار، تنبور، تار، دایره

کبی موسیقه اسبابلری واسطه سیده اجرا ایتیلهدی. افغانستانده اېسه اساساً دوتار و قسماً باشقه موسیقه اسبابلری یاردمیده کویگه سالینه دی. معلوم که شش مقام ۲۰۰۰-ییلی بیرلشگن ملتر تشکیلاتی یونسکو اداره سی نینگ اېنگ قدیم موسیقه لر همده معنوی بایلیکلر رؤیخطیگه کیریتیلدی.

تاریخی منبعلرده کپلتیریلیشپچه، شش مقام اؤزبکستان جغرافیه سیده ظهور اېتگن و باشقه هر بېرگه نسبتاً اؤزبکستانده کؤپراق و خوبراق رواجلنگن، کمالگه ایتگن و صیقل تاپگن موسیقه صنعتی دیر. متفکر عبدالرؤف فطرت ۱۹۲۷-ییلی «اؤزبک کلاسیک موسیقه سی تاریخی» اثرینی یازیش بیلن شش مقام اؤزبکلر نینگ قدیمی موسیقه بایلیکلریدن اېکنلیگینی ینه بیر بار اثباتل بپردی. ۱۸- عصر نینگ ۲- یرمیده اؤرته آسیانینگ مدنی مرکزی بؤلگن بخاراده شکللنگن شش مقام «بخارا شش مقامی» بیلن هم یوریتیلگن. کپینچه لیک اونینگ اساسیده خوارزم مقاملری یره تیلگن. شو معناده بخارانی مقاملر مرکزی دېسه هم ینگلیش بؤلمه دیدی. شش مقام انه شو مدنیت و معرفت اؤچاغیدن اوزاق-اوزاقلرگه یاییلدی و افغانستان اوچون هم اوشبو مقدس مکان شش مقام منبعی صفتیده خدمت قیلیب کپلگن.

۱۹- عصر اؤرته لریده بخارا بیلن افغانستان نینگ اندخوی شهری اؤرته سیده سودا و علمی-مدنی علاقهر یؤلگه قویله دی. ملا رحیم نیازی دېگن کیشی سودا کاروانی بیلن بخاراگه کپله دی. قیتیشده اؤزی بیلن اونوتیلمس ساوغه - شش- مقامنی آلیب باره دی. کؤپ اؤتمه ی او ایگی اؤغلی محمد شریف قره و سیف الدین مخدوم لر بیلن بېرگه بو صنعتنی چوقورراق اېگللش مقصدیده بخارا تامان یؤل آله-

ديلر. بو گل اېندی اولر شش مقام سرلری بیلن بیرگه کوی و اشوله صنعتینی هم اؤرگنیب، کتّه معنوي بايلىک آرتدیردیلر. بخارا تنبوری، دوتار، دایره، سوزنای، شش مقام یازیلگن دیسکلر، گرامافون کبیلر انه شو مدنیت سپور کیشیلر واسطه سیده بیرینچی بار قوشنی اولکه افغانستانگه آلیب باریلگن. ملانیازی لر خاندانی نینگ شش مقام موسیقه سیگه قیزیقیشی و اینتیلیشی، بخارانینگ مشهور استاکار شش مقام صنعتچیلریدن قاری اؤراق کبیلرنی بخارادن قوشنی افغانستان نینگ اندخوی شهریکه بیتکله دی. شوندن سونگ بو دیارده شش مقام پایدبواللری مستحکم اؤرتیله دی. اولرنینگ شاگردلری: مرحوم سید کمال خان شوقی، او کیشی نینگ فرزندى عبدالغفور کمال، نیره سی سید کبیر کمال و ینه اؤنلب کلاسیک اشوله چیلر برکتیدن منه ایکی عصردن آسدی که افغانستانده مقام صنعتی آغیزدن-آغیزگه اؤتیب گلب یشنب کبلماقده.

سید کمال خان نینگ اؤغلی «استاذ غفارخان کمال» نامی بیلن مشهور عبدالغفور کمال شش مقام الفباسینی ابتدا آته سیدن اؤرگنه دی. سونگره اونى چوقورراق اېگللش مقصدیده استاذ سیف الدین مخدوم گه شاگرد بوله دی و او کیشی یاردمیده انچه-مونچه دوتار و مقام سرلرینی اؤزیدن قیله دی. سیف الدین مخدوم عالمدن کؤز یومگنیدن سونگ «غفار کمال» استاذ صدرالدین حافظ حضوریده موسیقه اؤرگنیشنی دوام اېتدیره دی. بولردن تشقیری او، اؤشه وقت اؤزبېکستاندن باریب اندخوی شهریده اؤز لریگه مسکن توتگن قاری آبجوش نامی بیلن مشهور قاری ابراهیم، صدیق حافظ و عمر قول لردن شش مقام موسیقه سی نینگ نازک قیره لرینی چوقور اؤرگنه دی. اؤزبېکستانلیک کلاسیک موسیقه استاذلری نینگ افغانستانده گی سونگگی قافله سی ۱۹۷۵م- ییلده عالمدن اؤته دی و بو آغیر یوک

یعنی مقامچیلیک مسؤلیتی اېندی اولرنینگ افغانستانلیک شاگردی عبدالغفور کمال ذمه‌سیگه یوکلندهدی. (شو اۆرینده تأکیدله ماچیمین که، اۆزبېکستانلیک بو عزیز انسانلرنینگ حیاتی و ایجادي فعالیتلری اطرافلیچه اۆرگنیلیم چیقیلیشی مهم مسئله صفتیده کۆنده لنگ قۇییلیشی فایده‌دن خالی بۆلمسه کبره‌ک).

شوندن سۆنگ کۆپ اۆتمه‌ی استاذ عبدالغفور کمال (غفار خان) اۆزینینگ «خوقند (قوقان)» موسیقه مکتبینی تشکیل اېتیب اۆنلب شاگرد تربیه‌لیدی و اینیقسه دوتار، همده مقاملرنی ینه‌ده رواجلنیشیگه کتّه حصه قوشه‌دی. استاذنینگ شاگردلریدن بیرى، فرزندى سید کبیر جان کمال بوگون افغانستانده اوزاق ییللردن بویان دوام اېتیب کبله‌یاتگن ققشتقیچ اوروشلر دۆریده هم دوتارنى قۆلدن قۇیمه‌ی، اجدادلری عنعنه‌لرینی کۆز قاره‌چیغی دېک اسره‌ب کېلماقده.

افغانستانلیک مقامچیلرنی ببواسطه حاجی عبدالعزیز سمرقندی، ملا تۆچی تاشکندي، عارف علی مخدوم و باشقه کۆپلب اۆزبېکسانلیک ممتاز مقام استاذلریدن پیرولیک یعنی ایزدशलلیک قیلیب کېلگن مقامچیلر دېسک مبالغه قیلمه‌گن بۆله‌میز. چونکه قاری اوراق، قاری آبجوش و حافظ اکه‌لر افغانستانده حضور تاپیب، اینیقسه بخاراشش مقامینی بار ظرافتی بیلن رواجلنیرگن. اولرنینگ سعی و حرکتلری نتیجه‌سیده ملا عبدالرحیم نیازی و اونینگ فرزندلری؛ بولر یاردمیده شاه‌قول صوفی نامی بیلن مشهور حاجی شاه‌مردان‌قول، سید کمال خان شوقی، مردان‌قول خان، غفور جان وفا، غفار خان کمال و باشقه قطار مقام‌خوانلر بیتیشیب چیققن.

۱۹۹۶- يىلى استاذلىك مقامىنى كسب اېتگن استاذ عبدالغفار خان كمال نىنگ آوازخوانلىكده سىرتقى استاذى - بو تاشكند رادىوسى بۇلگن. او تاشكند رادىوسىنى متصل تىنگلش نتيجه سىده قويده گى قطار اشوله لرنى قىامىگه كېلتىرىپ اجرا اېتگن: بې باكچه، بيات، مناجات، عراق، مسكين، دلخراش، مؤغولچه دوگاه، عشاق، تناور، شهناز، مستزاد، عشاق رودكي، قوشچنار، قلندري، راحت كويى، سراخبار آرام جان، صوت كلان، فغان، گريه، چؤل عراق، نثر عشاق، ساقينامه، چهارگاه، اوپر عراق و باشقه لردن آت توتىش ممكن.

استاذ غفار خان كمال حياتده اېكن شاگردلرى: ضياوالدين، سيد جعفر قوياش، احمدقول جليلي، نصرالله رحمان نظر، خدايىپردى نجارلرنى قۇلدىن بېردى. اولر حق رحمتىگه قاووشدیلر. بيراق ۲۰۰۸م)- يىلگه كېلىپ بو فاني دنيا استاذ غفار خان كمالگه هم وفا قيلمه دى. اما استاذ حياتدن كۆز يومرکن اۆزبېك خلقى نىنگ بو ناياب مدني بايلىگى بويوك شش مقام صنعتىنى اۆزى تربيه لگن ياش شاگردلرى: خير محمد ساقى، «اوستا مله» نامى بيلن مشهور سيد احمد، اونىنگ اوكه سى عبدالرشيد غيرت، صابر كارگر، سيد كبير كمال لر ذمه سىگه يوكله يدى و اولر بو امانتنى امكان قدر بوگونگچه اسره ب كېلماقده.

افغانستان كلاسيك موسيقه سى حقيده قيسقه تۇختله دېگن بۇلسك، قۇشنى اۆلكه لر كلاسيك موسيقه لرى آره سىده كته فرق سېزىلمه يدى. دېيرلى بېرى ايگىنچىسى نىنگ تكرارىگه اۇخشىب كېته دى. افغانستان تورلى اېتتىك گروه لردن تشكيل تاپگن اۆلكه بۇلگنى اوچون هم موسيقه تورلى كۇپلىگى و خيلمه - خيلىگى بيلن اجره لىب توره دى. اۆرته آسيا و شرقى آسيا مملكتلرى: اۆزبېكستان،

تاجیکستان، افغانستان، ایران، هندوستان و پاکستان موسیقه لریده جوده یقین اؤخششلیکلر موجود. بو یقینلیک و اؤخششلیکلر اېنگ اؤلا تیل، قاله وېرسه عرف-عادت و مدنیت مشترکلیگی نتیجه سی بؤلشی ممکن.

معلوم که افغانستان کلاسیک موسیقه سی غرب موسیقه سی بیلن مشترک نېگیزگه اېگه اېمس. او فارسی غزلر و هند راگ لری اساسیده تشکیل تاپگن. «راگا» سؤزی سانسکریت تیلیده بېزه ش و بویاقلش، یعنی حس-هیجان، عشق-محبت، وفا و حلاوت معنالرینی افاده لهیدی. ایرانده اېسه «راگ» مقام گه تشبیه بېریلیب، «راگ» اؤرنیگه «مقام» سؤزی قولنیلهدی. افغانستان کلاسیک موسیقه سیده قولنلهدیگن مشهور راگ لردن: بهلاول، بهرمی، سرنگ، گنداره، پهاری، تلنگ آساوری کبیلردن آت توتیش ممکن. افغانستان کلاسیک موسیقه سی نینگ اؤزیگه خاص خصوصیتلری، عباره و اصطلاحلری بار. انه شو خصوصیتلرنی کلاسیک ممتاز خواننده لردن استاذ محمد حسین سرآهنگ، استاذ قاسم، استاذ اولمیر، استاذ خانم مهوش، استاذ رحیم بخش کبیلر اجرا سیده گی اشوله لرده ایزلش ممکن.

افغانستان حاضرگی زمان موسیقه سی اساسچیسى استاذ قاسم بیرینچی بؤلیب بو موسیقه نی هند موسیقه سیدن اجره تیب، اونینگ عمومی شکلینی اؤزگرتیردی. شو باعث ایتیش ممکن که بوگونگه کبلیب افغانستان موسیقه سی هیچ قنده ی تشقی اؤلکه موسیقه سی تأثیرى آستیده بؤلمه ی، اؤزی نینگ تورلی کؤرینیش، آهنگ و مضمونیکه اېگه مستقل موسیقه دیر.

(مقام هنرى نينگ استاذى سيد كمال خان اوغلى غفارخان كمال، ۱۹۲۷ - ۲۰۰۸)

افغانستانده عبدالله قادري نينگ «اوتگن كونلر» رومانى

(خاطره)

باله ليكده اېرتك، حكايه اېشيتيشگه جوده اوچ اېديم. كېچقرونلرى، اينيقسه قيش كېچه لرى اوزلوكسيز اېرتك اېشيتيش باله جان حياتيمده يازيلمه گن احتياجگه ايلنگن اېدى. بو باره ده مېنينگ معنوي مربييم، ساقاللىرى قاردېك آپاق، قىلبرى قوياش كى پارلاق، كۈنگيللىرى ماميق سينگرى يومشاق، يوزلرى آيدىن بې تكرر نوراني انسان - حاجى بابام اېدى. بابام نينگ تيزه لريگه تيه نيب اېرتك و حكايه لر اېشيتگن پيتلريم مېن اوچون بيتمس-توگنمس قووانچلى انلر بۈلگن.

بابام آيتيب بېريشگه اولگورمه گن ينه اله قنچه دُر دانه اېرتك، حكايه لر بار بۈلگنى مېنگه قارانغى. او كيشى عالمدين اوتيشى بيلن مېن هم اېرتك اېشيتيشدن محروم بۈليب قالديم. مېن اېشيتگن اېرتكلر هم بير قاپ دېسم اصلا مبالغه قيلمه گن

بۇلەمن. اولردن اېسىمدە قالگنلرى: زىن العرب، صوفى الله يار، دېوانە مشرب (بابار حېم مشرب)، ابراهيم ادھم، لىلى و مجنون، يازى و زېبا، قىرق قراقچى، يېتى اوروغ، اصحاب كهف، الدر كۈسە، بابا قۇرقوت، افندى (ملانصرالدين)، يوسف و زليخا، دېو و پرى، فرھاد و شىرىن، منقورت، يىلنگتۇش، دول-دول و ذوالفقار، اژدھرا و تولكى، و جولقون باى (اوتگن كونلر)...

بولر نىنگ ھەمەسىنى بىرمە-بىر آنە تىلىم اوزبېكچەدە مىرىقىب اېشىتگنمن. حتا آيرىم پىتلر توشلرىمدە بابام حكاية قىلىب بېرگن صحنەلر نىنگ قەرمانىگە آيلنگنمن. مېنىنگ اطرافىمدە گىلردن فرقلى بۇلىشىمگە، تىلىم و اېلىمگە قتتىق بېرىلىشىمگە بابام آيتىب بېرگن مەنە شو اېرتك و حكايةلر اساسى سېچى بۇلگن بۇلسە عجب اېمس.

مېن اوچون تېزراق كۆكلم (بھار) و ياز اۋتسە-يو كوز كېلسە، قىش نىنگ اوزون كېچەلرى باشلنسە و اېرتك اېشىتىشىگە كۆپراق فرصت تاپىلسە. مېن كۆكلمنى بار طراوتى بىلن ھم، ياز نىنگ بار سخاوتى بىلن ھم قىش نىنگ اېرتك كېچەلرىگە المشتىرمىس اېدىم. چونكە بابام نىنگ قىيامىگە يېتكىزىب آيتەدىگن اېرتكلرى كۈنگىلىمنى تۇق، وقتىمنى چاغ و ذھنىمنى اۋتكىر قىلىب تورهدىگن يگانە واسطە اېدى. شو باعث بۇلگن بۇلسە كېرەك مېن باشنلىغىچ مکتىدن باشلب ۱۲-صنڧنى بىتتىرگۈنگە قدر بىرىنچىلىكىنى قۇلدن بېرمەگن مکتب اعلاچىسى بۇلگنمن.

آنىق اېسىمدە، بىر جمە آقشامى بابام نىنگ اويى (خانەسى)گە كىرىب بارسم، «كې بالم اۋتير، بوگون سېنگە «جولقون باى»نى آيتىب بېرەمن. اما بو جودە اوزون حكاية، بىر اوچى بو يېردە بۇلسە، باشقە اوچى قۇقانگە يېتىب بارەدى. يەنە دوام

اېتديرينگ، دوام اېتديرينگ دېيە مېنى قۇيردە-قۇيمە سنگ باشلمە يىمن. بو بوتون قيشگە يېتگوليك داستان»، دېيە آلدیندن مېنى آگاهلنتيريب قۇيديلر بابام.

مېن اېسە اۇشندە جولقون باي دېگندە ياغاچگە لتە-پوتە لرنى ايليب آليپ بالە لر اۇينە يديگن قۇغيرچاق سيمان ياغاچنى توشونيب، بو اېرتكنى اېشيتيشگە ازتە دل قيزيققنمن. بابا دېيىمن: «بو جولقون باي سيز بالە ليگينگيزدە هم بارميدى، اونى كيم يسه گن، حاضر او قە پيردە؟». بابام: «بۇتم بو سېنلر نينگ اۇيىنچا قلرينگ اېمس. «جولقون باي» بو كتە بير داستان يازوچيسى نينگ تخلصى، اونينگ اصلى آتى اېسە عبدالله قادري بۇلە دى. او چين-و ماچين (هند و چين) دە بۇلمە گن بير اولكن كتاب يازيب، اونى «اۇتگن كونلر» دېب ناملە گن. بو داستاننى سۇنكيگچە دقت بيلن تينگلە اېشيتسنگ ملا بۇلە سن بۇتم، ملا» دېيە سېلكينيب تورگن ساقاللرينى برماقلىرى بيلن ترەب قويدى. مېن اېسە جولقون باي نى اېشيتيشگە شاشيله من. بابا قشقرى چينى چاينكدن پيالە گە قويلگن كوك چايدن بير اوپلە، قنى باشلە ديك بۇلمسە، دېگونچە اېرتكنى باشلە يوباردى:

«بير بار اېكن بير يۇق اېكن، قديم زماندە خدايارخان مُلكى قۇقان شھريدە كوموش آتلى آنەسى اۇيمە گن بير پرىوش بار اېكن. اونگە تاشكند عظيم نينگ باي بچە لريدن قدى رسا، خوش بيچيم، كېليشگن ييگيت آنە بېك عاشق بېقرار بۇليپ قالە دى». شو يېرگە كېلگندە بابام نينگ سۇزلرينى كېسيب: خدايارخان كيم بۇلگن، كوموش نيمە دېگنى دېيە سۇرە يىمن. بابام اېسە اېرىنمسدن: خدايارخان قۇقان خانليگى نينگ اميرى بۇلگن، كوموش اېسە اۇزيميز نينگ نقرە دېگنيميز بۇلە دى، دېب توشونتيريب بېرە دى.

معلوم بوليشيچه بابام «اوتگن كونلر» داستانينى (حاضرگى تيل بيلن آيتگنده رومانينى) اېسكى يازوو يعنى عرب الفباسيده گى بيرينچى نسخه سيني مكممل اوقيب چيقتنگه اؤخشه يدى. چونكه ميلادي ۱۹۶۵-۶۶- ييللر بابام حكايه قىلگن اوتگن كونلر بيلن ۱۹۸۰-۸۱- ييللرده (اؤشنده مېن تاشكېنت دولت اونيوېرسيتېتى اؤزبېك تيل و ادبياتى فاكولتېتيدە طلبه اېديم) مېن اوقىگن اوتگن كونلر آره سيده اونچه ليك كته فرق بولمه گن. توغرى بابام او پيتلرده قازان تاشباسمه سيني ياخود اؤزبېكستانده باسيلگن قيسى دير نسخه سيني اوقىگن بوليشى ممكن. معلوم كه، حكايه قىليب بېرىلگن رومان مضمونى بيلن، آدم اؤزى اوقىگن رومان مضمونى اؤرته سيده البته كه آزى، كۆپمى فرق بوليشى تورگن گپ.

گپ شونده كه «اوتگن كونلر» رومانى ۵۰- ييللرده (ياكه اوندىن هم آلدينراق بوليشى ممكن) قندهى قىليب افغانستانگه آلب اؤتيلگن؟! عبدالله قادري بو اثرنى ۱۹۲۵-۲۶- ييللر يازگن بولسه، او ۱۹۳۸- يىلى تاشكېنتده آتوب اؤلدېرىلدى. شوندىن سؤنگ اونىنگ اثرلىرى تقيقلندى. ۱۹۵۶- يىل - ۲۰- يىلدىن كېين قادري نىنگ اثرلىرى تكرر آزادلىككه چيقدى. اما منطقاً آلب قره لگنده عبدالله قادري اثرلىرى نىنگ تقيقلنيشى اونىنگ كتابلرى تشقى اؤلكه لرگه چيقريليشيگه تۇسويق بولدى دېب بولمه يدى. چونكه اچرچىلىك، ايگىنچى جهان اوروشى و رېپريسيه (باسيم، جبر) يىللىرى انسان تورلى سببلرگه كۆره تورلى اؤلكه لرگه قاچيب چيقيشگه مجبور بولگن. شوندهى كيشيلردن آيرىملىرى «اوتگن كونلر» گه اؤخشه گن بعضى كتابلرنى اؤزلىرى بيلن آلب چيقتن بوليشلىرى ممكن.

شو اؤرىنده موضوعگه عايد بير واقعه نى اېسلب اؤتماقچىمىن. شېر محمد بېك قورباشى ۱۹۲۳- ۱۹۵۱- يىللىر آره ليغيده افغانستانده يشه گن و او بېردن توريب

اۋزبېكىستاندا گى ینگىلىكلرنى كېچىكىب بۇلسە ھم كوزە تىب تورگن. ینگىلىكلردن كېچىكىب خبردار بۇلىشىگە تۇغرىدن-تۇغرى علاقه يۇقلىگى سبب بۇلگن. اونگە فقط وطندن كېلگن اۋزبېكلر او پېردە گى ینگىلىكلرنى گېرىب بېرىشگن. دېمك، انه شو كېلىب-كېتوۋچىلر آرقە لى «اۋتگن كونلر» رومانى افغانستانگە آلىب اۋتېلگن بۇلىشى ممكن. ايشانچ بىلن آيتىش ممكن كه ۱۹۶۰- يىللردە بو رومانى فقط بابام اۋقىگن بۇلىشلىرى كېرەك. چونكه بابامدن كېين بو رومان حقىدە ھىچ كىمدن اېشىتمەدېم.

كېىنچە لىك مېن تحصىلنى بېتىرىب (۱۹۸۶) افغانستانگە قېتىگنىمدە بابامنىنگ «اۋتگن كونلر» كتابىنى تاپىشىگە موفق بۇلمەدېم. اونىنگ قىمىتىنى اۋشە بالە لىگىم پېتىلردە بىلگنىمدە بو تاشباسمە «اۋتگن كونلر» نى كۆزلىرىم قرە چىغى دېك اسرەگن بۇلردېم. بو اثرنىنگ اۋزبېك تىلىدە يره تىلگن قلدىرغاچ رومان اېكنلىگىنى بابام آيتىب بېرگن اېرتك، حكاىه لردن ۱۵ يىل اۋتېب، طلبە لىك دۆرىمدە كىرىل يازوۋىدە گى نىسخە سىنى اۋقىب توشوندېم. اما بو انچه كېچ اېدى.

اعتراف اېتىش كېرەك كه افغانستاندا ۱۹۸۰- يىللرگە قدر اۋزبېكچە يازوۋنى كمدن-كم كىشى اۋقىب بىلگن. چونكه اۋزبېك تىلىدە مکتب بۇلمەگن و بو تىلدە گزېتە و ژورناللردە ھىچ نرسە نىشر اېتىلمەگن. بىرىنچى بار ۱۹۶۵- يىلى «خلق» جرىدە سىدە اۋزبېك تىلىدە اىگى پرچە شعر باسىلىب ترقتىلگندە حتا اۋزبېكلر ھم اونى اۋقىي آلمەگن و بو شعرلر قىسى تىلدە يازىلگن دېبە تعجبلىگن. اۋزبېكچە سى شوندى احوالده بۇلگن خلق بابامنىنگ «اۋتگن كونلر» نىنگ قدرىگە قندەى قىلىب ھم بېتىسىن؟! بو كتابنى كىم دىر نامعلوم سبىلرگە كۆرە يۇقاتگن بۇلىشى ممكن، اما مېن اونى ھلىگچە اېسىمدن چىقرە آلمەيمن. آىرىم معلوماتلرگە كۆرە،

۱۹۶۰- ييللرده افغانستانده حاكم طبقه وكييلريدن محمد گل مهمند اوزبېك تيليده گي يازمه يادگارليكلريني يوق اېتيشگه يېنگ شيميريب كيريشگن. تورلي يوللر بيلن اوزبېكچه كتابلرنى، قولىازمه اثرلرنى ييغيشتيريب (حتا ساتيب آليب) اولرگه اوت قويگن. بابام نينگ «اوتگن كونلر» كتابى هم انه شو قربانلر آره سيده كولى كوككه ساوريلگن بوليشى ممكن.

«اوتگن كونلر» بهانه اوزبېكستاندن افغانستانگه خودى «اوتگن كونلر» رومانى كىبى آليب اوتيلگن «شش مقام» موسيقيه صنعتى تاريخيگه قيسقه بير نظر تشلب اوته ميز.

۱۹- عصر اورتلريده بخارا بيلن افغانستان نينگ اندخوى شهرى اورتلريده سودا و علمي-مدني علاقهلر يولگه قويلهدى. ملا رحيم نيازي دېگن كيشى سودا كاروانى بيلن بخاراگه كبلهدى. قيتيشده اوزى بيلن اونوتيلمس ساوغه - شش مقامنى آليب بارهدى. كوپ اوتمهى او ايگى اوغلى محمد شريف قره و سيف الدين مخدوملر بيلن بيرگه بو صنعتنى چوقورراق اېگلش مقصيده بخارا تامان يول آلهدى. بو گل اېندى اولر شش مقام سرلرى بيلن بيرگه كوى و اشوله صنعتينى هم اورگنيب، كتّه معنوي بايلىك آرتديديلر. بخارا تنبورى، دوتار، دايره، سورناى، شش مقام يازيلگن ديسكلر، گرامافون كبيلر انه شو مدنيت سپور كيشيلر واسطه سيده بيرينچى بار قوشنى اولكه گه آليب باريلگن. ملانيازىلر خاندانى نينگ شش مقام موسيقيه سيگه قيزيقيشى و اينتيليشى، بخارانينگ مشهور استاكار شش مقام صنعتچى لريدن قارى اوراق كبيلرنى بخارادن قوشنى افغانستان نينگ اندخوى شهرىگه يېتكلهدى. شوندىن سونگ بو ديارده شش مقام پايدېوال لرى مستحكم اورنتيلهدى. عين پيئته شش مقام موسيقيه سى نينگ نازك قيروه لرينى كېنگ

یاپیلیشیده اؤشه وقت اؤزبېکستاندن باریب اندخوی شهریده اؤزلبېگه مسکن توتگن قاری آبجوش نامی بیلن مشهور قاری ابراهیم، صدیق حافظ و عمرقلر اؤرنی بېقیاس کتّه بؤلگن.

کېنچه لیک ۱۹۷۰- ییلردن باشلب اؤزبېکستان رادیوسی و تیلیویدینییه سی بلند آنتنلر واسطه سیده افغانستان نینگ شمالي حدودلریده اېشیتیلهدیگن و تماشا قیلینه بؤلگنیدن کبېن «اؤتگن کونلر» بیلن تَنْیشوو دایره سی هم کون سه یین کبېنگه ییب باردی. عموماً آلگنده اؤزبېکستان ادبیاتی و صنعتی بیلن کبېنگراق تَنْیشوو ۷۰- ییلردن باشلندی دېسک خطا قیلمه گن بؤلهمیز. اؤزبېکستانده «وطن جمعیتی» تشکیل اېتیلیشی بیلن بو جمعیت تشقی اؤلکه لرده گی وطنداش لر بیلن علاقه اؤرنیتیشنی یؤلگه قوییب، اولرگه جمعیت نشریه سی بؤلمیش «آیدین» گرېته سی و باشقه اؤزبېکچه ادبیاتلر ترقیب توردی. نتیجه ده بیر تاماندن اؤزبېکچه یازوولرنی اؤقیشگه قیزیقوچیلر سانی آرْتیب بارگن بؤلسه، باشقه تاماندن اؤزبېکلیک توشونچه سی کوچلنیشیگه هم کتّه ایجابی تأثیر کؤرستدی. حتا افغانستانده گی اؤزبېک زبان شاعرلرنینگ شعرلری آیدین گرېته سیده باسیب چیقریلدی. افغانستانده اؤزبېک تیلی نینگ بوگونگی درجه گه کؤتریلیشیگه وطن جمعیتی، عموماً آلگنده اؤزبېکستان رولینی انکار قیلیب بؤلهمیدی. ۱۹۷۸- ییلردن باشلب افغانستانلیک اؤزبېکلر اوچون اؤزبېکستان عالی اؤقوبورتلری نینگ اېشیکلری هم آچیلدی. دېماقچیمن که، تورلی قوله یلیکلر یوزه گه کبلیشی بیلن اېندی «اؤتگن کونلر» بابام نینگ تعبیری بیلن ایتگنده اېرتکلیکدن چیقیب حقیقی اؤزبېک رومانیه گه ایلندی. بوگونگی کونده اونینگ افغانستان نشری هم موجود.

۲۰- عصرنينگ بيرينچى يرمى اۋزبېك ادبياتى اوچون جوده ثمره لى بير دۈر بۇلدى. اۋزبېكچە ايلك رومان «اۋتگن كونلر» نينگ يره تيليشى اۋزبېك بديعي ادبياتى تاريخيده اونوتيلمس بير واقعه گه ايلندى. بو رومان تورلى ساحه لرده حيات نينگ ايسيق-ساووغى-يو، اچيق-چوچيگىنى تاتگن عبدالله، دهقانچىليكدن تارتىب خدمتچىليكه چه، دوردگارليكدن (دوردگار: نجار) تارتىب سوداگر نينگ كاتبليگه چه، مطبوعات خادميدين تارتىب ژورنال محريرليگه چه، فيليتون و حكايه نويسليكدن تارتىب رومان نويسليككه چه تجربه قىلگن قادري گه ايلندى. اونينگ «اۋتگن كونلر» ى اېسه قريب بير عصر دن بويان اۋز اهميتىنى يۇقاتمه گن بلكه او دنيا نينگ بير قطار تيللريگه ترجمه هم قىلينيپ كېلىنماقده. افغانستانده ايلك بار ۲۰۱۷- يىلده عبدالله قادري «اۋتگن كونلر» رومانىنى يازيشده اۋزى قۇلله گن اېسكى عرب-فارس يازوويده چاپ اېتىلدى. بو ساحه ده قتيق زحمت چېككن قلم اهلى محمد حسن تۇلقين «اۋتگن كونلر» نينگ اينترنيتده نشر اېتلگن كيريل و لاتين نسخه لریدن عرب-فارس الفباسيگه اساسلنگن اۋزبېك ياروويگه اۋگيردى و صفتلى قاغازده قتيق رنگلى مقواده چاپ اېتىلدى. نتيجه ده سل كم يوز يىلدىن كېين قۇشنى افغانستان اۋزبېكلرى هم اۋزبېك خلقى نينگ تونغىچ رومانى «اۋتگن كونلر» دن بهره مند بۇله ديگن بۇلدى.

"اۋتگن كونلر» رومانى نينگ افغانستان نشريگه سۈزباشى يازگن شاعر محمد عالم كوهكن بو خصوصه شونده دىدى: «رومان نينگ افغانستان نشرى مملكت اۋزبېكلرى اينيقسه اۋزبېك ادبياتى شيدالرى تامانيدن كته شوق بيلن اۋقيله دى، دېگن اميدده. «اۋتگن كونلر» نينگ افغانستانده ايلك بار نشر اېتىلشيني مملكتده اۋزبېك بديعي ادبياتى نينگ عزيز خواننده لريگه يېتكزىش اوچون تشلنگن اساسى قدم دېب بيله-من. «اۋتگن كونلر» رومانى نينگ قهرمانلرى و اونده تصويرلنگن

اجتماعي محیط افغانستان اۆزبېکلری حیات کېچیره دیگن محیطدن سیره فرق قیلمهیدی. کتابنی مطالعه قیله دیگن هر بیر افغانستانلیک اۆزبېک رومانده گی واقعه-حادثه لرنی عیناً اۆز قیشلاقلریده یوز بهرگیننی سپزه دی.»

درحقیقت عبدالله قادری نینگ «اوتگن کونلر» اثری حاضرگی زمان اۆزبېک ادبیاتیده رومان ژانری نینگ دستلبکی نمونه سی بولیب، ۲۰- عصر نینگ بیرینچی یرمیگه عاید اۆزبېکلرنینگ حیات واقعه لرنی اۆزیده مجسملشتیرگن. بو حیات واقعه لری آمو دریانینگ ایکی قیرغاغیده یشاوچی اۆزبېکلر اوچون بیر خیل بؤلگن.

اوشبو مقاله نی یازیش عرفه سیده «اوتگن کونلر» رومانی نینگ افغانستان نشرینی مطالعه قیلگن تیلداشلردن بیرى نینگ اثر حقیده گی تأثراتلرنی اؤرگنیشگه قیزیق دیم. اۆزینی ثریا آیدین دېب تئیشتییرگن تورکستان (خلق آره سیده افغانستان شمالي قسمی شو نام بیلن مشهور) بیلیم یورتلریدن بیریده اۆزبېک تیلی و ادبیاتی بؤلیمی نینگ تۆرتینچی کورس طلبه سی: «بو حیاتیمده اۆزبېک تیلیده اؤقیگنیم بیرینچی رومان. افغانستانده هلیگه قدر اۆزبېک تیلیده هیچ قنده ی رومان یره تیلگنیچه یوق. تۇغری اۆزبېکستانده اۆزبېکچه رومانلر جوده کۆپ، اما اولرنینگ الفباسی کیریل و لاتین یازوولریده بؤلگنی اوچون بیز اولردن فایده ننه آلمه ییمیز. چونکه بیز عرب-فارس الفباسی اساسیده گی اېسکی یازووده سواد چیقراگنیمیز. «اوتگن کونلر» اۆز آنه تیلیمده سېویب-سېویب اؤقیگن ایلك کتابیم بۆلدى. اونینگ تیلی روان، ساده و ایخچمیلیگی بیلن اۆز محیطیمیز تیلیگه اؤخشب کپته دی. کتابده کۆتریلگن موضوع اېسه بیز نینگ حیاتی میزده یوز بهر یب کیله یاتگن حیات واقعه لری نینگ خودی اۆزگینه سی»، دېبه خۇرسینیب قۇیدی-ده، نفسینی راستلب تکرار سۆزیگه دوام اېتدی: «زاره مه شونده ی اثرلرنی اؤقیش بیزگه کۆپراق میسر

بۇلسە-يو بيز هم شوندهى رومانلر يازيشگه ابريشسك. اما حاضرگى كونده بو بېردهگى اوزبېك تىلى و ادبيانى نينگ احوالى كۈنگىلدەگى دېك اېمس. كتە اميدىمىز اوزبېكستاندن»، دېهه باش حركتى بيلن اوز گپىنى اوزى معقوللەگن بۇلدى.

خلص، مېنينگ كوزه توولرئيمگه قره گنده، عبدالله قادري نينگ «اوتگن كونلر» رومانى نينگ افغانستان نشرى مملكت ادبيات آسمانيدە پارلەگن قوياش بۇلدى. اېندى ليكده بو قوياش هر بير اوزبېك نينگ اوپيدە نور تره تيب توربيدى.

مېنى اوشبو سطرلرنى يازيشگه اوندهگن عامل اوزبېكستان نينگ تىننيم سيز يازووچىسى، محنتكش ادبياتشناسى، عجايب ديدى بلند انسان ارداقلى نورعلي قابل جنابلرى بۇلدى. او كيشى تيليفون صحبتلرئيمىز نينگ بيريده: «نيابر آييده تاشكېنتده عبدالله قاري خاطره سىگه بغيشلنگن كنفرانسيه بۇلماقچى، شونگه سيز هم اشتراك اېتسنگيز، افغانستانده اوتگن كونلر رومانى موضوعيده بيرار نرسه يازيب يوبارسنگير يخشى بۇلەدى»، دېب قالديلر. سؤزلرئىنى بېرگه قويمسدن شونچه قىليشگه قۇربيم بېتدى.

امان الله خان دَوریده مدنیت و مطبوعات اؤرنی

قیسقرتمه:

امان الله خان نینگ زمانوي ليک و مدرن حیات طرفدارى بۇلېشىگه اېنگ اؤلا اونینگ مشروطه خواهليگى (قانون توزومى) سبب بۇلگن بۇلسه، باشقه تاماندن ياش پادشاه نینگ بير قطار چېت اۆلكه لرگه، جمله دن ايريم غرب دولت لريگه رسمي سفر لرى بو اينتيليشلريگه سرعت بغيشله دى. امان الله خان نینگ شاشيلينچ باشله-گن اصلاحات لرى سيره سيگه مطبوعات، فرهنگ، عياللر حقوقى، شخصي و اجتماعي اېركينليک، تعليم-تربيه، ماليه تيزيمى، كتابخانه، سينما، چاپخانه كيبلىرىنى تشكيل اېتىش و رواجلنتيريش كيرگن. اما اونینگ بو ينگيلىك و آزادليک حرکتلرينى افغانستان جماعه سى تېزده قبول قيله آلمه دى و تورلى قره مه-قرشيليكه يوزمه-يوز كېلدى. شونگه قره مه سى، امان الله خان اؤز دَوریده مدني-معرفي و مطبوعات ساحه سیده مثلى كۆرينمه گن ايجابي اؤزگريشلرنى عملگه

آشیردی. بیرینچی مطبوعات قانونی، بیرینچی اساسی قانون، بیرینچی قیزلر مکتبی، بیرینچی ولایتلر نشریه لری، بیرینچی پرنجی (حجاب) تشلش کبیلر، انه شولر جمله سیدن دیر.

بیرینچی جهان اوروشی نینگ یکونی (۱۹۱۸م) جمله دن افغانستانده گی واقعه- حادثه لر رواجیگه هم اوز تاثیرینی کورستدی. ۲۷ یاشلی امان الله آتہ سی حبیب- الله خان اولیمی آرتیدن (۱۹۱۹م) حاکمیتتی اڭلله دی. یاش پادشاه نینگ حکمرانلیگی بویوک اوزگیش - مملکت مستقیلیگینی قولگه کیریتیش بیلن باشلندی. ینگیلیکلر طرفداری بؤلگن مشروطه خواه شاه امان الله خان، افغانستان دنیانینگ باشقه اولکه لری کبی ایچکی و تشقی اڭرکینلیککه اڭگه مستقل دولت صفتیده ظهور قیلدی و مملکت استقلالی اڭنگ اولا مستملکه چی انگلستان تامانیدن رسماً تن آلیندی. شوندن سونگ شاه امان الله نظرده تونگن رڭه لری بویچه مملکتده بیر قطار توب اصلاحاتلر اوتکزیشگه کیریشدی. شو جمله دن مطبوعات اڭرکینلیگی، مدنیت رواجی، معارف رونقی و قانون استوارلیگی کتہ اهمیتگه اڭگه امانی دوری اصلاحاتلری صفتیده تیلگه آینه دی. قوییده اوشه دور مدنیت (فرهنگ) و مطبوعات رونقی خصوصیده قیسقه تۇخته لیب اوتهمیز.

مدنیت:

مستقللیک قولگه کپلیشی بیلن اونینگ ایلک ایجابی اثرلری اینقسه سیاست، فرهنگ، ادبیات و مطبوعاتده اوز اهمیتینی کورسته باشله دی. خلق حیاتی نینگ تورلی ساحه لریده اساسی و مهم اوزگیشلر یوز بپیشیگه سبب بولدی. سوز و مطبوعات اڭرکینلیگی، عیاللر حقوقی مملکت تاریخیده بیرینچی بار کوتیلیمه گن درجه ده اوج آله باشله دی. بو دورده ینگیلنیش یعنی مدنیتده تامان ایلک آدمیلر

تشلندی. مملکت نینگ بیرینچی اساسی قانونی «نظامنامه اساسی دولت علیه افغانستان» نامی آستیده (۱۹۲۳م) جلال آباد لویه جرگه سیده قبول قیلیندی. شو بیلن بیرگه باشقه بیر قطار قانون یا که نظامنامه لر تذکره، پاسپورت، یپر، جزا، حقوق، اقتصاد، فرهنگ و مطبوعات خصوصیده قبول قیلینیپ، ایشگه توشیریله باشلندی. اؤز باشیمچه لیکلر آلدی آیینیب، کیشیلر حقوقلری رعایه قیلینه دیگن بۆلدی.

امان الله خان دۆری نینگ مدنیت ساحه سیده تشلنگن اپنگ مهم و دقتگه سزاوار، منطقه ده مثلی کۆرینمه گن قدملردن بیرى صفتیده عیالرنینگ هر قنده ی کمستیشن قوتیلیشی، پادشاه خانمی ملکه ثریا (افغانستان ژورنالیزمی نینگ اساسچیسی محمود طرزی نینگ قیزی) خلق حضوریده حجابسیز کۆرینیشی و اجتماعی ایشلرگه اشتراک ایتیشینی تیلگه آلیش ممکن. ملکه ثریانینگ تشبثی و فعالیتتی نتیجه سیده مملکت تاریخیده ایلك بار کابل نینگ شهرآرا حدودیده قیزلر مکتبی آچیلدی، بیر گروه قیزلر چپت ابلگه تحصیلگه یوباریلدی. بیرینچی بار عیالرنینگ مخصوص نشریه سی «ارشادالنسوان» چاپ ایتیله باشلندی. شونینگ دېک، ملکه دولت ایشلریگه هم پادشاه بیلن یانمه-یان توریب حصه قۇشدی. او بیر مدت مدنیت وزیرى لوازمی مسؤلیتینی اؤز ذمه سیگه آلدی. مملکت تاریخیده ینگى صحیفه آچگن بونده ی اصلاحاتلر اؤشه دۆرده مدنی-فرهنگی انقلابگه تېنگ اؤزگريشلر اېدی.

امانی دۆریده یوزه گه کپلگن باشقه بیر فرهنگى حرکت، پشتو تیلینى رواجلنتیریش و تکامللشتیریش اوچون «پشتو مرکه» نامی آستیده علمی-ادبی انجمن نینگ تشکیل ایتیلیشی دیر. بو انجمن پشتو تیلی و ادبیاتی مسئله لری بویچه ایش آلیب

باردى و غير پشتونلرگه هيچ قندهى مجبوريت يوكلمه دى. اقتصادي جهتدن اغير احوالده بولگن مملكتنده فرهنگي اصلاحاتلرنى سرعت بيلن آغه آيب باريش اوچون شاه امان الله خان بير قطار اقتصادي اصلاحاتلرنى هم عملگه آشيريشگه مجبور بولدى. او لويه جرگه ده سؤزله گن نطقيده دولت، طياره لرنى ترميم ايتيش فابريكه سيني قوريشگه همده آق باروت ايشلب چيقريش فابريكه سيني يولگه قوويش ضرورتيني ايسلتيب اؤتدى. بوندن تشقرى افغانستان نينگ جنوبينى شمال بيلن باغلاوچى تيمير يول پروژه سى آلمان و فرانسه شركتلرى بيلن قرارداد قيليندى. مملكتنده برق استيشنلرينى قوريش، تيلفون، تيلگراف، سمنت، گوگرد، صابون، عطرباب، گزلمه، ياغ، قند، قوروق ميهو يپيتش تيريش، پيرياغى ايشلب چيقريش؛ كابل بيلن مزار شريف، شوروي، توركيه و ايران اؤرته سيده هوا آرقه لى پسته علاقه لرينى يولگه قوويش؛ سوو توغانلرينى قوريش، قره قول و قالين صنعتينى رواجلنتيريش، اؤرمانلرنى قوريقلاش، ملي صنايع كؤرگزمه لرينى تشكيل ايتيش، شو بيلن بيرگه دولت مامورلرى نينگ كييملىرى وطنده ايشلب چيقريلگن گزلمه لردن بوليشى شرطليگى نه فقط فرهنگي و اقتصادي اصلاحاتلرگه سلماقلى تاثير كؤرستدى، بلكه دولت درآمدلرينى هم ايگى برابرگه آشيردى.

شاه امان الله خان اروپا سفریدن قيتگچ باشقه بير قطارجدي و كوزگه كؤرينلى اصلاحاتلرگه قول اوردى. مثلاً افغانستان ملي كييميني اروپا كييميگه اؤزگرتيريش، ينگى بيراق تىلش، قيزلر بيلن اؤغيللر بيرگه ليكده تعليم آيشلرى، حجابنى تىلش كىبى اصلاحاتلر مشروطه خواهلر تامانیدن قوللب-قوتلنگن بولسه- ده، محلي اربابلر، ايريم عملدارلر، متعصب روحاني لريننگ قتيق قرشيليگيگه اوچره ب، پادشاهنى اصلاحاتلردن وازكېچيشگه مجبور ايتدى. قاله وېرسه، شينوار قبيله سى شاه گه قرشى عصيان كؤتريب، تشقى ايشلر وزيرى غلام صديق خان دن

شاه، ملکه ثریانی طلاق قیلیشینی و ملکه نینگ آته سی محمود طرزی نی قماققه آلینیشینی طلب قیلیب چیقديلر. بو وضعیتدن چؤچیگن شاه امان الله خان اؤن بیلیک حاکمیتی دوریده یؤلگه قویگن یا که وعده بهرگن اصلاحاتلری نینگ کتّه قسمینی بیر قلم تېبره تیش بیلن بېکار قیلدی.

مطبوعات:

شاه امان الله خان دوری مطبوعاتی نینگ اېنگ کتّه یوتوغی (۱۸) ماده نی اؤز ایچیگه آلگن «مطبوعات نظامنامه سی» (۱۹۲۵م) یعنی بوگونگی تیل بیلن آیتگنده «قانون مطبوعات» قبول قیلینیشی بؤلدی. بو قانون آرتیدن مملکت تاریخیده بیرینچی بار اېرکین و نادولت مطبوعات وجودگه کېلدی. اؤشه دور افغانستان مطبوعاتی منطقه و قؤشنی دولتلر مطبوعاتی بیلن تقاسلنده یگن بؤلسه، ایران، تورکیه، مرکزی آسیا جمهوریتلریده (شوروی ترکیبیده بؤلگن) مطبوعات به تمام دولت نظارتی آستیده بؤلیب، اولرگه سؤز اېرکینلیگی توشونچه-سی یات بؤلگن. اما افغانستانده اېرکین نشریه لر حتی دولت کمچیلیکلرینی آچیق تنقید قیلگن.

معلوم که مطبوعات اېرکینلیگی ترقی پرور مستقل دولت نینگ اساسی بېلگیلریدن بیرى بؤلگن بو اصولگه افغانستانده امان الله خان دوریده تهداب قوییلدی. اؤشه دورده ۲۰دن آرتیق رسمی (دولتی) و خصوصی نشریه (باسمه) جمله دن روزنامه (کونده لیک)، جریده، مجله کبیلر پایتخت و ولایتلرده باسیلیب ترقیتلردی. بیرینچی بؤلیب کابلده «امان افغان» جریده سی نینگ ۱۹۱۹م ییل، ۲۸- حمل ده ایلك سانى نشر اېتیلدی. کوپ اؤتمه ی ننگره ارده «اتحاد مشرقی»، بدخشانده «اصلاح»، بلخ ده «بیدار»، هرات ده «اتفاق اسلام»، قندهارده «طلوع افغان»، پکتیاده

«اخبار غازی» جریده لری یوزه گه کېلدی. عین پیتده رسمي دولت نشریه لریدن تشقري، «انیس»، «افغان»، «نسیم سحر»، «نوروز» (۱۹۲۷ م) کې نادولت جریده لری هم اېرکین مطبوعات تمثیلچیلری صفتیده فعالیت قیله باشله دیلر. بو نادولت نشریه لری دولتگه قره تیلگن تنقیدلری هم اؤز صحیفه لریده عکس اېتیره باشله دیلر. بو دوردو مطبوعات سان و صفت جهتیدن کوتیلیمه گن درجه ده یوقاریگه کؤتیلیدی. ایریم وزارتخانه لری جمله دن معارف وزیرلیگی «معرف معارف»، مدافعه وزیرلیگی «مجله اردو»، مالیه وزیرلیگی «اخبار ثروت» کې مجله لری نشر اېتیب ترقتیشگه کیریشدیلر. ضیالی لری اېسه همه بیردېک اؤز ملي دولتری یره تگن سؤز اېرکینلیگیدن هر تامانله حمایه قیلیب، ملي و تنقیدی روحه گی یازوولری بیلن قتنشدیلر.

بوندن ۹۳ ییل آلدین ۱۵- نوردن اعتباراً چیقہ باشله گن خصوصی «انیس» نشریه- سی همان تۆختاوسیز دوام اېتیب کېلماقده. بیراق حاضر او دولتی نشریه گه آیلنگن. «انیس» جریده سی نینگ اساسچیسى غلام محى الدین انیس عینی پیتده مسؤل مدیر وظیفه سینی هم بجرگن. جریده سانلریدن بیریده «دزدان سرخ پوش» (قیزیل کیملی اؤغریلر) ناملی یازوو نشر قیلیب، اونده پولیسنى - خلقنى تلاوچی اؤغریلرگه شېریک، دېیه آیاسویز تنقید آستیگه آلگن. یاکه بؤلسمه، «نسیم سحر» نشریه سی نینگ مسؤل مدیری احمد راتب اؤز نشریه سیده «مظاهر مدنیت اروپا» (اوروپا مدنیتی کؤرینیشلری) عنوانلی تنقیدی بیر مقاله نشر اېتگنیدن سؤنگ نشریه فعالیتى تۆخته تیلگن. بو مقاله ده جمله دن شونده ی سطرلر کؤزگه تشلنر اېدی: «عالی منصبلى سناقلی کیشیلر (پادشاه خاندانى) اروپا باریب، شاپو قلیقلر، چیرایلی اروپا کیملری کییب قیتیب کېله دیلر. بو «بیرینچی طبقه» (پادشاه خاندانى) کیشیلر افغاننستان پوللرینی اروپاده صرفله دیدیلر».

معلوم که، نشریه لر سانى كۆپه يىگنى و اولرده گى نسبي سؤز اېركينلىگى ولايتلرده هم خلق نينگ سياسي آنكى اؤسيشيگه سبب بؤلدى. بو دؤرده پايتخت و ولايتلرده ۱۴ ته چاپخانه فعاليت قىلر اېدى. تخمينلرگه كۆره ۳ يىل مابينيده اوشبو چاپخانه-لرده مملكت تاريخيده تېنگسىز رقمده ۷۰۰ مينگ جلد مکتب درسليكلرى چاپ اېتىلگن.

اماني دؤرى مطبوعاتي باشقه ساحه لر كى ادبياتگه هم اؤز ايجابي تاثيرىنى كورستمسدن قالمه دى. افغانستانده بيرينچى داستانچىلىك انه شو دؤرده يوزه گه كېلدى. مولوى محمد حسين پنجابى قلمىگه منسوب «جهاد اكبر» افغانستانده يازىلىب چاپ اېتىلگن بيرينچى داستان دير. تاريخچىلرگه كۆره، امان الله خان دؤرى مطبوعاتي زمانوي ليك، ترقي پرورليك، ملي ليك و اېركينلىك توشونچه لرى ترغيباتچيسى صفتيده خدمت قىلىش بيلن برچه اجتماعي و سياسي گروه لر حمايه سىنى اؤزيگه جلب اېتگن اېدى. بيراق حبيب الله كلكاني نينگ ۹ ايليک حاكميتى (۱۹۲۹م) امان الله خان نينگ برچه اصلاحاتلرى جمله دن مدني-معرفي اصلاحاتلريگه برهم بېردى. «امان افغان» جريده سى نينگ اؤزىنى «حبيب الاسلام» نشريره سى اېگلله دى. بير قطار نشريره لر اميرحبيب الله كلكاني نى تعريف-توصيف قىلىشگه كىريشدى. ايريم ولايتلرده ينگى نشريره لر تشكيل اېتىلدى. جمله دن جلال آبادده «غيرت اسلام» نشريره سى يولگه قۇيىلدى. ابراهيم كامه وي اتلى كيشى «الايمان» نامى آستيده اؤز نشريره سىنى چىقريشگه باشله دى. شو بيلن ترقي پرور امانى دؤرى اصلاحاتلريگه خصومتلى روشده نقطه قۇيىلدى.

امان الله خان دولتى نينگ اساسى مقصدى مملكت ده ديموكراسى نى قرار تاپيشى اېدى. شو باعث اساسى قانونگه مثلى كورينمه گن درجده مطبوعات

اېركينلىگى كيريتيلدى. امانى دۆرى نىنگ باشقه بىر تېنگسىز خصوصىتى عياللر حقوقى و اېركينلىگىگه جدى اعتبار قره تيش بۆلدى. قىزلر بىلن اؤغىلر اوچون بىردېك تعليم آليش حقوقى جاري اېتيلدى. مملكت آستقورمه سى، تجارت و ماليه سيستمى يۆلگه قۇيىلدى. اما شاه امان الله خان نىنگ شاشيلىنچ سياستى، حددن تشقري غرب صناعتىگه بېرىله بارگنى، ايزمه-ايز يىنگىچه اصلاحاتلر جاري اېته باشلەگىنى افغانستان قالاق جامعەسى تېزده قبول قىلە آلمەدى. باشقه تاماندىن ايچكى و تشقى رقيب كوچلر هم اؤز مخالفتلرینی آچىق كۆرسته باشلەدىلر. اينىقسە انگليس اوچون امان الله خان دېك كوچلى پادشاه معقول اېمس اېدى. اوستىگه اوستك عصيانچىلر نىنگ دىنى كۆرىنىشده گى قرشيليكلىرى امانى دۆرى اصلاحاتلرینی شريعت قانونلرېگه ضد قىليب كۆرستدى. ملا عبدالله ناملى شخص بىر قۇليده قرآنكرىم، باشقه قۇليده نظامنامه امانى - حقيقى مسلمان قيسى بىرىنى تنلەيدى، دېبه چىقدى. امان الله خان قدرتن توشىب، اروپاده حيات كېچىرركن حاكىمىتى دۆريده ايرىم خطالرگه يؤل قۇيگىنى تن آلدى.

ادبياتلر:

۱. ميرمحمد صديق فرهنگ. افغانستان سۇنگى بېش عصرده (۱-جلد)، تهران، ۱۳۶۷
۲. ظاهر طنين. افغانستان يىگىرمنچى عصرده، تهران، ۱۳۸۴
۳. مير غلام محمد غبار. افغانستان تاريخ يۇنه ليشيده، ورجىنيا، ۱۳۷۷
۴. شاه امان الله خان سمينارى. مقاله لر تۇپلمى، كابل، ۱۳۹۰
۵. عبدالله شادان. امان الله خان دۆريده بىرىنچى اېركين مطبوعات تجربه سى، لندن، ۱۳۹۰
۶. على اكبر فياض. افغانستان نىنگ حاضرگى زمان تاريخى، تهران، ۱۳۹۴

عبدالحكيم شرعي جوزجاني ۹۰ ياشده

اولوغ ايامينگيز قوتلوع بولسين خلق نينگ ارداقلی اولادی!

تنيقلی علم-فن و ادبيات اربابی، سياسي شخصيت، ذوالليسانين شاعر عبدالحكيم شرعي جوزجاني نامینی مېن ۱۳۵۳- ييللرده اندخوی اولوسواليگی ابومسلم نامیده گی لیسده اوقیب یورگنیمده دری تیلی اوقیتووچیمیز عبدالحكيم خان دن اېشیتگنمن. او پیتلر اؤزبېک تیلیده فقط اوبلرده گپلشیلردی، مکتبلر پشتو و دری تیللریده آلیب باریلردی. مېنینگ آنم نینگ اوی مکتبلری بار اېدی، اوندە قرآنکریم تمام اېتیلگنیدن کپین نوابي، فضولي، صوفي الله یار، یسوي، ابراهیم ادهم، بابا رحیم مشرب لر بیلن بیر قطارده حافظ و بیدل لر هم اوقیتیلردی. اؤشنده مېنینگ قولاغیم بیر آز اؤزبېکچه/تورکي سؤزلرگه اؤرگنیب قالگن اېدی. اېندی گینه اؤزبېک تیلیده شعر یازیشگه کیره باشلگن صنفداشلیریمیزدن بیرى - پنجى کتّه اسملى

خانچار باغلىك صنفداشيم صنفده اوزى نينگ اوزبېكچه شعرىنى اوقىب بېرگنيدە، اونينگ يازگنلىرى مېنگە اوزبېكچه گە اؤخشمە گن دېك توپولدى. شونده استادىمىز عبدالحكيم خان: «پنجى، سېنى بو اوزبېكىنگ (اوزبېكچه ننگ) بولمىدى، افغانستانده اوزبېكىنى شرعى جوزجانى دن باشقە يىخشى بىلە دىگن كىشى بولمىسە كېرەك، اونينگ اوزبېكى شعرى ۱۳۴۴ يىللردە «خلق» ناملى گزبته دە هم چىققن» دېدى. اوشنده مېن شرعى جوزجانى نينگ اتىنى بىرىنچى مرته اېشىتگن اېدىم.

آرە دن ايكى - اوچ يىل اوتىب، ۱۳۵۷ - يىلى يوز بېرگن «ثور» انقلابىدن كېين مېن سىد معصوم اۋغلى سىد عبدالحكيم شرعى جوزجانى و اونينگ ايجادياتى بىلن كابل پوهنتونىده محصللىك پىتلىرىمده كېنگراق تىنىشىگە موفق بولدىم. شرعى جنابلىرى افغانستان خلق دېموكراتىك حزبى نينگ اساسچىلىرىدن بولىپ، ثور انقلابىدن سۈنگ مملكت عدلىه وزىرى و خارنوال اېتىب تىنىلنگن.

اما او كىشى بىلن يوزمە - يوز اوچرە شىمىز انچه اوزاققە چۈزىلدى. مېن او كىشى بىلن بىرىنچى بار ۱۹۹۰ - يىللردە تاشكېنتدە اوچرە شىشىگە موفق بولدىم. او كىشى بىلن يىخشى تىنىشىگىمىدن كېين معلوم بوليشىچە، شرعى جنابلىرى ۱۹۳۴ - يىل سرپل شىهرىدە دىياگە كېلگن و اوزبېك تىلىدە اۋقىش و يازىشنى مرحومه آنەلرى بى بى حىببە دن اۋرگننگن.

دكتور پروفىسور شرعى جوزجانى اۋز آنە تىلى - اوزبېك تىلى بىلن بىر قطارده فارسى/درى، پشتو و عرب تىللىرىنى يىخشى بىلەدى، علمى و ايجادى ايشلىرىنى اۋزبېك و فارس تىللىرىدە آلىب بارەدى.

شرعی جوزجانی نینگ حاضرگه قدر افغانستان، اؤزبکستان و تورکیه ده اؤندن آرتیق اثرلری، ۱۰۰ دن کۆپراق مقاله لری نشر ایتیلگن.

جوزجانی ایکی تیللی شاعر. اونینگ فارسچه شعرلری ۱۹۵۵- ییلدن، اؤزبکچه شعرلری اېسه ۱۹۶۶- ییلدن اعتباراً افغانستان مطبوعاتیده نشر ایتیله باشلگن.

فارس/دری تیلیده گی اثرلری قوییده گیلردن عبارت:

- مشاهیر و سخنوران سرپل، بیدار روزنامه سی، مزار شریف، ۱۳۳۱
- دانشمند پیشاهنگ ابوریحان بیرونی، دولت مطبعه سی، کابل ۱۳۵۷
- معلم ثانی ابو نصر فارابی، ژوندون مجله سی، کابل، ۱۳۵۲
- طبیب فیلسوف ابوعلی بن سینا، ژوندون مجله سی، کابل، ۱۳۵۲
- نگاه ی به فولکلور اوزبیک و ترکمن، فولکلور مجله سی، ۲۰۱، ۳- سانلری

اؤزبیک تیلیده گی اثرلری:

- مرغینانی و اونینگ ایزداشلیری، تاشکېنت اسلام اونیورسیتی نشریاتی، ۲۰۰۰
- تصوف و انسان، تاشکېنت، عدالت نشریاتی، ۲۰۰۱
- اسلام حقوق شناسلیگی: حنفي مذهبی و اورتیه آسیا فقیهلری، تاشکېنت، اسلام اونیورسیتی، ۲۰۰۲
- بخارالیک بویوک فقیه - دبوسی، تاشکېنت اسلام اونیورسیتی نشریاتی، ۲۰۰۸
- آمو دریا (شعرلر تۆپلمی)، کابل: دولت مطبعه سی، ۱۹۹۰
- یوره ک سرلری، آیدین افغانستان انجمنی نشریاتی، کابل، ۱۳۸۸

جوزجاني نينگ «اسلام حقوقي، حنفي مذهبي و تورکستان فقيهلري»، «تصوف و انسان» و «يوره ک سرلري» ناملي اثرلري تورکيه ده تورک تيليده هم نشر قيليندي.

شرعي جوزجاني نينگ علمي تدقيقي اثرلري خصوصيه سؤز بارگنده، اونينگ ۱۹۹۱- ييل فارس تيليده يازگن «نظرات گسترده در مورد خلاقيت و اندیشه عليشير نوايي (عليشپر نوايي ايجادي و فکري قمرلري قمرلري حقيده ملاحظه لر)» سرلوحه لي ايلک مقاله سي کته اهميتگه مالک. اوشبو مقاله ده مؤلف اولوغ متفکر شاعر عليشير نوايي نينگ قديم اوزبک/تورکي ادبيات ترقياتيده گي مثل سيز حصه سي، بديعي نقطه نظر دن اونى يوکسک پاغانه گه کوترگني، اوزبک شعريتيگه فلسفي، تصوفي و اخلاقي فکرلر و انسانسبورليک غايه لريني آليب کيرگنيني تا کيدلب اؤته دي.

اؤشه مقاله دن کبين آره دن ۱۹ ييل اؤتيب (۲۰۱۰) تاشکپنده «نوايي گه ارمغان» تؤولميده نشر اېتيلگن «افغانستانده نوايي شناسليک» سرلوحه لي مقاله سيده، مؤلف اؤتميشده نوايي گه نسبتاً آليب باريلگن سلبي مناسبتلردن، زمان اؤتيشي بيلن شاعر نينگ ابدي آرامگاهي اوستيده کؤرکم مقبره قد کؤتريب اطرافي شينم باگه ايلنگنيدن بحث اېتيب اؤته دي. شو بيلن بيرگه جوزجاني افغانستان مطبوعاتيده بيرينچي مرته ۱۹۵۲- ييلده «وطن» ناملي مستقل گزپته ده مرحوم نزيهي جلوه و نظر محمد نوا تشبثي بيلن نوايي نينگ بير غزليني نشر اېتيلگنيني تيلگه آله دي. اؤشه غزل نينگ بيرينچي و ايگي مصرعي شونده ي باشلنده دي:

کؤکراگيم دور صبح نينگ پيراهنيدن چاکراک،

کيپريگيم شبنم تؤکيلگن سبزه دين نمناکراک.

مؤلفگه کؤره افغانستان عالملىرى، شاعرلىرى و صنعت اربابلىرى تامانيدن، اولرنيڭ تىلى و ملتيدن قطعي نظر نوابي شناسلىك ساحه سيده كېنگ كؤلملى علمي، همده ادبي ايشلر قىلينيپ كېلينيڭن. افغانستانلىك اؤزبېك، تاجيک و پشتون ضيالىلىرى آغير شرايطلرده، خارج مملكتلريده هم بو ساحه ده اؤز علمي تېكشيريپ ايشلرينى آليب بارماقده لر.

شرعي جوزجاني نينگ «افغانستانده نوابي شناسلىك» سرلوحه لى مقاله سى نينگ اهميتى شوندىن عبارت كه، اونده افغانستان حدوديده نوابي قى درجه ده، قچاندن باشلب و قنچه ليك اؤرگنيلگنى و اؤرگنيله ياتگنى حقيده فاكلتر، قيدلر و معلوماتلر بيلن اؤرتاقلشه دى، همده بو ساحه ده نيمه ايشلر قىلينيپى ضرورليگى خصوصيده تۆخته لىب اؤته دى.

جوزجاني افغانستانده گى نوابي بيلن باغليق آبدلر مسأله سيگه عليحده تۆخته لىب اؤته دى. هرات شهريدن تشقري جوزجان، بلخ، تخار، اندخوى، مزارى شريف، مشهد و نيشاپور كى جايلر نينگ هر بيرده نوابي قورديرگن ۳۷۰ بناى خيريه (خيرلى و منفعتلى قوريلمه و انشآتلىرى) نى، شونينگ دېك، گوهرشاد بېگيم قورديرگن بعضى آبدلر نى كؤرپش ممكن، ديبدى. مثلاً، مشهد شهريده عجايب سوو كېلتيرپش انشآتى، نيشاپور يقينيده قاسم انوار قبرى اوستيده قوريلگن چيرايلى بنا، سريل درياسى اوستيده قوريلگن ايگى قوه تلى مستحکم و بلند خشت كؤپريك، مزار شريفده حضرت على نينگ رمزي قبرى نوابي مصلحتيگه بناء حسين بايقرا تامانيدن بنا اېتيلگن بويوك آبدلر نينگ هر بيرى حاضرده هم صلابت توكيب توره دى، دېب يازه دى مؤلف جوزجاني.

عبدالحكيم شرعي جوزجاني نينگ تاكيدلشيچه، فكري سلجوقي بيرينچيلردن بؤليب «امير عيشېر نوايي و او قالديرگن معماري يادگارليكلر» سرلوحه لي كته مقاله يازيب، «هرات» ناملي ادبي مجله ده چاپ قيلگن. بونينگ اهميتلي تاماني شونده كه دپيدي جوزجاني، او مقاله ده اؤزي نينگ «مزارات هرات» و «خيابان هرات» ناملي كتابلريده نوايي دوريه گه تېگيشلي كؤپ معماري يادگارليك و انشآتلر توغريسيدة كېنگ معلومات بېرگن.

ادبيات شناس و تدقيقاتچي عالم مرحوم سرورخان گويا اعتمادي، هند عالمي سيد محمد عبدالله قلميه گه منسوب «توقيزينچي هجري عرصه افغانستان مشهور وزيرى» سرلوحه لي مقاله سيني هندستان نينگ لاهور شهريده چيچه ديگن «اورينتال كالج مگزين» ناملي مجله نينگ ۱۹۳۵- ييل ۳۶- سانیده نشر قيلينگن مقاله ني فارس تيليه گه ترجمه قيليب، «كابل» ژورنالي نينگ ۱۹۳۵- ييل ۱۲- سانیده باسب چيقرگن. بو كته حجمه گي مقاله ده نوايي نينگ سياسي فعاليتي، علمي ادبي ايجادى و ۱۵- عرصه گي بېلگيلاوچي رؤلى حقيده كېنگ معلوماتلر بېريلگن، دپيدي شرعي جوزجاني.

افغانستانده اؤزبېك تيلیده «يولدوز» ناملي هفته ليك گزېته ۱۹۷۷- ييلدن باشلب نشر اپتيله باشلگن. اونينگ بيرينچي مسوول مديرى محمد امين اوچقون گزېته ده عيشېر نوايي ني تنيشتيريش بويچه اؤز وقتیده كېنگ كؤلملى ايشلر آليب بارگنليگيه هم اشاره اېته دى شرعي جوزجاني اؤز مقاله سیده.

دكتور جوزجاني سياست و اجتماعي حيات ساحه سیده گي فعاليتلريدن تشقري، ادبيات و شعريتگه هم وقت اجره تيشگه اولگورگنليگي عليحده تحسين گه لايق دير. شرعي جوزجاني شاعر صفتیده اؤزبېك و درى تيللريده ايجاد قيله دى، اونينگ

اؤزبکچه شعرلری ثور انقلابیدن آلدین «خلق» و «پرچم» جریده لریده، اوندن کپین «یشه سین حزب» و «آمو دریا» شعرى تۆپلملریده نشر اېتیلگن. بو پېرده بیز اساساً شاعرنینگ «یشه سین حزب» تۆپلمیده گى شعرلیدن نمونه لر کېلتیریش بیلن کفایه لنه میز.

اؤزبکستانلیک شرق شناس عالم دکتور عارف عثمان نینگ یازیشیچه: «۱۹۷۹- ییلده کابلده نشر اېتیلگن بو تۆپلمده شاعرنینگ بعضی بیر شعرلری اونینگ اؤزی تامانیدن ترجمه اېتیلگن درى نسخه سی بېریله دی. تۆپلمگه کیرگن و بیرینچی مرته «خلق» جریده سی نینگ اوچینچی و بېشینچی سانلریده باسیلگن «ینگى ییل» و «ینگى زمان ترانه سی» ناملى آق شعرلرده (قافیه سیز سربست شعرلرده) عبدالحکیم شرعی جوزجانی مملکتده گى ینگیلیک، ینگى انقلابی اؤزگیشلر، ینگى ترانه لر عشقیده کویب یانگن یاش، انقلابی اولادنینگ ایچکی دل آرزولرینی کۆترینکی روح بیلن بیان اېته آلگن. چقیریق، هیقیریق و کوچلی ندا طرزیده بیتیلگن «ینگى زمان ترانه سی» شعریده قوییده گى دېک حسیاتلی سطرلرنی اوقیش ممکن:

سلام ینگى ییل، ای ینگیلیک نینگ اېلچیسى!

سېنینگ یازینگده،

سېنینگ یشنه گن بهارینگده،

حیات بخش قویاشینگ جهانگه ساچگه ی نور.

بو نوردن قوت،

بو نوردن الهام،

خلاق اؤزیگه تیریکلیک قوریش اوچون آلگه ی.

كۆنگىل قوشى بۇلوبان مست سىره گەى هر دم،
 قووانچلر بيله ينگى زمان ترانه سىنى:
 «جهانده تىنچلىك و صلح خلق ارا يشه سىن!
 اولوغ هدفلر اوچون،
 دموكراسى و آزادلىك بناسى اوچون،
 كوره ش-مبارزه، ايثار خلق ارا يشه سىن!»

شعري جوزجاني نىنگ مشهور «آمو دريا» شعري هم منه شو شعري تۇپلمدن اۇرىن
 آلگن. ثور انقلابيدن انچه آلدىن، آلتىمىشىنچى يىللرده مثنوي طرزىده يازىلگن بو
 شعر اوزىگه خاص كىچىك بير داستانى اېسلته دى. شعر نىنگ باشلىش قىسمىده
 شاعر افغانستان بىلن اۇرته آسيا اۇرته سىدن آقىب اۇته دىگن كهنه جىحون نى (آمو
 دريانى) عليحده مهر-محبت بىلن تصويرله يدى. شعردە هر يرود، هلمند، مىكونگ،
 نىل، آباسىن، والگه سىنگرى دنياده گى اېنگ اولكن دريالر بىلن يۇلداش، قان-
 قرداش اېكنلىگىنى تۇلقونلىب يازە دى، اونى «شرق اۇلكه سى نىنگ اۇلمس
 غرورى و آسيا مركزىده گى حيات تامورى» صفتىده مدح اېته دى:

آمو دريا

آمو دريا، اي جۇشقىن اولوغ دريا،
 اي عظمت دريا، اي قوتلوغ دريا.
 عصرلردن بېرى تىنمه ي آقه سن،
 چۇلر تامان حسرت بىلن باقه سن.

قوياش سېنينگ آتنگ، دېنگيزدور آنگ،
«ھريرو» و «ھلمند» ايگى اينانگ،
«ميكونگ» ھر كون سېنگه يوبارر سلام،
«نيل» قلبيدە سقلر سېنگه احترام.
سېنى «سِر دريا» بيلەدى قرينداس،
«والگه» حسابلەيدى اوزيگه يۇلداس.
يورتييم كۆز بۇلسە، سېن اوزون كپريگى،
تينچليك چېگرەسى، دۇستليك كۆپريگى.
سېن شرق اولكەسى نينگ اولمس غرورى،
اۋرتە آسيادە حيات تامورى.
سېن پامير، ھندوگش مجسم جاني،
سېندە آقرينگى تيريكليك قاني.
سېن اولوغوار تاريخچى سن اي دريا!
اۋتميشدن بيزگە ابلچيسن اي دريا!
قراغينگدە تۇختە گنمن صبرسييز،
چۆللردە سېن تامان قۇيب كېلديم ايز.
سۆزلە مېنگە اېشيتگن-كۆرگنينگدن،
حيات جريانيدە اۋرگننگنينگدن.

اڤور يليش

هر قندهى ملت نينگ، هر قندهى خلق نينگ تيريكليگينى، پروازينى، اونينگ ايگى قناتى - تاريخى و تىلى تامينله يدى دېب، جوده تۇغرى ايتيلگن. اصليده هر بير خلق اوچون تيللر نينگ اېنگ اعلى سى هم انه تىلى دير. قاله وېرسه ملي ليك هم بېواسطه تيل آرقه لى انگلنه دى. افسوس كه، انسانيت تاريخى دواميده اجتماعى-سياسى وضعيت، مدنى و معنوي محيط تقاضاسيگه كۆره بعضى بير خلقلر نينگ يازووى، شو جمله دن تىلى هم اونيتيلىب كېتگن. بونگه البته شدت بيلن آليب باريلگن سياسي تضييق و تعقيب سبب بولگن. شو بيلن بيرگه بو اؤرنيده اجتماعى محيط و حاكم تيللر نينگ تاثيرينى هم انكار قىلىب بولمه يدى. حقيقتده هم حاكم تيللر برچه ساحه لرده عملي حركتده بولگنى اوچون باشقه تيللرگه گويا احتياج قالمه گن دېك توييله دى. بيراق، بيته محتاجليك بوندىن مستثنا. او هم بولسه انه

تيلیگه بۆلگن محتاجلیک دیر. بو احتیاج فقط اؤزینی بیلگن و اؤزلیگینی یوقاتیشینی ایسته مه گن کیشیلرگه خاص محتاجلیک دیر.

حاضرگی پیت ده باشقه خلقلر قطاری اؤزبکلر اوچون هم اؤز تیلی، تاریخی، ملی عرف-عادتلرینی اؤرگیش، تکامللشتیریش و سقلب قالیش اوچون گېنگ قانونی امکانتلر وجودگه کېلگن. بو امکانتلردن توغری فایده لنیس اوچون اؤشه خلق نینگ اؤزی جان کویدیرسه یېترلی. بیراونینگ «نېگه باله ننگه ملی تیلینگی اؤرگته یېسن؟» دېیشگه حق یوق. قۇلینگیزدن کېلسه ملی تیلینگیزده مکتب، بارینگ که انیستیتوت آچسنگیز هم سیزگه بیراونینگ ایشی یوق. بونده ی حق-حقوق قانونلرده کفالتلنگن. انه شو معتبر قانونلرگه تیه ننگن حالده هر بیر ملت و اېلت اؤز انه تیلی، ملی و دینی عرف-عادتی همده ملی مکتبلرینی رواجلنتیریشی ممکن. شونده گینه ینگ نسلنی اؤزلیگیدن اوزاقلشیب بېگانه لشیب کبتیشیگه یؤل قۇیمسلیک ممکن بۆله دی.

اما مینگ افسوسلر بۇلسین که، یورتداشلریمیز آره سیده حتا اؤز تیلینی اونیتیب یوباریش درجه سی گچه ییتیب بارنگلر هم اوچره یدی. ینگ نسل نینگ تیلی اېسه قانیقرسیز، اؤز تاریخیدن اجره تیب قۇیلگن. شو باعث آیتیش ممکن که، اگرده کپله جکده فرزندلریمیز اؤز اجدادلری تیلینی، دینی و ملی عرف-عادتلرینی، وطن و تاریخلرینی بیلمسه، بیرینچی مقصر کتّه لر، آته-آنه لر حسابلنه دی. اخیر کیشی اؤز انه تیلیده سؤزلشه آلمسه، انه تیلیده یازه آلمسه، بیر-بیرینی توشینه آلمسه قنده ی قیلیب اؤزلیگینی انگله شی ممکن؟ کؤپ گینه یورتداشلریمیز، تیلشناس و ادبیاتشناس عالمریمیز نینگ فکر و ملاحظه لریگه کؤره، شو کونلرده آلیب باريله یاتگن مدنی ایشلریمیزده آقساقلیک و کمچیلیکلر کؤپ.

تاريخگه مراجعت قيله ديگن بولسك، توركي خلقلر قديم زمانلردن بويان فن نينگ تورلى ساحه سيگه فعال كيريشيب، كيشيليك جميعتيگه بي بها دُرْدانه بايلىكلر تقدِيم ايتيب كېلگن اېنگ قديم تاريخگه اېگه خلق دير. تورلى تاريخي باسقيچلرده تورلى سببلرگه كوره، افغانستانده توركي خلقلر تىلى جمله دن اوزبېك تىلى نظردن چېتده قالديريلىدى، كم سىتيلدى و مېنسىلمه دى. بو جريانلردن بيرينچى بوليب شو خلق نينگ اوزى اينيقسه، اونينگ ضيالى لرى، بيلم اهلى قلمكشلى ضرر كوردى. تعبیر جايىز بولسه ايتيش ممكن كه، اوزبېك تىلى خودى اوزبېك ضيالى سى كى اوزاق يىللردن بويان جفا چېكىب كېلماقده. بوگونگه كېلىب تىل و الفبا مسئله سى افغانستان اوزبېكلرى نينگ حياتي معماسى صفتيده كونده لنگ بوليب توريلىدى. بو مسئله حل قىلينيشى ضرور بولگن معمالردن بيرى اوله راق اوزبېك قلمكشلى نينگ دقت اعتبارىنى اوزيگه جلب قىلىب كېلماقده.

اميدىنگدن مېنى خرسند اېتگيل،

اميدىم شول كه اميدىنگگه يېتگيل. (نوايى)

يعقوب خواجه مهجوري

اؤزبېكلر قديمدن باى مدنيت و معنويتگه، اولكن اؤتميشگه، اؤزلى نينگ ملي تيل و ادبياتىگه اېگه بويوك خلق دير. اولر شعر و ادب و معرفتده نوایي، بايقرا و بابرلر، گوهرشاد و نادره و اويسی لر عنعنه سینی دوام اېتدیریب كبله ياتگن توركي لر خاقانی حسابلنده دی.

مستقل ينگی اؤزبېكستانده تورلی ساحه لرده رؤی بېره ياگن اؤزگرشلر قديمگی تېموري لر دورى رنسانسى نينگ اوچينچی باسقيچینی باشلب بېره ديگن كۆرينه دی. بو يازووده سؤز، كينديك قانى شو توپراققه تامگن، شو خلق بيلن تقدیرداش بؤلگن، اما تقدیر تقاضاسی اونى اوزاقلرگه آواره قيلگن انديجانليک بير انسان حقيده باره دی.

يعقوب خواجه اوزاق وقتلردن بويان سعودي عربستان نينگ طايف شهريده استقامت قىليب كېلگن اوزبېك مهاجر قلم كشلريدن بيري. مهجوري تخلص بيلن قلم تېبره تيب كېلگن يعقوب خواجه نينگ علمي-ادبي فعاليتلرى اوزاق تاريخگه اېگه بۇليب، تيل شناسليك، تاريخ شناسليك و ديني تعيلمات بۇيىچە خارجي اولكه لرده كوزگه كورينگن مهاجر يورتداشلىرىمىزدن بيري حسابلنهدى. يعقوب خواجه مهجوري ۲۰-۳۰- ينجى يىللرده بلشويكلر ظلمىگه برداش بېره آلمه مى يورتنى تشلب چقىشگه مجبور بۇلگن مينگلب انسانلر بيلن تقديرداش. شونينگ اوچون او دايم اوز شعرلريده انه وطنينى قومسه يدى. وطندن تشقريده كېچگن عمرينى هجر و فراقدن عبارت كونلر دېب تصويرله يدى.

كېليب دنياگه مېن هم بير كولرمن مى؟

ياكه دايم هجر اوتئيده كويـرمن مى؟

چېت ابللرده بۇينيم قيسىب يوررمن مى؟

شونده مى يوريب چېت ابللرده اولرمن مى؟

اولوغ وطن ديـدارينى كوررمن مى؟

بوگونگى چوقور اداراك اېتلگن حقيقت شونى كورسته دى كه، سابق شوروي دوريده اوزبېك ضيالى لرى كى اوزبېك تىلى هم جفا چېكيب و اونينگ ايش كوريش ساحه سى تاره ييب قديمي لغت بايلىگى كمبغللشيب كېلدى.

اوزبېك خلقى نينگ حياتيده بيرينچى درجه لى اهميتگه مالك اوزبېك تىلى نينگ اؤتميشى، شان-شوكتى، بايلىگى، تاريخي اورنى تۇغرىسيده مهجوري قلم تېبره تر اېكن اونى شونده مى تصويرله يدى:

قابليتلىك دلىلى «خمسە» دە بۇلدى عيان،
تا عليشېر آىله گن يوز امتحان اۆزبېك تىلى.

تىل نىنگ برچه كۆرىنىشلىرى انسانلر اۆرتەسىدە علاقه واسطەسى صفتىدە وظيفە بجرەدى. شو معنادە تىل كىشىلر تامانىدن حياتى ضرورتلر اساسىدە وجودگە كېلەدى، اوندە گى سۆزلر همە گە بىردېك تعلقلى بۇلەدى و او بىراونىنگ ملكى حسابلنمەيدى. بو اصلنى چوقور ادراك اېتگن يعقوب خواجه مەجورى تىل شناسلىك خصوصىدە هم قلم تېبرەتگن. او اۆزبېك تىلى نىنگ قاعدە و معيارلرىنى اۆرگوتوچى «تىل يۇروغى» ناملى كىتاب نىنگ مۇلفى. اونىنگ بو اثرى توركى خىلقلرنىنگ كۆپ عصرلىك مشترك الفباسى عرب-فارس يازووى اساسىدە گى اېسكى الفبادە يازىلگن. اوندە تىل نىنگ گرامرى خصوصىتلرى اۆز عكسىنى تاپگن. شو جهەتدن بو كىتاب اىنقسە مەاجرئەدە كئە اهمىت كسب اېتەدى. مۇلف كىتابدە نوابى و فضولى نىنگ تىل و املا حقىدە گى سۆزلرىدن مثاللر هم كېلترگن. كىتاب نىنگ اىككىنچى قسىمدە اېسە تارىخدە اۆزبېك-توركى تىلىگە بۇلگن تضيقلر تۇغرىسىدە سۆز بارەدى.

شعرىتدە يعقوب خواجه مەجورى نىنگ الهام منبعى آنە وطن، آنە خلق و كىندىك قانى تامگن خاكدان بۇلگن. بو حقىقت اونىنگ قلمىگە منسوب هر بىر مصرعدە يارقىن اۆز افادەسىنى تاپگن. هر بىر ملت نىنگ تىلىدە اونىنگ كۆپ عصرلى اجتماعى، سياسى، اقتصادى و مدنى-معنوى حياتى ترقىياتى نىنگ تارىخى اۆز عكسىنى تاپەدى. اېنگ كم سانلى اېلت نىنگ تىلى هم اوشە خلق مدنىتى نىنگ بويوك يوتوغى دىر. شو معنادە جماعتچىلىك اىستگى اساسىدە اۆزبېك تىلى افغانستاندە گى باشقە تىللر قطارىدە رسىمى تىل بۇلىشى هم تصادفى اېمس.

اۋزبېك تېلىنى سفت جھتيدن ينگى باسقىچگە كۆتربلىشى و اونىنگ اجتماعى وظيفه لرى كېنگەيشى اۋزبېكلرنىنگ حياتيده بيرىنچى درجه لى اهميتگە اېگە. بوگونكى چوققور ادراك اېتىلگن حقيقت شونى كۆرستەدى كە، اۋتگن تورلى بىللر دواميده ملي تىللرگە بۆلگن مناسبت اونىنگ اېش كۆریش دايره سىگە هم اۋزى نىنگ صلبى تاثيرىنى كۆرستمىدن قالمەدى. مهاجر يورتداشيمىز قلمىگە منسوب اۋزبېك تىلىگە بغيشلب يازىلگن قويدەگى قصيده اونىنگ حقيقي قىافەسىنى تصويرلەيدى.

يعقوب خواجه مەجورى نىنگ بديعى مھارتىگە كېلگندە، شاعرنىنگ الھام منبعى آنە تىل و اۋز خاكدانى بۆلگنلىگى نىنگ گواھى بۆلەمىز. اونىنگ قويدە كېلتىرىلگن «اۋزبېك تىلى» قصيدهسى اۋزى نىنگ سېر مضمونلىگى، حقيقت بيانى و تاريخى ليگى بىلن اۋزبېك تىلىگە نې چاغلىك بويوك مقام بېرەدى. شو قصيدهدن بير پرچە كېلتىرىب اۋتەمىز:

قدرىنگ اصلا توشمەسىن، اي جانە جان اۋزبېك تىلى،
جملە آفتدن خدا قىلسىن امان، اۋزبېك تىلى.

سېنگە قصد اېتگن كىشىلرنىنگ توتىلسىن تىللرى،
بىزگە سېن اجساددن قالگن نشان اۋزبېك تىلى،

فخر اېترمىز كىم سېنى تاريخى موضوعىنگ كۆرىب،
اۋزگە تىل آلدیده مغلوب بۆلمەگن اۋزبېك تىلى.

وقت كېلدى كە نوایى ايگى تىلنى اۋلچادى،
سېن اوزىب چىققن اېدىنگ اول بير زمان اۋزبېك تىلى.

يخشى اۋغلانينگ قولىده شەرتينگ چيققن اېدى،
 آسيانى قاپلەگەن صاحبقران اۋزبېك تىلى.
 مېن تېمور تنگرى قولى، دېب بيتگچ امضاء اۋرىنگە،
 نامەسىنى اروپاگە يۈللەگەن اۋزبېك تىلى.
 يازگنيدە شاھ بابەر نامەسىنى اۋزبېكچەدە،
 عالم اھلى باش اېگىب آلقىشلەگەن اۋزبېك تىلى.
 قابىلتىلىك دىلىلى «خمسە» دە بۇلدى عيان،
 تا عىلىشېر ايلەگەن يوز امتحان اۋزبېك تىلى.
 كىم كە اۋزبېك بۇلسە كۆرستىسىن سېنگە اخلاصىنى،
 اۋزگە تىلدن قالمەگەن دىر ھىچ زمان اۋزبېك تىلى.
 سېندن اوستون كۆرسە ھەر بىر تىلنى اول اۋزبېك اېمس،
 بو كىبى آزغىننى ھەر لعنتلەگەن اۋزبېك تىلى.
 فارسى تىلنى ياقىلەگەنلەر قىينەگەن بىر دۆردە،
 بو مفكر ھەمتى-لە ىشەنگەن اۋزبېك تىلى.
 اۋزگە تىل نىنگ شوكتىگە لىزە سالماقلىك بىلن،
 علم و فىنگە خىزمىتىن تۇختىمەگەن اۋزبېك تىلى.
 نېچە مىنگ شاعرگە دېوان يازدىرىب دىر اوشبو تىل،
 بىستە كارلر ذوق بىرلن كوپلەگەن اۋزبېك تىلى.

عصرگه لايق اېمس دېب كيم كه دعوا ايلسه،
بې مزه سۆز لىرگه اصلا باقمه گن اۆزبېك تىلى.

اې تىلیم اۆكسىنمه خلقینگ بار سېنى مىليونله گن،
سېن بىلن بىرگه یشر خلق جهان اۆزبېك تىلى.

سېن تىلیم سن سېوگىلى شیرین عزیز و مهربان،
اله ایتگنده آنه لىر باشله گن اۆزبېك تىلى.

مېن آنم ینگلیغ سېنى حرمتله گه یمن دایما،
باشقه لىر هم مېن كى حرمتله گن اۆزبېك تىلى.

اۆزگه تىلده یازگووچیلرنى نوایى طعن اېتر،
خسروى نى تورک هند دېب سۆزله گن اۆزبېك تىلى.

گرچه مجه هورى اوزاق ابلده یورر، آغزیده سن،
سېن انگه الهام بېرىب قىلدىنگ فغان اۆزبېك تىلى.

سۆزلىك - سۆز خزىنەسى

دېدىلەر كە، تىل انسان نىنگ اېنگ بويوك اختراعى دير. تىل نىنگ اېنگ بويوك اختراعى اېسە سۆز بۆلەدى. لغتنامە - سۆزنىنگ اېنگ بويوك خزىنەسى سنلەدى. توركي خلقلەر، جملەدن اۆزبېكلەر دنيا دە اېنگ قديم لغتچىلىك تارىخىگە اېگە خلق دير. بوندن مىنگ يىل آلدن، يعنى مىلادى ۱۱- عىردە محمود كاشغرى دنيا دە اېنگ مكممل دېب تىنلگن «ديوان اللغة الترك» لغتىنى توزدى. بو اثر دە مؤلف توركي سۆزلەر بايلىگىنى عرب تىلىدە توشىنتىرىب بېردى. بو لغت تىلئىمىزنىنگ اۆتمىشى، بوگونى و كېلەجگى اوچون بې بەا مىراث و چېكسىز خزىنە حسابلنەدى.

چمەسى بوندن بىر ايلرچە آلدن قىش نىنگ ايسىق قوياشى ياقىملى نور ساچىب تورگن آچىق هوا دە، كابل نىنگ بىر پىتلرى آسمان اۋپر چنارلەر قد گۆترىب تورگن

سۆلیم شاه كۆچه لریدن بیریده جایلیشگن شینم گینه (شینم: كۆركیم، یاقیملی) اوی حویلی سیده گویا ینه ۱۱- عصر تکرارلنگن دېك، كاشغري قینته تیریلگن دېك فضا حاکم اېدی. كۆرینیشتیدن بو یپرده تۆپلنگن كئته-کیچیک، علم-فنگه شونچه لر چنقاق، شونچه لر آچ و اؤچ كۆرینر اېدی كه، گویا زمانداش لریمیز تامانیدن اؤزبېك تیلیده یازیلگن هر قنده ی كتاب و اونینگ مؤلفی كۆزیمیزگه، اؤتمیشه اونیتیلیمس ایز قالدیرگن بابالریمیز و اولرینگ جهان شمول اثرلری بۆلیب كۆرینر اېدی. بیراق، بوگون بو یبرگه تۆپلنگنلر اېسه ۱۱- عصرینگ اېمس، بلکه ۲۱- عصرینگ باشقه بیر كاشغري سی قلمیگه منسوب باشقه بیر لغت بیلن تئیشیشگه شاشیلر اېدیلهر.

بو لغت عجایب انسان، آیاق باسگنیده یبر آزار كۆرمه دیدیگن، سۆزیدن بال تامیب تورگن، زبردست قلم و تفكر اېگه سی دوستیمز حرمتلی رحیم ابراهیم نینگ مینگ كېچه-كوندوزلیك كۆز نوری و پېشانه تېرى نینگ محصولی «فرهنگ اوزبیکى - درى» اثری اېدی. بو لغت تۇغریسیده بیرآز كېینراق تۇخته له میز. حاضر اېسه لغتچیلیك تاریخی، لغت تورلری و لغت نینگ اهمیتی حقیده قیسقه چه سۆز یوریتیب اؤته میز.

محمود كاشغري نینگ «دیوان اللغة الترك» اثریدن تشفیری اؤزبېك لغتچیلیگیده ینه بیر قطار منبعلر موجود كه اولر اؤز نوبتیده لغت بۆیجه ملي منبع صفتیده اونیملی خدمت قیلیب كېلماقده. بولردن اېنگ مشهورلری: ۱۲- عصرده یازیلگن محمود الخوارزمي زمخشري نینگ «اساس البلاغه» و «مقدمة الادب» اثرلری، ۱۵- عصرده بیتیلگن طالع ایمان هروي نینگ «بدايع اللغت» اثری، ۱۷- عصرده یازیلگن محمد یعقوب چنگی نینگ "كېلورنامه" اثری، ۱۸- عصرده بیتیلگن محمد رضا

خاکسارنینگ «منتخب اللغت» کتابی، ۱۹- عصرده یره تیلگن سلیمان بخاری نینگ «لغت چغتایی و تورکی عثمانی» اثری، ۲۰- عصرده اؤزبکستان عالمیری تامانیدن یازیلگن «اؤزبیک تیلی نینگ ایضاحلی لغتی» و اونینگ ۲۱- عصرده ۵ جلدده قیته چاپ ایتیلگن ۸۰ مینگ سؤزدن عبارت ینگى نسخه سی لغتچیلیگیمیزده ملی منبع اوله راق کتّه اهمیت کسب اېته دی.

لغت دېگنده الفبا، موضوع یا خود باشقه بیرار-بیر یونلش بویچه توزیلگن سؤزلر توپلمی توشینیله دی. لغتله اؤز خصوصیتیگه کوره بیر تیللی، ایگی تیللی و کؤپ تیللی بؤلشی ممکن. ایگی یا که بیر نېچه تیللی لغت ترجمه قیلینگن لغتله بوله-دی. مثلاً: «اؤزبیکچه - انگلیسچه لغت»، «تورکچه - آلمانچه لغت»، «روسچه - فارسچه لغت»، «اؤزبیکچه - عربچه لغت» و باشقه لر. بیر تیللی لغت اېسه معلوم تیلده گی سؤزلرنی اؤز ایچیگه قمره ب آله دی. بونده ی لغتله سیره سیگه «ایضاحلی لغت»، «املا لغتی»، «اتمهلر لغتی»، «ادبی تلفظ لغتی»، «ایتمالوژی لغتی (آیریم سؤزلرنینگ کبلیب چیقیشی و تاریخینی اؤرگنووچی لغت)»، «دیالکتالوژی لغتی (بیر تیل نینگ محلی شبهه لریدن تشکیل تاپگن لغت)» کبیلر کیره دی.

لغت اساساً اوچ منبع (بدیعی ادبیات، علمی اثرلر و کونده لیک مطبوعات موادلری) اساسیده توزیله دی. تیلشناس عالمترینگ تأکیدلشیچه، شونده ی منبعلر یاردمیده توزیلگن لغت طلبلرگه جواب بېره آله دیگن معیاری لغت بؤلشی ممکن. بولغارستانلیک مشهور ترجمان سیدور فلورین نینگ سؤزی بیلن آیتگنده: اگرده بیر ییلده اوچ مرته تیتکیلش (ورقلش) گه آریسه بو لغتنی ساتیب آگنینگیزدن پشیمان بؤلمه سنگیز بوله دی.

تيلشناسلارنىڭ تېكىشپىروويىگە كۆرە، اپنگ سېرگپ، سۆزدان و نطق كىشى كۈندەلىك حياتدە آتىگە ۲ مىنگ اطرافيدە سۆز ايشلتر اپكن. مكتب ياشيدەگى بالەر ۴۰۰ و عادى كىشى لر ايسە ۹۰۰ اطرافيدە سۆز قۇلرر اپكلر. ماداميكە شۈندەى اپكن، كۆپ مىنگلىك (۳۰، ۸۰ ياكە ۱۲۰ مىنگ) سۆزدن عبارت لغتلرنى نيمە كېرەگى بار، دېگن سوال توغىلىشى ممكن.

كۆپ مىنگلىك لغتلرنىڭ اهمىتى شۈندە كە، بۈندەى لغتلر يازمە متننى اۇقىياتگندە ياكە آغزە كى نطقنى اېشىتەياتگندە ناتئيش سۆز و اتمەلرگە دوچ كېلگندە لغتنى تىتكىلىشگە تۇغرى كېلەدى. شۈنىڭدېك، بىرار مقالە، مکتوب، داستان و شو كىيلرنى يازەياتگندە ذخيره نكيزدەگى سۆز و اتمەلر يېتىشمسلىگى ياكە ماس كېلمسلىگى ممكن بۇلىب قالگن پىتدە لغتكە مراجعت قىلىشىنىڭىزگە تۇغرى كېلەدى.

حرمتملى رحيم ابراهيم نىڭ «فرهنگ اوزىكى - درى» لغتى خصوصيدە تۇختەلەدىگن بۇلسك، شېهەسىز بو اثر كتە زحمت اساسيدە وجودگە كېلگنى كۆرىنىپ تورىيدى. مؤلف بو لغتنى «فرهنگ چغتايى - فارسى» و «فرهنگ تركى - فارسى» لغتلرى اساسيدە توزگن. باشقەچە آيتگندە، بو اثرنى انه شو ايگى لغتنىڭ قىسى دىر معنادە يىڭىچە كۆرىنىشى دېيىش ممكن. چونكە اوندەگى سۆزلرنىڭ اكثرىتى الە قچان اېسكىرگن، استعمالدن توشگن، ياخود ايرىم شېهەلرگە خاص بۇلگن سۆزلردن عبارت اېكنلىگىگە شېهە يۇق. بۈندەى سۆزلر حاضرگى اۇزبېك تىلى نىڭ نه آغزە كى و نه يازمە كۆرىنىشىدە اوچرەيدى. اولرنىڭ توركى سۆز اېكنلىگىنى هم انكار قىلىپ بۇلمەيدى.

شو جهتدن بو كتابگه مؤلف «فرهنگ اوزبىكى - درى» ات قۇيىش اۇرنىگه «تركى چغتايى - درى» دېب نام بېرگن بۇلسه، هم علمي جهتدن، هم منطقي جهتدن تۇغرى بۇلر اېدى. بو باره ده آرتىقچه سۆز يوريتىش نىنگ حاجتى يۇق. اۇقىگىنىگىز سطرلر نىنگ اثباتى اوچون «فرهنگ اوزبىكى - درى» لغتىنى بىر مرتە گىنه تىتكىلىب كۇرىش نىنگ اۇزى كفايه.

«قاره كۆزلىرىم» حكايله ر تۆپلىمى حقيده اىگى آغيز سؤز

دنياده انسان نينگ كتاب كى يقين، كۆنگيلچن، چوچوك، قيمتلى، مضمونلى، صاف (بى آلايش)، حرمتلى و عزيز دؤستى بۆلمسه كېرەك. چونكه او شوندهى دؤست كه، او سيزدن نه خفه بۆلەدى، نه رنجييدى، نه بير نرسه ايسته يدى، نه چرچه يدى و نه سيزنى تشلب كېتەدى.

عكسينچە بو دؤستينگيز يانينگيزده بۆلمسه سيزگه يۇل كۆرسە تيشى، كوچ-قوت بۆلشى، اؤرگتيشى، هاردىغينگيزنى چيقاريشى، بىلىم بېرىشى، دنيا قرە شينگيزنى كېنگە يتيريشى ممكن. بو عزيز دؤست حقيده، توركي ادبيات نينگ نادر نمونه سى، بوندن ۹۵۵ يىل آلدن يازيلگن «قوتدغو بىلىك (سعادتگه يۇللاوچى بىلىم)» ده اثر مؤلفى يوسف خاص حاجب شوندهى دېگن: اؤقوو قئده بۆلمسه اولوغليك بۇلور، بىلىم قئده بۆلمسه بويوكليك بۇلور.

مادامى كه شوندهى اېكن، كتابنى سېويب ارداقلش بيز اوچون حياتيميز مضمونىگه، كونده ليك يوميشيميزگه آيلنيشى كېرەك.

اۈزى نينگ كۈز نورىنى تۈكيب بوگون بيز قاره كۈزلرگه «قاره كۈزلىم» حكايله تۈپلىمىنى تقدىم اېتگن يازوچى محمد عالم كوهكن، اوشبو اثرنى يره تيشده، اۈز حيات تجربه لرى، كۈرگن-كېچيرگنلىرى، گواھى بۈلگن واقعه-حادثه لرگه تھينگن حالدە ۲۰۰۰دن آرتيق حكايله نى تۈپلم شكليگه كېلتىرىپ چاپ اېتگن. بيز كۈرىنيشده بو ساده توييلىشى ممكن. اصليده يازوچى نينگ اثر يره تيش دواميده چېككن عذاب-عقوبتلىرىنى، كتابخوان اونى سېنچىكلب اۋقىش جريانيده پيقب آليشى ممكن.

سۈزىمنى قيسقترىرىپ، «قاره كۈزلىم» حكايله لر تۈپلمى مۈلفى تۈغرىسده مختصر تۈختلماقچى من:

بيز زومده ۶۰ ياشنى اۋتب قۈيگن محمد عالم كوهكن ۱۹۸۱- يىلى ايجاد عالميگه كىرىپ كېلىشى بىلن هم مۈلفليكدە «اۈزبېك ادبياتى فرهنگى» كتابىنى يازىپ كتابخوانلرگه تقدىم اېتگن اېدى. شوندىن سۈنگ، او ۱۹۸۲- يىلى «فارياب» روزنامه سى باش محررى، ۱۹۹۴- يىلى «چاوش» مجله سى باش محررى و ۲۰۱۸- يىلى «اولوس» جريده سى باش محررى بۈلىپ، مطبوعات ساحه سىده كته خدمت قىلدى. عين پيتده او بيز قطار راديو-تلويزيونلرده هم اونوملى فعاليتلر آليب باردى.

كوهكن سېرقيره ايجادكار، نازك خيال شاعر و دقتلى ژورناليست. او «سېن اوچون يره لديم»، «عالم اهلين ساغينورمېن»، «ايام وصال اۋلدى ينه»، «غزنه نگىنى» و

«اۋلمس سۆزلر» ناملى كىتابلر يازگن، ترتيب بېرگن، ترجمه قىلگن، ياخود الفباسىنى اۋگىرگن.

كوھكن نى ۱۹۹۰- يىللردن بويان تئىيمن. او اۋزبېك تىليدە اۋزبېك تىلى نىنگ برچە معيارلرى، گرامرى و قانون-قاعده لرىنى مكممل بىلگن حالده عجاب يازەدى، تىل نىنگ نازك تامانلرىنى يازوولرىدە تىرەن عكس اېتدىرەدى. اۋزى نىنگ ايتىشىچە، او اۋز آنە تىليدە يازىشدىن جودە ذوقلنەدى. كوھكن علبشېر نوايى غزلىگە مخمس و نوايى اتيگە موشح هم يازگن.

خلص محمد عالم كوھكن اۋزبېك ادبىياتى و فرهنگىگە مناسب و اونوملى حصە قۇشىب كېلەياتگن كمتر انسانلردن بىرى. ايجادكاردن كىتابخوانلرنىنگ اىستىگى شو كە، بوگونكى حكايە لرىنى، كېلەجكدە داستانلرگە، داستانلرنى اېسە رومانلرگە ايلنتىرىشگە هارمەى-تالمەى كىرىشە وېرسىن. بو ايشدە اونگە اولوغ تنگرى تعالى دن كوچ-قوت، غيرت و متانت تىلب قالەمىز.

«قارە كۆزلىرىم» حكايە لىر تۋپلىمى برچە قارە كۆزلىرگە قوتلۇغ بۇلسىن!

ملت وكيلى نينگ جايى...

دېيدىلر كە، خودبىنلىك نتيجه سىدە وجودگە كېلگن يامان احوال نينگ جبرىنى قىچان بۇلسە اۋشە خودبىن نينگ اۋزى تارتەدى.

انچەدن بويان بىر نرسە كۈنگلىمنى غش قىلىپ تورگن دوپك، اونى باشقەلر بىلن پايلىشمەسم گويا تىنچ تاپمەيدىگن دېك بۇلىپ قالگن اېدىم. كونلردن بىرىدە دۈستلرېمدن بىرىنى تۈستدن اوچرە تىب قالدىم-و اۋزىمنى تۈختە آلمسدىن اونگە يارىلدىم. شونده او: «اې برادر، كۈنگىل نينگ غشى فقط قاغازگە تۈكىلەدى. يازىنگ، قاغازگە تۈكىنگ. بو زماندە قاغازدن باشقە تحمل قىلەيدىگن ذاتنى تاپپش نينگ اۋزى ايگنە بىلن قودوق قازگن دېك گپ. يازىنگ، يىخشىلب يازىنگ. زارە شونده كۈنگلىنگىز تسكىن تاپسە. اخىر بوندن بېش عصر آلدىن حضرت عليشېر نوايي هم شو تۇغرىدە عىنأ سىز و بىز نينگ كۈنگلىمىزنى غش قىلىپ تورگن علت تۇغرىسىدە يازگن-كو» دېيە، اۋشە دۈرلردە هم شونقە آدملىر، شونقە عادتلر بار بۇلگن اېكنلىگىنى تىلگە آلدى.

دۇستىمىزنىڭ بو سۆزلىرى مېنگە گۇيا دولت باشلىغى نىنگ بوپروغى كى تورتكى بۇلدى. درآو قۇلىمگە قلم آلدىم-و، قلم نىنگ جوهرىنى تىلسىز قاغازگە تۇكە باشلەدىم.

نوايى دېمىن اۋز-اۋزىمگە، نخاتكى بو تۇغرىدە يازگن بۇلسە، دېمىن يىنە ابكىلىنىپ. درآو نوايى نىنگ «ديوان فانى» اثرىنى تىتكىلەي باشلەدىم. نهايت اۋشە مصرعلر اۋرىن آلگن غزلىنى تاپدىم-و، حىرت دېنگىزىگە چۇكىب كېتدىم. يىنە اۋزىمگە اۋزىم: «توبە، توبە نوايى نىنگ نصيحتلىرى، حكمتلى سۆز و اۋگىتلىرى تائىر قىلمەگن كىمسەلرگە، سېن كىم بۇلىب سن كە نصيحت قىلەسن»- دېمىن. سېنىنگ سۆزلىرىنگە كىم هم قولاق سالردى. يازوولرىنگى كىم هم اۋقىردى، دېب خۇرسىنىپ قۇيەمن.

پىشت هە! بار بۇلىنگدن قالمە. بو يازوولرىنگى بۇنىنگگە طومار قىلىپ تاق، دېگووچىلر هم چىقىپ قالىشى ممكن، دېگن فكرلر هم كۇنگلىمدن كېچەدى. يىنە اۋشە دۇستىمىز نىنگ «يازىنگ، يىخىلىب يازىنگ»، دېگن سۆزلىرى قولاغىم آستىدە جىرنگلەيدى. بۇپتى، يازسىم يازەمن. سورناچىدن بىر پوپ، دېگن گپ بار-كو، اۋقىگن اوقىر، اۋقىمەگنلرگە اۋقىگنلر حكاىە قىلىپ بېرر، دېگن جرئت بىلن قلم آلدىم قۇلىمگە - روان بۇلدىم بۇلىمگە.

اما بىرىنچى ساعت، بىرىنچى كون، بىرىنچى هفتە بىر سطر هم يازەلمەدىم. سببىنى بو يازوونى سۇنگىگە قدر اۋقىسنگىز توشىنىپ آرسىز. مېندە نىمە كۇپ، دۇست كۇپ، آشنا آغە-اينى كۇپ. هاوچىلب آلەوېرىنگ، قنچە كېرەك بۇلسە بى ملال.

ساعت توشدن كېىن چمەسى اۋن ايكى يىرىملر اطرافىدە انه شو دۇستلىرىمدن بىرى قۇنغىراق قىلىپ قالدى. «لېهە، اېشىتەمن»، دېيىشىم بىلن، «كارتە چەاردەگى مچىتدە فاتحە بار اېكن، يورىنگ اۋشە يېردن غىزىللب بارىب كېلەيلىك»، دېدى.

خوب بۆلەدى، حاضر بىر آز بندمن، ساعت ۲ گە قدر بارسك بۆلەدى، دېيىشىم بىلن تېلفوندا بقرىب كېتىدى: «آي برادر، بىر يىمىدن آلدن بارمەسك تۆردە جاي قالمەيدى» دېيە، باشقە چە آوازدا قتيق تآكيدلەدى.

بو حكايە گە بىراز كېينراق ينە قىتەمىز.

حاضر اېسە ايرىم كىشىلر يىمىزگە خاص بۇلگن غلطى بىر عادت تۇغرىسىدا قىسقە چە تۇختە لىب اۆتە يلىك. گپ شوندا كە، بو طايفە آدملىر ابرو-عزتنى، اوى نىنگ تۇرىدن، يىغىنلر نىنگ بىرىنچى قطارىدن، فاتحە كونلرى مسجىد نىنگ كۆرپە چە سالىنگن اوزىدىن تاپماقچى بۆلەدىلر. اصلىدە انسان ذاتى اولوغ ذات. او ھمە يېردە اولوغ، اونىنگ اولوغلىگى اوى نىنگ تۇرىدە اۆلتىرىشى، بىرىنچى قطاردا بۇلىشى بىلن بېلگىلنمەيدى. بلكە قۇلىدن كېلگن ايشى، يره تووچنلىگىدە كۆرىنىب تورهدى.

بويوكلردن بىرى نىنگ ايتىشىچە، اوروشدە ويران بۇلگن عمارتنى تىكلش آسان، لېكن فراست نىنگ قۇل-اياغىنى باغلب تقدىر حكىمىگە تاپشىرگن آدمنى بو فلاكتدن قوتقىرىش انچە قىيىن دىر. باشقە چە ايتگندە ابرونى پول ساچىب تاپىش ممكن اېمس، بونگە اورىنىش انسانلر نىنگ نفرتىنى اويغاتەدى. اوى سىز اوبلىك بۆلەدى، ايش سىز ايش تاپەدى، آچ تۆيەدى. اما گپ شوندا كە، آدملىك غرورى كرخت بۇلگن كىشىلردە اېورىلىش يوز بېرىشى قىيىن. بىكارگە ايتمە گنلر «تعلیم-تربىيە، عقل نىنگ چرخى-يو، غيرت نىنگ قىراغى»، دېب.

حضرت نوايي، حق-حقانىتگە كېلگندە وزىرلىك لباسىنى يېچىب، عادى خلق لباسىدە و خلق آرەسىدە، خلق بىلن بىرگە اوى نىنگ قوبىدە، مجلس نىنگ سۇنگى قطارىدە بۇلگن. يازوويمىز باشىدە اولوغ نوايي مجلسلردە، تۇيلردە، يىغىلىشلردە، داىما تۇرنى تىلاوچىلرگە، تۇردە ياخود بىرىنچى قطاردا بىر بۇلمسە محفلگە قىتنشىشدىن باش تارتووچىلرگە قرەتە شونداى نصحتدە بۇلگن:

نبود به دور مجلس رندان بلند و پست،
هر جا رسی به دایره بنشین و جا مپرس.

بو حکمتلى مصرعلرنى بيز منه بوندهى اؤگيرديک:

اهل عرفانلر ارا مجلسده بؤلمس جاي خاص،
کېلسنگيز مجلسگه سيز جاي تنله مسدن اولتيرينگ.

اما مېن شوندهى حالتلر نينگ گواهى بؤلگنمن که، کؤپينچه سياستچيلريميز،
اؤزيميز سيله گن ملت وکیللريميز و ينه ايريم طایفه ده گى کيشيلريميز مبادا بارگن
جایلريده بيرينچى قطار ياکه اوى نينگ توريده يېر قالمه گن بؤلسه «بیز دعوت
اېتيلمه گن مى دېک»، دېبه اعتراض بيلديريپ چيقيب کپتگنلر.

او، برکه تاپگير! اوى نينگ توريگه ياکه سالون نينگ بيرينچى قطاريگه قنچه کيشى
سيغيشى ممکن، دېگووچى نينگ اؤزى يوق. اخير، فقط توردن و بيرينچى قطاردن
عبارت بؤلگن بنانينگ اؤزى يوق-کو دنياده.

همه گه ايدين که آدم تورگه قره ب اېمس، بلکه تور آدمگه قره ب بېلگيلنه دى. يخشى
ترييه کورگن آدم نينگ خصلتلريدن بيرى شو که بوندهى آدم باشقه لردن بير قدم
آلدينگه اؤتسه، آرقه سيگه قره دى. باشقه لرنى باسيب اؤتمه ديم ميکن، دېگن فکرده
بؤلهدى.

اجازت بؤلسه، بير-بير يگه اؤخشش اوچ کوزه توونى قيسقه چه اېسليتیب اؤتسم.
بيرينچيسى - مکرويان مسجدرلريدن بيریده، يورتداشليميزدن بيرى نينگ
فاتحه سيده، قارى اوچ قرائتده، فاتحه گه کېلگنلر بوتون وجودى بيلن قولاققه
ايلنيب قاريني تينگله ماقده. نؤستدن کوزيم بير يورتداشيميزگه توشيب قالدى.
وزارتخانه لرنينگ بيریده کتّه لوازم اېگه سى. کورپه چله لى يېر قيديريپ سرگردان. اما
کورپه چله لر بو کيشيدن آلدینراق کېلگن تۇرپرست آدملر تامانيدن باسيب آلينگن
اېدى. يورتداشيميز تورت تلمانگه نظر تشلب ايچ-ايچيدن زيرنه دى، زاره بيرارته

اونگه جاي بۇشتسه. نهايت كۆرپه چەسيز بېرگە چۆكيب، خجالتدن بېرگە نظر سالگونىچە قاتيب قالدى. مېنىنگ كۆنگلىمدن اېسە اۋشە مصرعلر كېچەدى:
اهل عرفانلر ارا مجلسده بۇلمس جاي خاص،
كېلسنگيز مجلسگە سيز جاي تنله مسدن اۋلتيرىنگ.

ايگىنچى كۆزەتوو - كابل نىنگ معتبر رستورانلريدن بيريده، مدني انجمنلردن بيري نىنگ آچىلىش مراسميده بيري نچى قطارده آتيگە سگيز كيشىلىك اۋرىندىق بۇلىشىگە قرەمەى ملت وكىللريدن بيري «مېنگە بيري نچى قطارده اۋرىن بۇلمسە، شخصيتيم حقارتلنگن دېك بۇلەدى»، دېپە محفلنى ادب سيزلرچە ترك اېتدى.
كئە-كېچىكنى حيرتده قالديرگن بو شخص، ابرونى بيري نچى قطاردن تاپماقچى بۇلدى. اما باشقەر كۆنگلىدن نيمە كېچدى-يو بيلمەيمىن. مېن اېسە ينە اۋشە مصرعنى ايچيمده اۋز-اۋزىمگە تكررالهيمىن.

اهل عرفانلر ارا مجلسده بۇلمس جاي خاص،
كېلسنگيز مجلسگە سيز جاي تنله مسدن اۋلتيرىنگ.

و نهايت اوچىنچىسى - دۇستلريمىزدن بيري اۋغلى نىنگ تۇيىگە خبر قىلدى.
اېسكى عادىمىز بۇيىچە تۇينى اۋز اوويده آلگن (كېنىگى پىتلرده اېسە كۇپچىلىك تۇينى اوويده اېمس، تۇى سالونلريده قىلەديگن بۇلىب قالگن). مزە قىلىب يېرەب صحبتلىشيب اۋلتيرگن اېدىك. شونده مېن: آتنگىزگە رحمت، انچەدن بويان اوى تۇيىنى ساغىنىب كېتىگن اېدىك. منە ميرىقىب دم آلەپمىز. قنى اېندى همه شوندهى قىلسە، زارە سىزدن اۋرنك آلسەر، دېپە تۇى اېگەسىگە منتدارچىلىك بىلدىرەياتگن اېدىم. شو آندە اېشىكدن بير مهمان كىرىب كېلدى، همهمىز اۋرنىمىزدن تورىب قۇل بېرىب كۆرىشىدىك. مهمان اوى نىنگ تۇرىگە قرەشىدن درآو سېزدىم. هە، بو كىشى هم اۋشە تۇرىستلر طايفەسىدن اېكنگە اۋخشەيدى، دېمىن ايچيمده، اۋز-اۋزىمگە. تخمىنىم تۇغرى بۇلىب چىقدى، هيچ كىم تكليف قىلمىدن تۇغرى بارىب تۇرگە چۆكيب آلدى. حال بوكە تۇردە ميخ قاقرگە هم اۋرىن

يۇق اېدى. تۇردە اۆلتيرگن مهمانلردن بيري اونگه جاي بۇشه تيشگه مجبور بۇلدى. مېنينگ كۈنگليمدن ينه اۋشه سطرلر اۋته باشلەدى.

نبود به دور مجلس رندان بلند و پست،
هرجا رسی به دايره بنشین و جا مپرس.

اهل عرفانلر ارا مجلسده بۇلمس جاي خاص،
كېلسنگيز مجلسگه سيز جاي تنله مسدن اۆلتيرينگ.

بو تۇغريده گي كوزه توولر يمني دوام اېتديره ديگن بۇلسم، بو طايفه آدملر سيره سيگه
سيز هم، او هم، مېن هم كيريب قاليشيميز ممكن. يخشيسي، وعده گه بنا گپني
چۇز مسدن يازو وگه شو يېرده نقطه قويه من.

خلص، عزت-حرمتني اوي نينگ تۇريدن، سالون نينگ بيرينچي قطاريدن
ايزله مسليك كېره ك. چونكه آدم تۇرگه قره ب اېمس، بلكه تۇر آدمگه قره ب
بېلگيلنه دي. حرمتني اوي نينگ تۇريدن اېمس، يوره ك نينگ قۇريدن ايزلنگ!

قولیگه قلم آلیب ایکی آغیز ایزگو سوز یازگن کیشینی ارداقله گیم کپلهدی!

ارال

شعر - یوره ک اؤتی

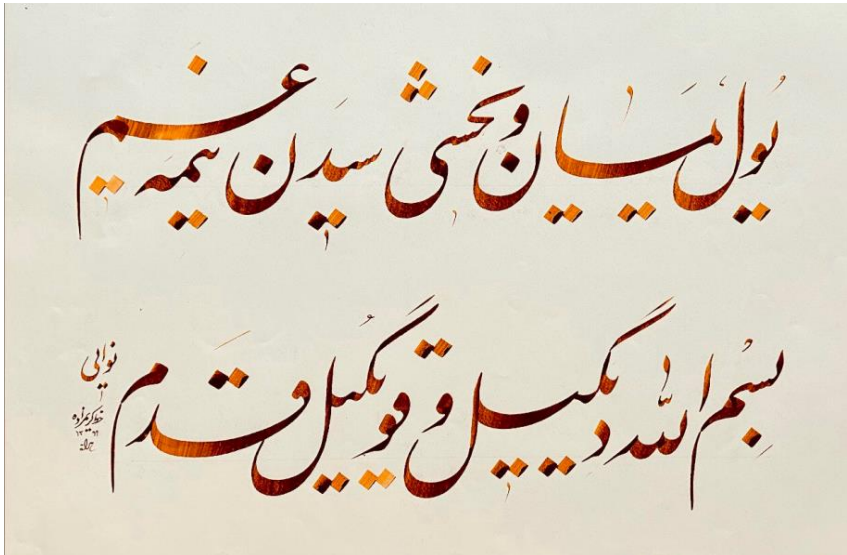
(یاش شاعرگه یازوو)

شعر یازیش اوچون هیچ شبهه سیز استعداد کپره ک. لپکن یازیلگن اثرنی اوقیش اوچون سوادلی کتابخوان بؤلایشی شرط. شاعرنینگ اخلاقی قاموسیدن اپسه بیرینچی نوبته حلاللیک و جسارت اؤرین آلیشی ضرور. یاش شاعرلریمیز شوندهی ابلسپور و تیل سپورلیکنی کسب ایتیشلری کپره ک که یازگن سطرلری ذهن صاحبی اېکنلیکلریدن دلالت بېریب توریشی لازم.

هر قندهی اثرده یخشینی یخشی دېب، کیشیلرگه عبرت قیلش و یاماننی یامان دېب، انسالرنی اوندن جیرکیتیش اوچون جسارت کپره ک و جسارت اپسه

حلالليكنى طلب قيله دى. جسارت سيز حلالليک اېسه اوليک سرمايه حسابلنه دى. تېوره ک-اطرافيميزده گى گه-کيچيک عدالت سيز ليکلرنى ايتيب اوتيش اوچون هم حلال جسارت لازم بوله دى.

شعر نينگ شعر بوليشى اوچون شاعر نينگ حلال محنتى و کتابخوان نينگ مراق بيلن اوقيشى كفاهه قيلمه يدى. شعر قيسى يؤل بيلن بولمه سين بيران حقيقتنى تصديقلشى كېره ك. هر قنده ي شعر بي واسطه ياكه تورلى واسطه لر آرقه لى كيشيلرنينگ احتياجلرينى قاندريشگه قره تيلگن بوله دى. چونكه شعر احتياج دن توغيله دى. حيات نينگ تورلى قيژه لرى، حقيقي واقعه لر ضمير يده جاذبه لى روشده شعر شاده لريگه چيز يلگنده گينه، شعر قياميگه يېتيب پيشگن بوله دى. شعر ده گى واقعه لر، شاعر نينگ دردى، يوره گيدن اوزيب چيقه ياتگن اوت دېك بوليب توييليشى كېره ك كتابخوانگه.

اۋزبېک تېلى نېنگ بېرەم كوني

(۲۹-مېزان، ۲۱-اكتوبر)

دنياده گى قديمي و باى تيللردن بىرى بولگن اۋزبېك تېلى، اۋزبېكلر اوچون ملي اۋزبېك تمثالى، بې بها معنوي بايلىك، بويوك قدريت، ملت تفكرى نېنگ خزينه-سى، اولكن سرمايه صفتيده اجتماعي حياتده مهم اهميت كسب اپتهدى، دېگن فكرگه ايگى لنمسدن قوشيلمسلىك نېنگ علاجى يۇق. بوتون تيللر نېنگ، جمله دن اۋزبېك تېلى نېنگ هم وظيفه لرى ادا قىسىز و او اۋز ذمه سيگه يوكلنگن برچه وظيفه-لر ينى تولىق ادا اپتيشگه قادر. بىراق اونى قوللاوچيلردن: مېنى قه بېرده، قچان و قنچه ايشلتسنگيز ايشلته وېرىنگ، فقط تۇغرى ايشلتسنگيز بۇلدى، دېگن يگانه بىر اىستگى بار.

افغانستانده اۋزبېك تېلىگه ۱۳۸۲-يېلى اوچينچى رسمي تيل مقامى بېرىلدى. افغانستان اساسى قانونى نېنگ ۱۶-ماده سيده (۱۳۸۲/۱۱/۶) بو حقه جمله دن

شونده ی یازبېله دی: «در مناطقی که اکثریت مردم به یکی از زبان های ازبکی، ترکمنی، پشه یی، نورستانی، بلوچی ویا پامیری تکلم مینمایند آن زبان علاوه بر پشتو و دری بحیث زبان سوم رسمی می باشد و نحوه تطبیق آن توسط قانون تنظیم می گردد». ترجمه: «اؤزبېک، تورکمن، پشه یی، نورستانی، بلوچی یا که پامیری تیللریدن بیریده کؤپچیلک اھالی سؤزلشه دیگن حدودلرده اؤشه تیل، پشتو و دری گه قوشیمچه اوچینچی رسمی تیل دیر و اونینگ ایشلتیش اصولی قانون آرقه-لی بېلگیلنهدی».

۲۱- عصر - جهانی لشو عصری - اؤز کؤلمی و تېزلیگی بیلن علم-فن و تکنالوژی ساحه سیده اؤزبگه خاص چوقور ایز قالدیرماقده. شو باعث دنیا خلقلری نینگ اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، معنوی، علمی، مدنی حیاتیده اولر تامانیدن قوللنه-یانگن ملی تیللرگه جوده کتّه احتیاج سبزیلماقده. بو احتیاج طفیلی آیریم تیللر، جمله دن اؤزبېک تیلی نینگ نفوذی کوندن-کونگه آشیب بارماقده. اؤتگن ۱۷ یېل دوامیده بو تیل نینگ سیاسی-اجتماعی، مدنی-معرفی، علمی-تحقیقی ساحه لرده غایت مهم اؤرین اېگلب کېله یانگنی ینه بیر بار اؤز اثباتینی تاپدی. شو باعث افغانستان اؤزبېک تیلی ملی کونی مملکت رسمی تقویمیدن اؤرین آلدی. بو تۇغریده ارگ رسمی صفحه سیده منه بو خبر اعلان قیلیندی:

«در جلسه کابینه جمهوری اسلامی افغانستان امروز (۱۳۹۸/۱۱/۲۱) ۲۹ میزان از آغاز سال ۱۳۹۹ خرشیدی به عنوان روز ملی زبان اوزبیککی تصویب شد». ترجمه: «افغانستان اسلامی جمهور ریسیلیک کابینه سی نینگ بوگونگی (۲۱-دلو، ۱۳۹۸) جلسه سیده، ۱۳۹۹ قویاش ییلیدن اعتباراً ۲۹- میزان اؤزبېک تیلی نینگ ملی کونی صفتیده بېلگیلنهدی». بو معنوی یوتوق اؤتگن یېل (۸-عقرب، ۱۳۹۸)

بیرگه لیکده ایش باشلگن اؤزبک لر نینگ کابله گی بیر قطار اجتماعي و فرهنگي اويوشمه لری نینگ خالصانه فعاليتلری نتیجه سيده قولگه کيريتیلدی. اوشبو اؤن دن آرتیق علمي-فرهنگي اويوشمه لر نماينده لری، موجود شرايط و وضعیتنی توغری تحليل قیلگن حالده اؤزبکلر نینگ علمي، فرهنگي و اجتماعي فعاليتلرینی هر دايميگه قره گنده ينه-ده اونيملی راق، ينه-ده مستحکم راق، ينه-ده همجهت راق شکلده آلیب باريشگه کپلشديلر و دستلب ايگی مهم موضوع («اؤزبک تیلی ملي کونی» همده «اؤزبک علمي تدقیقات مرکزی») اوستیده ایش آلیب باريشنی اؤز آلدلریگه مقصد قیلیب قويدیلر.

شو مناسبت بیلن اؤتگن ییل ۲۱- قوس ده ۳۰۰ کیشیدن آرتیق اؤزبکلر نینگ فرهنگي، علمي، سياسي، اجتماعي و اقتصادي جماعه سی نماينده لری ارگ نینگ چهارچنار قسریده افغانستان جمهور رئیس محمد اشرف غنی بیلن قوییده گی کون ترتیبی (آجندا) و یادداشت مکتوبی بؤیچه اوچره شیب، جمهور رئیس نینگ منظوری سینی آلیشگه موفق بولدیلر:

آجندای ملاقات فرهنگیان اوزبیک با رئیس جمهور ج.ا.ا.

۱. قرائت قرآن کریم (قاری ریاست جمهوری)

۲. سرود ملی کشور

سخنرانان:

۱. عزیزالله ارال (سپاس گذاری از کارکردهای فرهنگی رئیس جمهور کشور و تقدیم پیشنهادات نهادهای فرهنگی اوزبیکان افغانستان).

۲. محمد اکبر دشتی (ارائه معلومات مختصر راجع به فعالیت های فرهنگی جوانان اوزبیک).

۳. تفویض تندیس از طرف نهادهای فرهنگی اوزبیک‌های افغانستان به شخص جلالتمآب رئیس جمهور کشور.
۴. صحبت جلالتمآب محمد اشرف غنی رئیس جمهور ج.ا.ا.
۵. پایان نشست.

یادداشت فرهنگیان اوزبیک به رئیس جمهور ج.ا.ا.

بنام خداوند بخشنده و بخشایشگر

السلام علیکم و رحمت الله و برکاته!

با عرض مهر و حرمت به محضر گرامی جلالتمآب رییس جمهور محمد اشرف غنی! نخست تندرستی و سلامتی شما و ملت افغان را تحت رهبریت شما از بارگاه ایزدمنان استدعا می‌نمایم.

جناب رئیس صاحب جمهور ج.ا.ا. افغانستان!

از آنجاییکه به همه‌گان هویداست شما از شروع حکومت پنج سال که گذشت در کنار سایر فعالیت‌های بی‌نظیر در امورات داخلی و خارجی کشور؛ توجه جدی در قبال زبان و فرهنگ‌های مختلف ملی نیز داشته‌اید.

ملیت اوزبیک افغانستان در کنار سایر ملیت‌های باهم برادر و ساکن در کشور همیشه برای حاکمیت وحدت شهروندی تلاش نموده‌اند. تنوع قومی و زبانی در افغانستان یکی از نشانه‌های بارز زیبایی و همدیگر پذیری در طول تاریخ این سرزمین می‌باشد.

زبان و فرهنگ اوزبیککی با اینکه از پیشینه خوبی در کشور برخوردار بود با تأسف طی سال‌های متمادی آگاهانه و غیر آگاهانه متأثر از شرایط گوناگون و حاکم در کشور بوده است که نگرانی عظیمی را در جامعه اوزبیک‌ها به بار آورده بود.

خوشبختانه با سرکار آمدن حکومت وحدت ملی، با رهبریت شما رئیس جمهور کشور توجه به فرهنگ‌ها و زبان‌های موجود در کشور بیشتر صورت گرفت که از جمله زبان و فرهنگ اوزبیککی تا جای قابل ملاحظه دوباره نبض خودش را در کشور بدست آورد.

از جمله:

- آغاز تألیف قاموس زبان اوزبیککی در کنار قاموس ملی زبان پشتو و دری در کشور.
- برگزاری سمپوزیوم امیر علیشیر نوایی و سمینار بین‌المللی ابو ریحان البیرونی.
- بازگشایی دیپارتمنت زبان و ادبیات اوزبیککی در پوهنحی ادبیات پوهنتون کابل.
- اعزام ده‌ها تن از جوانان به کشور دوست اوزبیکستان جهت تحصیل به زبان و ادبیات اوزبیککی.
- ایجاد بخش اوزبیککی در چارچوب دفتر مطبوعاتی ریاست جمهوری.

بخشی از کارکردها و توجه شخص شما، در زمان حکومت وحدت ملی می‌باشد. با در نظر داشت چالش‌های موجود در کشور با آنهم هیچگاه در عرصه رشد فرهنگ

ملی کوتاهی نکرده، بلکه بصورت احسن جهت قوت و قدرت فرهنگ‌های موجود در کشور لطف نموده‌اید.

بدین منظور نیز قوم اوزبیک در افغانستان صمیمانه از اقدام نیک و حس ملی شما ابراز قدردانی نموده مشکور هستند.

جلالت مآب رئیس جمهور کشور!

اینک جمع کثیری از فرهنگیان و جوانان ملیت اوزبیک بعد از نشست‌های متعدد و سپاس‌گزاری از کارکردهای شما، خواسته‌های شان را با وحدت نظر در محضر تان چنین پیشکش می‌نمایند:

۱. گشایش «مرکز علمی-تدقیقاتی اوزبیک و تورکمنی» در کابل تحت حمایت دولت جمهوری اسلامی افغانستان که این مرکز با هماهنگی با سایر مراکز زبان در کشور در قسمت چاپ، تألیف و تکثیر کتاب‌های درسی و دیگر آثار علمی و فرهنگی همکاری صادفانه خواهد نمود. از سویی هم جهت ظرفیت‌سازی استادان مکاتب برنامه‌های کوتاه مدت و میان مدت برگزار خواهد کرد.

۲. تعیین ۲۹ میزان به مناسبت تجلیل و بزرگداشت از زبان اوزبیک در کشور به عنوان «روز ملی زبان اوزبیک افغانستان»، زیرا این روز تاریخی در کشور دوست اوزبکستان نیز تجلیل می‌گردد. با تعیین این روز جهت تجلیل از زبان اوزبیک در افغانستان، روابط دو کشور در زمان حاکمیت جناب شما بیشتر مستحکم خواهد شد. از سوی هم به بهانه تجلیل از این روز همه ساله مشخصه‌های فرهنگی ملیت اوزبیک به معرفی گرفته خواهد شد.

جناب رئيس جمهور!

اندیشه و تفکر فرهنگي و ملي شما درخور ستايش و تمجيد مي باشد و قلباً از نيك سرشتي و حوصله مندي شما سپاس گزاريم.

با احترام

نهادهای اجتماعی و فرهنگي اوزبیک های افغانستان

***

قويیده بو ايشده قتيق تشبث کورستگن نهادلر و اولرنينگ مسووللريدن آت توتيب اؤتهميز:

- كتاب فرهنگي مركزي - عزيزالله ارال
- قرهش اجتماعي و فرهنگي بنيادي - عصمت الله قوياش
- كېنگش نشریه سی - جمال ناصر فرهمند
- ايپك يولي اجتماعي و فرهنگي مركزي - فوزيه ارال حبيبي
- نهاد اجتماعي و فرهنگي ينگي نسل - خانمراد حميدي
- اولوس اجتماعي و فرهنگي نهادي - احمد خالد وقار
- اوزگریش اجتماعي و مدني نهادي - محمد امين ابريز
- آيدين افغانستان فرهنگي انجمنی - فضل احمد مدثر
- اميد كليدي اجتماعي و فرهنگي نهادي - ذبيح الله مبارز
- مويتن مدني نهادي - عين الدين مرادي
- نهاد اجتماعي و فرهنگي كېنگاش - محمد ابراهيم صميم

جمهور رئيسی بيلن اوچره شو حقيده ارگ صفحه سيده اعلان اپتيلگن خبر:

رئیس جمهور غنی ۲۹ میزان را به عنوان روز ملی زبان اوزبیک منظر کرد.

قوس ۲۱، ۱۳۹۸

محمد اشرف غنی رئیس جمهوری اسلامی افغانستان، عصر امروز با شماری از مسوولین و اعضای نهادهای فرهنگی و اجتماعی اوزبیک‌های افغانستان در قصر چهارچنار ارگ، دیدار کرد.

ابتدا، داکتر عزیزالله ارال رئیس نهاد کتاب صحبت کرد و ضمن ستایش از تلاش‌های رئیس جمهور غنی در راستای تقویت و رشد فرهنگ‌ها و زبان‌ها به خصوص زبان اوزبیک، گفت که برای اولین بار به حکم رئیس جمهور، قاموس زبان اوزبیک ترتیب و چاپ می‌گردد. وی افزود که در پنج سال گذشته خدمات و توجه بنیادی به زبان اوزبیک صورت گرفته است.

داکتر ارال به نمایندگی از نهادهای اجتماعی و فرهنگی اوزبیک‌های افغانستان، پیشنهاد نمود که بخاطر رشد هرچه بیشتر فرهنگ و زبان اوزبیک، ۲۹ میزان به عنوان روز ملی زبان اوزبیک در تقویم درج شود و همچنان گشایش یک مرکز زبان اوزبیک و ترکمنی در کابل با حمایت دولت، منظور گردد. وی تصریح کرد که با ایجاد دیپارتمنت زبان اوزبیک در چهارچوب پوهنخی زبان و ادبیات پوهنتون کابل و ایجاد دیپارتمنت زبان اوزبیک در دفتر سخنگوی رئیس جمهور، جایگاه این زبان به شکل قابل ملاحظه مورد توجه قرار گرفته است.

محمد اکبر دشتی عضو بنیاد اجتماعی و فرهنگی قره‌ش همچنان از توجه رئیس جمهور غنی به رشد زبان‌ها و فرهنگ کشور تشکر کرده، افزود: شما با جمعی هم‌سو

هستید که به اتحاد و یکپارچه‌گی افغانستان می‌اندیشند. وی همچنان مشکلات جوانان اوزبیک را با رئیس جمهور شریک ساخت.

رئیس جمهور غنی، ضمن منظوری پیشنهاد «ایجاد مرکز زبان اوزبیک و ترکمنی» در کابل و ۲۹ میزان به عنوان «روز ملی زبان اوزبیک»، گفت که وحدت یک ملت وابسته به احترام متقابل به زبان‌ها و فرهنگ است و هر افغان مسوولیت دارد تا در رشد زبان و فرهنگ سهم داشته باشد.

رئیس جمهور کشور گفت که امیدوارم تا «مرکز زبان اوزبیک و ترکمنی» در راستای ترجمه آثار درخشان تاریخی این زبان تلاش کند و همچنان زمینه آموزش زبان اوزبیک را برای همه شهروندان فراهم سازد.

رئیس جمهور غنی با اشاره به اهمیت کشورهای آسیای مرکزی به خصوص اوزبیکستان و ترکمنستان در راستای انکشاف تجارت و اقتصاد در افغانستان، گفت که ما باید کشورهای آسیای مرکزی را درک نمائیم؛ افغانستان نقطه اتصال آسیای جنوبی و مرکزی است؛ پس زبان اوزبیک و ترکمنی باید بستر توسعه روابط با آن کشورها باشد.

رئیس جمهور با بیان اینکه گذشته ما آینده ماست، گفت: ما در گذشته جزء یک تمدن عظیم بودیم و در آن حیثیت چهارراه را داشتیم؛ اکنون برای احیای دوباره جایگاه افغانستان به عنوان چهارراه منطقه، باید مشترکات فرهنگی رشد یابند و به کشورهای منطقه به خصوص کشورهای آسیای میانه، نگاه ما مثبت باشد.»

***

جمهور رئیس بیلن اوچره شوو جریانیدن یازیب آلینگن ویدیو اؤشه آقشام (۲۱- قوس، ۱۳۹۸) ساعت ۲۱ ده ملی تلویزیون آرقلی تولیدی نشر اېتیلدی. انه شو ویدیو تسمه دن کؤچیریلگن دولت باشلیغی محمد اشرف غنی نینگ اؤزبېک تیلی و مدنیتی حقیده گی سؤزلریدن قیسقه بیر بؤله گی:

«زبان اوزبېکی مسوولیت هر افغان است. افغانستان گهواره زبان اوزبېکی است. امیر علیشیر نوایی را از کجا پیدا می کنید؟ گوهرشاد بیگم را در کجا پیدا می کنید؟ مسعود غزنوی را که به زبان اوزبېکی شعر می گفت و نوشته می کرد در کجا پیدا می کنید؟ هر کسی که اهمیت زبان اوزبېکی را در تاریخ افغانستان نمی داند در حقیقت نادانی را سر خود تحمیل کرده است و ما همه باید دانا باشیم در قسمت نقش این تاریخ».

ترجمه: (اؤزبېک تیلی اوچون هر بیر افغان جوابگردیر. افغانستان اؤزبېک تیلی- نینگ بېشیگی. امیر علیشیر نوایی نی قه یپردن تاپه آله سیز؟ گوهرشاد بېگوم نی قه- یپردن تاپه آله سیز؟ اؤزبېک تیلیده شعر آیتگن و یازگن مسعود غزنوی نی قه یپردن تاپه آله سیز؟ کیم که افغانستان تاریخیده اؤزبېک تیلی اهمیتینی بیلمسه، حقیقتده اؤزبېک اؤزی نادانلیکنی یوکله گن بؤله دی و بیز همه میز بو تاریخ نینگ اهمیتی خصوصیده دانا بؤلیشیمیز کپره ک).

شونده ی قیلیب، ۲۹- میزان «افغانستان اؤزبېک تیلی ملی کونی» عملده قانونی لشدی و رسمی تقویمدن اؤرین آلدی. بوندن ۳۰ ییل مقدم میلادی ۱۹۸۹- ییل، ۲۱- اؤکتوبرده (ساویت حاکمیتی حکم سوریب تورگن بیر دۆرده) اؤزبېکستان حکومتی تیل تۇغریسیده قانون قبول قیلیب، اؤزبېک تیلیگه دولت تیلی مقامینی بېردی. یان قوشنیمیز - جان قوشنیمیز اؤزبېکستانده یوز بېرگن اوشبو قوتلۇغ سنه دن ۱۵ ییل اؤتیب، ۱۳۸۲- قویاش یبلی قبول قیلینگن افغانستان اساسی

قانونييده، افغانستان اوزبېكلرى نينگ تيليگه اوچينچى رسمي تيل مقامى بېرىلدى. اينقسه افغانستان جمهور رئيسى محمد اشرف غني حاكميتى دورىده اوزبېك تيلي نينگ جمعيتده گى موقعى ينه-ده كوتيرلدى. اوزبېك تيلي فعال ملاقاتلر واسطه سيگه ايلندى. قوللنئيش دايره سى تاباره كېنگه ييب بارماقده.

شو اوزرينده اوزبېك تيلي نينگ دنيا تيللرى قطار يده گى موقعى تۇغرىسيده قيسقه تۇختله ديگن بۇلسك، معلوماتلرگه كۆره، دنيا ده گى تيللر نينگ سانى ۶ مينگ اطراف يده دېييله دى. انه شو تيللردن ۱۴ ته سيده انسانيت نينگ اوچدن ايگى قسىمى گپلشه دى. اوشبو تيللر نينگ هر بير يده سۆزلشه ديگنلر سانى اېسه ۵۰ ميليوندىن آرتيق. دنيا ده گى ۷۰ تيله گپلشه ديگنلر ۵ ميليوندىن كۆپ بۇلسه، قالگن تيللرده ۱ ميليوندىن آز كيشى سوزلشركن. فكتلرگه مراجعت قىلننسه، دنيا ده اوزبېكلر نينگ سانى ۵۰ ميليون اطراف يده بۇلگنى، نفوذى جهتيدن ۳۲- اوزرينده تورگنى كۆزگه تشلننه دى. شو جمله دن افغانستان نينگ شمال و شمال شرق يده جايلىگن ۹ ولايت يده ۱۰ ميليونگه يقين، شونينگ دېك تاجيكستان، قيرغيزستان، قزاقستان، توركمنستان، توركيه، روسيه، پاكستان، امريكا، عربستان اولكه لريده ۲ ميليون بيلن ۵۰۰ مينگ آره ليغيده اوزبېكلر استقامت قيله دى. اوزبېكستان اهالي سى اېسه ۳۵ ميليوندىن آشيب قالدى. ۵۰ ميليون نفوسگه اېگه بۇلگن خلق عصرلر سيناويدن اؤتگن، تيلي، مدنيتى، صنعتى و تاريخى باشقه لرگه نمونه بۇله- آله ديگن خلق حسابلننه دى.

۲۰۱۰ - ۲۰۲۰- ييللرنى نظرده توتيب آيته ديگن بۇلسك، افغانستان ده اوزبېك تيلينى اوزگنئيش و رواجلنئيريش اوچون هيچ قنده ي تۇسويق يۇق. تيل بيلن بيرگه علم-فن، تكنالوژى، تعليم-تربيه، ديپلوماسى، بانكدارلىك و باشقه ساحه لرنى

رواجلنتيريش، اوشبو ساحه لرده قوللنده ديگن سؤز و اتمه لرنى تيزيمگه ساليش و اولر اوستيده علمي ايزلنيش لر آليب باريش دور طلبة دير. چونكه افغانستان اساسي قانونيده بو تيلگه اوچينچى رسمي تيل مقامى بېريلگن. بيز بو تيل نينگ اولكده- گى نفوذىنى آشيريش اوستيده تينيمسيز ايشلشيميز، اؤزبېكلرنينگ مملكتده گى اؤرنى و مملكت ترقياتىگه قوشيب كېله ياتگن حصه سىنى كورستيب بېريشيميز ضرور. بو ساحه ده گى ملي مسووليت اېسه اېنگ اول تيلشناسلر، سياستچيلر، قاله- وېرسه برجه اؤزبېكلر ذمه سىگه يوكلنده دى.

ادبياتلر:

۱. اؤزبېك خلقى نينگ كېليب چيقيش تاريخى، (۲۰۱۵) احمدعلى عسقراوف.

۲. آنه تىلى و ادبيات (۲۰۱۸) شوكت ينگى بايوف، شهزاده قهارووه.

۳. قانون اساسى افغانستان (۱۳۸۲).

(عزيزالله ارال اؤزبېك تىلى كونىنى رسمي لشتيريش مناسبتى بيلن جمهور رييس حضوريده.

افغانستان ارگى، چهارچنار قصرى، كابل - ۲۰۱۹)

افغانستانده قيرق کون دوام اڀته ديگن بيرهم

(نورؤزي عالم بيرهمي)

شوروي حاکميتي دوريده اؤرته آسيا جمهوريتلريده نورؤز چڀکلاولرگه دوچ کڀلگني دڀک، افغانستان خلقي هم ۱۹۹۶-۲۰۰۱-ييللرده طالبان رڙيمي دوريده، شونينگ دڀک، طالبان حرکتی قيته حاکميتگه کڀلگن ۲۰۲۱-ييلدن باشلب نورؤز بيرهميدن بوتونلهي محروم بؤلدي.

افغانستان خلقي، کؤکلم آيلريده مملکتگه کؤچمنچي قوشلرنيگ کڀليشي بهار باشلنيشيدن درک بيرهمي، دڀب حسابله يدي. قديمگي بلخ اولکه سيده «ميلة گل سرخ»، دڀب آتله ديگن عطر گل بيرهمي ييل نينگ ايلک ۴۰ کوني دواميده مزار شريف شهريده حضرت علي زيارتگاهيده قيزيل لاله لرنينگ آچيليشي مناسبتي بيلن اؤتکزيله دي. اوشبو بيرهم نينگ اهميتي شونچه ليک کتّه که، بيرهمگه

مرکزي آسيا، يقين شرق و باشقه خارجي اولکه لردن سياح لر بو شهرگه کپليب اشتراک اېتیشه دی.

عطر گل (گل سرخ) بیره میگه ايريم افغانستان ليکلر «جنده علی» ياکه «جنده سخی»، دپيه ديني مراسم صفتیده هم يانده شه دی. اولر نینگ اعتقاد یگه کوره مزار شریفده اؤتکز یله دیگن نورؤز بیره می حضرت علی خلیفه لیگیگه تېگیشلی بؤلگن مراسم. افغانستان نینگ تورلی بورچکلریدن اون مینگل ب آدم لر اشتراک اېته دیگن و مزار شریفده گی ماوي مسجدده اؤتکز یله دیگن اوشبو مراسمده «جنده» کؤتزیله دی. بو علم ياکه «جنده» قؤلده تیکیلگن تورلی متاعلر بیلن بېزه تیلده دی. بوندن تشقري، مراسم چاغیده ۲۱ ته تويدن اؤق اوزیله دی و کؤپل عالی مقام دولت عملدارلری اشتراکیده مراسم باشلنده دی.

حضرت علی گه ۱۵- عصرده سلطان حسین بايقرا تامانیدن علی شېر نوایي واسطه سیده قوریلگن مقبره حولیسیده بیل نینگ بیرینچی کونی - یعنی نورؤز بیره می نشانلنده دی. نورؤز بیره می نینگ رنگمه- رنگلیگی و گؤلب- یشنشی بلخ خلقی اؤرته سیده اؤزیگه خاص معنا کسب اېته دی. بو مبارک بیره م هرات نینگ تېموري لر دؤریگه، اینیقسه سلطان حسین بايقرا حکمرانلیگی دؤریگه باریب تقه له دی. حسین بايقرا ۱۴۷۴- بیلده معرفت پرور وزیري امیر الکلام میر علی شېر نوایي، مولونا عبدالرحمن جامي، مولونا سعدالدین تفتازاني، مولانا حسین واعظ کاشفي و باشقه عالم و علمالر، همده اؤشه دؤر زاده گانلری بیلن بیرگه لیکده امیر المؤمنین حضرت علی قبرلرینی قوریش اوچون بلخ گه تشریف بویوریشه دی.

درحقيقت، خودى شو دوردن باشلب اېسكى بلخ شهريدن ۱۵ چقيريم اوزاقليكدەگى مقدس زيارتگاه اطرافيدە بنالر و اويلر قوريليشى بيلن مزارشريف شهري نينگ تمل تاشى توييلهدى.

تېموري لر، اينيقسه سلطان حسين بايقرا حكمدارليگى دوريدە (۱۴۶۹-۱۵۰۶) هراتدن نوروز كونلرى خلق مزارشريفدهگى حضرت على نينگ كوك گنبد زيارتگاهيگه كېلگن. اوشه پيتلرده نوروزده اويلنهديگن ياشلر نينگ توى خرجتلى دولت تامانيدن تولنگن. تېموري لر دورى هرات علم-فن و صنعت مركزى بولگن، شهردە كۆپل مکتبلر تشكيل اېتىلگن و بو مکتبلرده اوقووچيلر تورلى بيليملر اليشگن. شو مکتبلردن بيرى هرات نينگ شمالي قسמידە، ملا حسين واعظ كاشفي مقبرهسى يقينيدە جايلىشگن مکتب بولگن. بو مکتب اوقووچيلردن ملا محمد جان هر كونى مکتبدن چيقيب، عبدالرحمن جامي مقبرهسى يقينيدەگى «قلمفور بولاغى» گە بارر و يولده صرف و نحونى يادلر، همده بير آز بولاغ بويده اولتيريپ دم آلردى.

كونلردن بير كون بير گروه قيزلر (اولر آره سيدة تېموري سركرده لريدن بيرى نينگ عايشه اسملى قيزى هم بولگن) جامي زيارتگاهيگه باريشهدى. قيزلر زيارتگاه يقينيدەگى «قلمفور بولاغى» گە بارگنلريده، بولاغ بويده ملا محمد جان طهارت قيلهياتگن بولدهدى. اوشه پيت قتيق شمال توريب عايشه نينگ قرسينى ملا محمد جان يقينيهگه اوچيريب تشلهيدى. عايشه يوگوريب قرسينى آلماقچى بولگنيدە اونگە ملا محمد جان نينگ كوزى توشيب قالهدى. شوندى سونگ اولر بير-بيريهگه عاشق بوليب قاليشهدى. ييگيت قيزگه اويلنماقچى بولدهدى، اما اولر نينگ عايلهسى راضى بوليشمهيدى. شوندى كېين اولر، هرات بيلن مزارشريف

اؤرتە سېدە گى مضافە بېر نېچە مېنگ چقىرىم بۇلېشىگە قرەمەي، اگر نكاحيميز عملگە آشسە، نورۇزدە «حضرت على زيارتگاهى» گە بارىب، او مبارك مكان نېنگ بېر مدت تازە لاوچېسى بۇلىب خدمت قىلەمىز، دېب قرار قبول قىلېشەدى.

عائشە تېز-تېز بولاق بۇيىگە بارر و اوز مراد-مقصدىگە يېتىش اوچون دايم منە بو قۇشيقنى خىرگايى قىلر اېدى:

بىا كه برىم به مزار، ملا ممدجان

سىل گل لاله زار، وا وا دلبر جان

به دربار سخى جان گله دارم

يخن پاره ز دست تو نگارم

پس از مرگم بيابى بر مزارم

مدام در دعا در انتظارم

بىا كه برىم به مزار، ملا ممدجان

سىل گل لاله زار، وا وا دلبر جان

بېر كونى عائشە بولاق باشىدە اوشبو بىتلرنى خىرگايى قىلىب تورگنيدە، تېمورى لر دورى نېنگ بىلىمدان وزىرى امير عليشېر نوايى اوز همراھلرى بىلن بولاق يقىنيدن اوتىب كېتەياتگن بۇلەدى. عائشە نېنگ نالە بىلن قۇشيق آيتە ياتگىنىنى اوزاقدن اېشىتىب، بو آواز دە قندەي دىر سحرلى معنا بارلىگىنىنى انگلەيدى و شوندن سۇنگ نوايى بولاققە يقىنلشېب، عائشە آلدېگە بارەدى و مېر بانلىك بىلن اوندن سۇرەيدى: «تۇغرىسىنى آيت قىزىم، ملا محمد جان كىم، نېگە آوازىنگدە آغىر بىر آغرىق بار؟».

عائشه اوليگه اوبه ليب، جواب بېرمه ي جيم توره دى؛ اما امير عليشېر اونگه اته لرچه وعده بېريب، «اگر راست گپيرسنگ، ياردم بېره من»، دېدى. شونده عائشه اميرگه اوز عشقي حكايه سيني باشدن-اياق بيان اېتیب بېره دى و ملا محمد جان سيزينگ اوز مکتبىنگيز اوقو وچيلريدن دېيه، قوشيب قويه دى. اېرته سى امير شخصاً عائشه نينگ اته سى آلدیگه باريب، عائشه نى ملا محمد جانگه سوره يدى. وضعيتنى توشونگن قيزينگ اته سى نوايي نى حرمت قیلیب، بو نکاحگه راضى بوله دى. امير بو ايگى عاشقنى اوزلرى وعده قیلگنلرى دېک، مزار شريفگه جۇنته دى. اولر اوشه جايده تورموش قوريب، بير مدت کؤک مسجدده خدمت قیلیشه دى.

(حضرت على زيارتگاهى نينگ ۱۸۹۰- ييلگى كورينيشى)

افغانستانده ييل نينگ بيرينچى كونى «نورؤز»، ايگينچى كونى اېسه «دهقان بيره مى (جشن دهقان)» دېب ناملنه دى. ييل حسابى نورؤزدن باشلنه دى.

بيبل نينگ بيرينچى آيى «حمل» نينگ ۱- كونى، ۲۱- مارچ گه توغرى كېلهدى. ۲۰۲۴- بيب نينگ ۲۱- مارچيدن اعتباراً ۱۴۰۳- هجرى شمسى (قوياش) بيبلى تقويمى كوچگه كيرهدى. موچل^{۱۴} بويىچه ۱۴۰۳- بيب «بليق» بيبليگه توغرى كېلهدى.

نوروز عنعنەلىرى

يېتى تور مېوه (هفت مېوه):

افغانستان اھالىسى نينگ اېنگ قيزىقرلى نوروز عادتلريدن بيري بو يېتى قوروق مېوه دن توزه تيله دېگن طبعي شربت بۇلهدى. يېتى مېوه دېگنده، قوروق مېوه لرينگ يېتى توريدن توزه له ديگن شربت ايچيمليگى توشينيلهدى. اولر: مھيز، جييده، پسته، بادام، اوريك، يانغاق، نخود كيبلردن عبارت بۇليب، نوروز آقشامى سووگه اويوتيب قۇبيلهدى و نوروز كونى مېوه لى شربت صفتيده ايچيلهدى و كېلگن مھمانلرگه تارتيلهدى.

اېران ده «هفت مېوه» اوزنيگه «هفت سين» توشونچه سى كېنگ ترقلگن. «هفت سين» دېگنى «س» حرفى بيلن باشلنه ديگن ۷ ته نرسه نى انگلتهدى، مثلاً: سيب، سمنو، سير، سنجد، سبزه، سرکه و سماق سۆزلىرى نينگ باش حرفلريدن آلينگن بۇليشى ممكن. اېرانلىكلرينگ تعبيري بويىچه «۷ سين» نينگ هر بيري اوزيگه خاص خصوصيتگه اېگه. «هفت سين» دسترخوانيده گى سبزه (كؤكت) - طبيعت نينگ ينگيلنيشى؛ سير (سريمساق) - سلامتليک؛ سنجد (جييده) -

^{۱۴} موچل: شرقى و مركزى آسياده كېنگ ترقلگن، عادتده ۱۲ بيبلى قمره ب آووچى و هر بير بيب بير حيوان (سېچقان، سيگير، يۇلبرس، قوبان، بليق، ايلان، آت، قۇى، ميمون، تاووق، ايت، تونغيز) نينگ نامى بيلن آنه له ديگن همده بيب باشى ۲۲- مارچدن باشلنه ديگن بيب حسابى.

اؤزینی توتیش و اؤزینی آقلاش رمزی؛ سماق (تاغ مېوه سی) - تانگ بېلگیسی؛ سمنک (سومه لک) - کوچ، اونومدارلیک و سلامتلیک رمزی؛ سرکه (سرکه) - صبر - طاقت رمزی؛ سیب (آلمه) - سلامتلیک بېلگیسی صفتیده قبول قیلینگن.

سومه لک (سمنک):

سومه لک تیارلش نورؤزنی نشانله دیدیگن برچه خلقلر آره سیده کپنگ ترقه لگن مراسملردن بیرى. افغانستانلیکلر آره سیده سمنک نامی بیلن مشهور بؤلگن سومه لک نه فقط نورؤزگه خاص طعام، بلکه یخشیلیک و برکه آلیب کپلش رمزی صفتیده هم کته اهمیت کسب اېته دی.

سومه لک طعامینی اؤزبېکستانده بیل نینگ تورت فصلیده تاپیش ممکن. بو طعام مخصوص شیشه ایدیشلرده، یخچالرده سقلنده دی.

سومه لکنی اساساً عیاللر نورؤز کپچه سی تانگ آتگونگه قدر پیشیره دیلر. ساز - صحبت قیله دیلر، دایره چه لیب قوشیق ایتهدیلر. دینی و شعری کتابلرنی اؤقییدیلر.

سمنک در جوش و ما کفچه زنیم

دیگران در خواب و ما دفچه زنیم

ترجمه:

سومه لک قینه پیدی، بیز کوره ک اوره پییمیز،

باشقه لر اوخله پیدی، بیز دایره چه له پییمیز.

نوروز خوانليک:

نوروز افغانستانده اوزاق و قيزيرقلى حكايله لرگه اېگه. مملکت اهالیسی آره سیده «کمپیرک» دېب نام آلگن عنعنه، اېرانلیکلرده «حاجی نوروز» دېب آتله دی. اصلیده «کمپیرک» دېگنده کېکسه کمپیر توشینیلیشی کېره ک، لېکن نوروز نینگ کمپیرکی اوزون ساقاللی، اوزون عصالی، رنگمه-رنگ کییملی، یېلکه سیگه توره آسب آلگن، چق-چقی و طبیعت نینگ ینگیلینش قدرتی نی افاده لاوچی اوزون تسبیحلی چالدين عبارت دیر. او اوزی نینگ همراهرلی بیلن بیرگه اویمه-اوی، قیشلاقمه-قیشلاق یوریب، ساز چه لیب، شعر اوقیب نوروز بیلن همه نی تبریكلهیدی. خاندانلر اولرگه نوروز هدیه لیرینی بېریشه دی. بو عنعنه اساساً مملکت نینگ بامیان و دایکندی ولایتلریگه خاص عنعنه حسابلنده دی.

اوغلاق (بزکشی):

اوغلاق اویینی - اوزبېکستانده (کوپکری) دېب آتله دی. بو اویینی افغانستان و مرکزي آسیانینگ اېریم اولکه لریده محلی و ملی سپورت اویینی حسابلنده دی. آت اوستیده گی چاپاندازلر باشی کېسیلگن، ایچک-چواقلری آلیب تشلنگن بوزاقنی میدان بویلب مسابقه قیلیشه دی. اوشبو مسابقه ده چاپاندازلر بوزاقنی دایره دېب آتله دیگن آق چیزیق و بیراق بیلن بېلگیلنگن کتّه میدانگه آلیب چیقیب، تیکیلنگ بیراقدن ایلنتیریب، قیته دایره گه آلیب کېلیب تشله دیدیلر. شونده ی عملنی بجرگن چاپانداز غالب دېب اعلان اېتیلده دی. دایره بیلن بیراق اورتیه سیده گی مصافه چمه سی یریم کیلومترچه بوله دی. اوغلاق اویینی نوروزدن تشقری بیل نینگ کوز و قیش موسملریده هم اوتکزیده دی.

نورۇزگه خاص طعاملر:

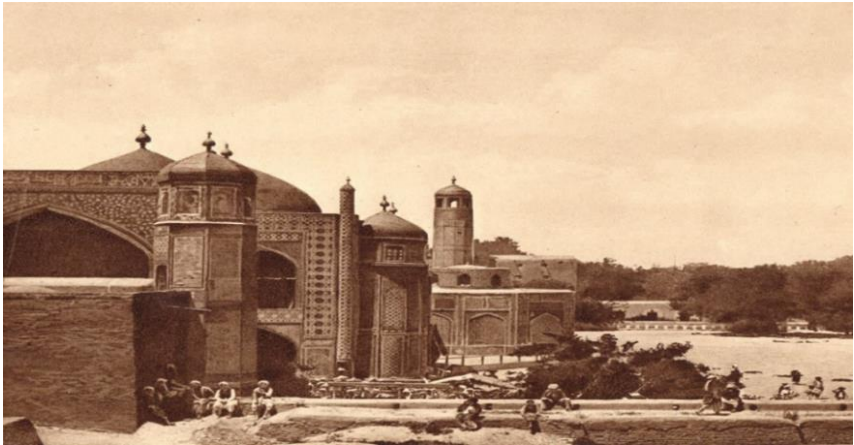
افغانستانلىكلر نورۇزنى اۇزلىرى نىنگ محلي و ملي طعاملرى و شيرينلىكلرى بيلن كوتيب آليشهدى. مثال اوچون، ايسمه لاق قۇشيلگن سبزی پلو (كۆك آش) و شيرين رنگلى كلچه لرنى نورۇز پيشيرىقلرى دېب تلقين قيليشهدى. شونىنگ دېك، آق رنگ افغانستان خلقى اوچون بخت و فراوانلىك بېلگىسىنى افاده اېتهدى، شو باعث كۆپچىلىك يىنگى يىل بخت و آمدگه تۆله بۇلسين دېگن نيتده نورۇز آقشامى آق خۇراز سويىب، اونى سبزهواتلر بيلن پيشيريب نورۇز دسترخوانىگه تارتيشهدى.

افغانستانلىكلرنىنگ يىنه بير نورۇز طعامى بليق و جلبى دير. اونشتيريلگن ياشلر قىزىنىگ اويىگه پيشيريلگن بليق و جلبى شيرينلىگىنى كييم-كېچكلر بيلن نورۇز هديه سى صفتيده «نورۇزلىك» آليب باريشهدى. بولردن تشقىرى رنگلى شيرين كلچه، كۆك سامسه، كۆك چوچوره، قۇزى گۆشى و ياغده پيشيريلگن سامسه كىبلر نورۇز پيشيرىقلرى سيره سىگه كيرهدى. كوچى يېتگن كيشيلر نورۇز دسترخوانىنى شوندهى ناز-نعمتلر بيلن بېزه شهدى.

نورۇز كۆپچىلىك تامانىدن قدرلنه ديگن مدنى عنعنه صفتيده ۲۰۰۹- يىلده جهان مدنى ميراثى رۇيخطىگه كىريتيلدى. نورۇز يىنگى كون دېگنى، بو كون استوا خطى (اېكواتور) نىنگ قوياش مركزىنى كېسىب اوتيش لحظه سى حسابلنهدى. شو باعث بو كون هر يىلى قوياش يىلى نىنگ بيرىنچى كوني صفتيده نشانلنهدى. عادتده بو ۲۱-۱۹ مارچ كونلرى صادر بۇلهدى. شو سببلى ۲۱- مارچ نورۇز بېره مى دېب بېلگىلنگن و او خلق ارا نورۇز كوني دېب ناملنگن.

نورۇز ۱۷ - عصردن تا بوگونكى كونگچە اوزليگىنى سقلب كېلە ياتگن عنعنوي بېرەم. دىنا بۇيلب ۳۰۰ مىليوندىن آرتىق كىشى بو كونى نشانلەيدى. اما بو مملكتلر نىنگ هر بېرىدە نورۇزنى نشانلش عادتلرى و اصوللرى اوزيگە خاص خصوصيت، جاذبەگە اېگە. قاره دېنگيز اطرافى، مركزى آسيا، قفقاز و يقين شرق مملكتلر يده نورۇز بېرەمى اوزيگە خاص طرزده نشانلندى.

نورۇز نىنگ اصل وطنى قديمكى بلخ ديارى بولگن. يوز يىللر اول بو ديارده نشانلنگن نورۇز بېرەمى تاريخ خاطرە سىگە ميخلنگن.

(حضرت على زيارتگاهى نىنگ ۱۹۱۵ - يىلدەگى كۆرىنىشى)

سمرقند قازانى:

«يېتى مېو» شربتىنى خلققە ترقه تيش اوچون كنه مس قازان، همده اوزون «جندە ياغاچى» حضرت على گە نسبت بېرىلگن مقبرە يعنى زيارتگاهدە سقلىب كېلىنماقدە. قازان ماوراءالنهر حكمدارلريدن بېرى امير عبدالله بوپروغى بىلن سمرقنددە يسەلىب، ۱۶۲۹ - يىلدە بلخ گە كېلتىرىلگن. شونىنگ دېك، ۱۸۶۷ -

بیلده حضرت علی بیراغینی کۆتریشده فایده لنینلگن یاغاچ امیر شبرعلی خان نینگ بیرینچی اؤزین باسری محمد علم خان تامانیدن آمو دربانینگ شمالی تامانیده گی (حاضرگی اوزبیکستان) اؤرمانلریدن آلیب کهلینگن.

(حضرت علی زیارتگاهیده گی سمرقند قازانی)

تیموری لر دوریدن حاضرگچه دوام اپتیب کهله یانگن نورؤز بیرهمی «جشن گل سرخ (قیزیل عطر گل بیرهمی)» نامی بیلن هم مشهور. «گل سرخ» مراسمی نورؤز کهلشی بیلن بیر وقت نینگ اؤزیده البرز و شادیان تاغلی ابتگیده گی تبکیسلیکلر و آیرلرده اؤسه دیگن قیزیل لاله لر، «قیزغداق لر» نامی بیلن چنبرچس باغلیق. حضرت علی زیارتگاهیده کۆتریلگن «جنده» یاغاچی ۴۰ کون اؤتیب قیته توشیریلیشی بیلن «گل سرخ» مراسمی، یعنی نورؤز بیرهمی اؤز نهپه سیگه بپته دی.

ادبياتلر:

۱. غبار، غلام محمد، افغانستان در مسیری تاریخ (افغانستان تاریخ دوامیده)، کابل، ۲۰۱۲
۲. قیصاری، سید ابراهیم، تاریخ بلخ (بلخ تاریخی)، مزاری شریف، ۲۰۱۲
۳. عبدالحی، علی اصغر و حبیبی، عبدالحی، تاریخ افغانستان (افغانستان تاریخی)، کابل، ۲۰۱۵
۴. امیر احمدیان، بهرام آداب، آیین‌ها و باورهای مردم افغانستان (افغانستان خلقی نینگ عرف-عادتلی، مراسملری و اعتقادلری)، بیرینچی نشر، کابل، ۲۰۱۳

عبدال مطلب بېك

(مدنيت پرور مجاهد)

الحاج شهيد عبدال مطلب بېك، اسلام و اپركينلىك يۇلىده شهيد بۇلگن اتاقلى مهاجلردن بېرى. او، دين يۇلىده خذمت قىلووچى كيشيلر بىلن بىر صفده توريب باتورلىك بىلن شهيدلىكنى جان و دلدن قبول قىلدى و ياوگه قرشى مقدس جهاد يۇلىده متانتلى ايز قالدردى.

مدنيت سبور و خوش خۇلق بو بويوك انسان ياشليگيدناق يوكسك انساني تفكر بغريده اولغهييب وايه گه يېتىدى. شېهه سيز هر بىر عايله اوزى نىنگ فرزندلرى تربيه سى و اولرنىنگ دنيا قره شى اوچون اساسى و مهم رول اوينه يدى. رحمتلى مطلب بېك نىنگ آته سى تخار ولايتى نىنگ نفوذلى شخصيتى، بويوك و خيرخواه كيشيلرىدن اېدى. اونىنگ ايچكى و تشقى كۆرينيشى بىر تور مهر-محبندن درك بېرىب تورر اېدى.

شھيد نينگ آتھسى، تخار ولايتى نينگ ھزار سموچ ولسوالىگىدە دىياگە كېلگن و شو يېردە يشب حياتدن كۆز يومگن. قوياش ۱۳۳۳- يىل ياز كونلر نينگ بېرىدە كېچكى پېت، آليس قيشلاقدە گى بو خاندانده بىر گودك دىياگە كېلەدى و اونگە عبدالمطلب، دېب آت قۇيىلەدى. «بېك» اېسە بو خاندان نينگ عايلوي تخلصى دىر.

الحاج شھيد عبدالمطلب بېك باشلنغىچ تعليماتنى ھزار سموچ قيشلاغىدە گى مکتب و مدرسە دە آلهدى. سۇنگرە سراى سنگ اۋرتە مکتبىدە يوقارى سويەدە تعليم آليش مقصدە اۋقىشگە كىرەدى. لىسەنى ۱۳۵۰- يىلدە يىكونلگندن كېين عسكرلىك مكلفيت دۋرىنى اۋتشيگە تۇغرى كېلەدى. او ۱۳۶۶- يىلدە تخار ولايتى نينگ كميسارلىك ادارهسى تامانيدن خوست و پكتيا ولايتلريدە عسكرلىك خدمتىنى بجرىش اوچون خوست گە يوبارىلەدى. اۋتمەى، بىلىمى و توشونچەلى بۇلگن مطلب بېك حربى مسووللر ايشانچىنى قازانيب، خوست ولايتى بىرىنچى كندك (۱۸- غند) نينگ كاتبى اۋلەراق تعيين اېتىلەدى.

بېك، اوشبو حربى لوازمده ايشلب تورگن پېتىدە، سردار محمد داوود خان حكومتىنى تۇنترىش نىتدە ۱۳۵۷- يىل، ۷- ئورده كمنونستلر كودتاسى يوز بېرە- دى. سياسىي اقتدار نور محمد تركى قۇليگە اۋتگنيدن سۇنگ، عبدالمطلب بېك بعضى ايدولوژى ضديتلر باعث بىر نېچە آينى قماققە آينەدى.

بېك، قماقدن آزاد بۇلگنيدن كېين، انچه وقت تخار ولايتىدە شخسى و فرهنگى فعاليتلر بىلن شغللەندى و اۋز ايمانى و وجدانى مسووليتىنى حس اېتىب، ۱۳۵۸- يىل سنبله آيىدە تخارلىك مجاهدلر صفيگە قۇشيلهدى. كۆپ اۋتمەى، صداقتى

طفیلی مجاهدلر ایشانچینی قازانیب، استاد برهان الدین ربانی نینگ حُسن نیستی بیلن مجاهدلرنینگ مهم حربی قطعهلریدن بیریگه قوماندان ایتیب تعینلنهدی.

قومندان مطلب بېک، ۱۳۵۸- ییل، ۶- جدی آیدده تخار ولایتیده کمونست حکومتنی شکست بېریب، مذکور ولایتنی بېگانه کوچلردن تازه لشگه موفق بؤله- دی. کؤپ وقت اؤتمه‌ی، شوروی نینگ قیزیل قؤشونی باستیریپ کیریپ، مجاهدلرنی تخار ولایتیدن سوریب چیقاره‌دی.

عبدال مطلب بېک ۱۳۶۰- ییل، مملکت ملی قهرمانی شهید احمد شاه مسعود بیلن اوچره شیب، رسماً شورای نظار اعضاسی هم بؤله‌دی. شوندن سؤنگ، جهادی قوماندان اؤله‌راق، ملی قهرمان رهبرلیگیده تخار ولایتیده کمونیست رژیم قوله تیلگونگه قدر جهاد و کوره شگه دوام بېره‌دی.

۱۳۶۸- ییل، ۲۰- اسدده تخار ولایتی بوتونله‌ی ینه مجاهدلر قؤلیگه اؤته‌دی. کؤپ اؤتمه‌ی، قوماندان ملا عبدالودود و اونینگ بیر قنچه صفداشلی نامعلوم شخصلر تامانیدن ترور قیلینه‌دی. شوندن سؤنگ تخار ولایتیده شهید عبدالودود رهبرلیک قیله‌دیگن بیریک حربی قطعهنینگ بوتون مسوؤلیتی عبدال مطلب بېک بېلگه سیگه یوکلنه‌دی.

مطلب بېک، قویاش ۱۳۷۱- ییل مجاهدلرنینگ اسلامی دولتی شکللنیشی بیلن مجاهدلر حکومتی رهبرلیگی نینگ یوقاری مرتبه‌لی رسمی لری ایسته‌گی اساسیده تخارنینگ ۵۵ پیاده فرقه‌سی ۵۴۳ غندی قوماندانی ایتیب تعینلنهدی.

افغانستانده قوراللى طالبرلر نینگ اوروشى كېنگه ييشى بيلن مطلب بېك طالبان حرکتى قوله تىلگونگه قدر، تخار ولايتيده عمومي قوماندان صفتيده طالبرلرگه قرشى انه يورتىنى جنگريلردن حمايت قىلىب توردى.

ايتيش كېره ك كه عبدالمطلب بېك ۱۳۷۷- يىل، اوشه وقت نینگ دولت باشلىغى استاد برهان الدين ربانى نینگ يوقليگيده، قىسقه بير مدت افغانستان اسلامى دولت رياستى مسولى و سرپرستليگىنى هم ذمه سىگه الگن ابدى.

رحمتلى بېك، طالبان تيزىمى اعديريلگندن كېين، ۱۳۸۰- يىلده مملكتده مؤقت حكومت اورته گه كېلىشى بيلن تخار ولايتى نینگ امنيه قوماندانى صفتيده تعيينلندى. او، قوراللى طالبرلرگه قرشى حربى موفقيت قازانگى ارتيدن فوق العاده (پاسوالىك) رتبه سى بيلن تقديرلندى. افغانستان اسلامى جمهوريت دولتى تامانين ۱۳۸۴- قندوز ولايتى نینگ امنيه قوماندانى اېتىب تعيينلندى.

عبدالمطلب بېك ۱۳۸۵- يىلده مملكت قوم-قبيله لر و چيگره لر وزيرلىگى نینگ سياسى معىنى صفتيده تعيين اېتىلدى.

سؤنگره، الحاج عبدالمطلب بېك، تخار ولايتى نینگ ملت وكىلى اولهراق افغانستان ملي كېنگشيه سېلندى. مطلب بېك وكىللىك دوريده هم اوتكن يىلدردېك مردم نینگ خدمتيده بوليب، قوملر اورته سيدة بيرلىك و بيردملىك يوليده فعاليت اليب باردى.

مىنگ افسوس كه، الحاج عبدالمطلب بېك ۱۳۸۶- يىل، ۴- جدى ده تالقان شهرى نىنگ سراى سنگ منطقه سيدة جنازه نمازىنى اوقىب تورگن پىتيده، نامعلوم شخصلر تامانين شفقيت سىزلرچه شهيد قىلندى. قالو انالله و انا اليه راجعون!

الحاج شهید عبدالمطلب بېک، مجاهد سیاستچی و فرهنگی شخصیت اېدی. او جهاد دَوریده هم، اوروش جبهه‌سیده قورال و جنگ بیلن یانمه-یان قلم و مطالعه‌دن هم کۆز اوزمه‌دی. او اؤز باشقروویده بؤلگن عسکلرنی اوروش جبهه‌سیده هم بیلیم و معرفتگه تشویق اېتر اېدی. اونینگ بو ترغیب و تشویقی نتیجه‌سیده کۆپ‌گینه عکسرلر سوادلی بؤلشیدی.

شو اۆزینده اۆزیم گواهی بؤلگن وکیل عبدالمطلب بېک‌نینگ فرهنگی خصوصیتی توغریسیده قیسقچه تۇختلیب اؤتماقچیمن. شهیدنینگ وکیللیک دَوریده بیز بیر قنچه علمی و فرهنگی کیشیلر ایریم فرهنگی فعالیتلر، جمله‌دن اؤزبک تیلیده کتاب چاپ اېتیب ترقه‌تیش خصوصیده او کیشی‌نینگ فکرینی آیش نیتده حضورلریگه باردیک. رحمتلی وکیل بیزنی کوتیلمه‌گن درجه‌ده خوش قرشیلهدی؛ رحمتلی وکیل، رېجھنی تکلیف قیلیشیمیز بیلن بیزگه، «یازیلیب باسیله‌دیگن کتابلر تېکشیریلیب و نقد بؤلشیشی اوچون معین و صلاحیتلی بیر مرکز آچیلیش کپره‌ک»، دېبه مصلحت بېریش بیلن، امکان قدر مالی و معنوی قۇللب-قۇتلشگه وعده بېردی. افسوس، آره‌دن کۆپ اؤتمه‌ی شهید بۆلدی. انه شو مشئوم حادثه بیلن، نظرده توتیلگن فرهنگی مرکزنینگ آچیلیش رېجھه‌سی هم باشی بېرک کۆچه‌گه کیریپ قالدی.

سیاست و جهاد ساحه‌سیده کۆزگه کۆرینرلی فعالیت آلیب بارگن الحاج شهید عبدالمطلب بېک، اجتماعی ایشلرده هم خیرخواه بیر شخصیت اؤله‌راق کیشیلر قلبیده عجایب اؤچمس ایز قالدیرگن.

شهيد نينگ مهمانخانه سى، اجتماعي فعاليتلر اوچون تۇپلنیش اوچاغى بۇلگن. اونينگ دسترخوانى و اېشىگى هر دايم همه اوچون اچيق بۇلگن. اونينگ مهمانخانه سى، ملت مهمانخانه سى صفتيده بار-بار تيلگه آيب كېلینگن. افغانستان اسلامي دولتى حاكم بۇلگن پيىتلرده، اينيقسه مقاومت دوريده، شهيد نينگ اويى افغانستان خلقى نينگ مهمانخانه سيگه ايلنگن. ايتيليشيچه، ايريم حالرده بېك نينگ مهمانخانه سى جمهوريت رياستى مركزىگه ايلنگن. خلص، بو تۇغريده يازيله ديگن سۇزلر قاغازگه سغيمه يديگن اونوتيلمس خاطرده لردير.

فصل دوم

مقاله‌های دری

بهترین زبانها، زبان مادری است!

ارال

نوایی حامی حقوق انسان

(بازتاب حقوق بشر در اشعار امیر علیشیر نوایی)

«هرکس می‌تواند بدون هیچ گونه تمایزی، به ویژه از حیث نژاد، رنگ، جنس، زبان، دین، عقیده سیاسی یا هر عقیده دیگر، و همچنین منشاء ملی یا اجتماعی، ثروت، ولادت یا هر وضعیت دیگر، از تمام حقوق و همه آزادی‌ها بهره‌مند گردد».

(اعلامیه جهانی حقوق بشر)

زهی از شمع رویت چشم مردم گشته نورانی
جهان را مردم چشم آمدی از عین انسانی

به راستی در تاریخ ادبیات قرن نهم هجری، در منطقه، به ویژه در آسیای مرکزی و شرق میانه نظیری برای امیر علیشیر نوایی در دفاع از حقوق انسان و گسترش برابری شاه و گدا نمی‌توان سراغ کرد.

جهان که مرحله تنگ شاهراه فناست

در او مجوی اقامت که راه شاه و گداستیکی از شاخصه‌های فکری پنج صد سال قبل از امروز نوایی همانا پرداختن به موضوعات حقوقی از جمله حقوق بشر است؛ هرچند که حق محوری یکی از امتیازات مهم عصر جدید و انسان معاصر محسوب می‌شود، اما شنیدن آن از فراسوی قرن‌ها توسط اندیشمندی چون امیر نظام الدین علیشیر نوایی خیلی‌ها جالب و قابل ارج است. نوایی در پاره‌های زیادی از اشعار خود از حقوق انسانی سخن گفته است. در این بیت اوزبیک‌ی چه زیبا بیان میکند:

آدمی ابرسنگ دپمه‌گیل آدمی،
آنی که یوق خلق غمیدین غمی.

ترجمه: تو گر آدمی، نگو آدم هر آنکو ندارد غم آدمی

(کسیکه از مشکلات مردم بی‌خبر باشد، او را نباید انسان گفت.)

نوایی برابری انسان‌ها را از نگاه طبیعی، حقوق و امتیازات انسانی به گونه‌های مختلف یادآوری نموده است:

هر سفال کهنه در دیر مغان شد جام جم
زانکه آنجا هیچ فرقی در گدا و شاه نیست

وی راجع به حقوق انسانی، به فطرت والای انسان نظر داشته و سرشت همه انسان‌ها را یکی می‌داند. بدون هر گونه تبعیض و امتیاز در خلقت، امیر علیشیر نوایی، بنای هستی را بر عدالت و تساوی دانسته و گفته است:

کاری برون ز امر قضا نیست گر تو را
رنجی رسد به انجم و گردون، عتاب چیست؟

نوایی، آزادی را به اساسی‌ترین و زیباترین صورت آن تجربه کرده است که همانا رهایی از خواهش‌های نفسانی است. روح بلند و آزاده نوایی را هیچ یکی از آدم‌های دنیایی نتوانست بدام اندازد. نه مقام صدارت، نه شهرت علمی و خانوادگی و نه هم در لاک قوم و سیاست اسیر ماند. فانی در همه حال «رند» و آزاد بود و آزادانه زندگی کرد.

با کمترین نگاه به آثار نوایی این حقیقت آشکار می‌شود که نوایی دارای روح سیال و بلند پروازی بوده که هیچ گاهی فراز و فرود روزگار نتوانسته است دمی او را از حرکت و تکاپو بازدارد و یا اینکه تغییری در مسیر حرکت او ایجاد نماید. علامه اقبال لاهوری:

فانی عجب مدان اگر آن گل شگفته است
از اشک ابر سان تو بشگفت، گر شگفت

(علیشیر نوایی، ۱۴۴۱-۱۵۰۱)

دیدگاه ویژه نوایی به زیبایی‌های طبیعت

بدون شک، مشرق زمین در طول تاریخ بشری، یکی از مهمترین مراکز تمدن انسانی بشمار می‌رود. ظهور ادیان الهی، اکتشافات و اختراعات علمی، تبارز ستاره‌های علم و فضیلت و اخلاق یکی پس از دیگری در دوره‌های مختلف زمانی در سراسر این منطقه، گواه روشن این موضوع است.

اگر نیم نگاهی به سیر تحول فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، در حوزه کلان منطقه و جهان بشری داشته باشیم، به وضاحت تمام در خواهیم یافت که، هر جا سخنی از اندیشه و خرد انسانی به میان آمده و هر جا یادی از خلاقیت و ابتکار، فرهنگ، هنر و ارزش‌های ماندگار انسانی رفته است، بدون اختیار نامی از خداوندگار بلخ، جلال الدین محمد بلخی، «پدر رنسانس شرق» امیرالکلام میر نظام‌الدین علیشیر نوایی

(فانی)، ابوالمعانی بیدل، ابو علی ابن سینا، ابوریحان بیرونی و دیگر نوایغ و اسطوره‌های شرق نیز به میان آمده است.

روشن و هویدا است که یکی از فرزانه‌گان عرصه علم و هنر در قرن نهم هجری امیر نظام‌الدین علیشیر نوایی است که می‌توان گفت علیشیر نوایی در ابعاد گوناگون علم و اخلاق، هنر و ادب، عشق و عرفان، مدیریت و شهرپاری، شخصیت یگانه روزگارش بوده است. وی یکی از معدود چهره‌های متفکریست که به تمام شئون و زوایای زندگی انسانی توجه داشته آنرا به دقت تمام شرح و بسط داده است. از مسایل حقوق تا محیط زیست، از عرفان و شناخت تا تعلیم و تربیه، از مدیریت و کارایی تا خرد ورزی و تعقل، از علم و تکنالوژی تا نیازهای والای روحی و روانی، از آزادی بیان و عقیده تا ستایش ایمان و ایدیولوژی، از جهان‌بینی توحیدی تا جهان‌بینی مادی به روشنی تمام سخن‌ها گفته و درها سفته است.

امیر علیشیر نوایی علاوه بر مقام علمی و تألیفات بسیاری که داشت، از آنجا که شخص خیر و نیکوکاری بود آثارخیره بسیاری از او بجای مانده است. وی به زبان‌های اوزبیک و فارسی سخن گفته و غالباً داشته‌هایش را در قالب زیبای شعر آراسته است. امیر علیشیر نوایی، متفکر بزرگ، شاعر، ادیب و نویسنده چیره‌دست روزگار، مرد دین و سیاست، شخصیت معروف و شناخته شده جهانیست. وی در بسیاری نوشته‌هایش توده‌ها را به نیکی، راستی، تقوا، طهارت و تعلیم و تربیه فراخوانده است.

نوایی در آبادانی و شکوفایی کشور نقش سازنده و عمده‌یی را بازی نموده است. مکتب‌ها، مدرسه‌ها، مساجد، شفاخانه‌ها و پل‌ها ایجاد نموده است. با در نظر داشت

این حقیقت مسلم و انکار ناپذیر تاریخی علیشیر نوایی در خراسان و تورکستان از نظر ایجاد مراکز خیریه شخصیت کم نظیر و شناخته شده‌بی‌ست. همچنین در تجدید و احیای تمدن و فرهنگ اصیل اسلامی و انسانی جایگاه ویژه را دارد.

به شهادت تاریخ، نوایی یکی از معدود شخصیت‌های روشن ضمیری‌ست که توجه خاصی به محیط زیست و حفظ زیبای‌های طبیعت مبذول داشته است، چیزی که امروزه به مثابه یکی از مشکلات کلان جهانی بدان نگریسته می‌شود. به عبارت دیگر آلودگی محیط زیست، تغییرات اقلیمی و پیامدهای ناگوار آن از مدت‌ها به اینسو، یکی از نگرانی‌های عظیم بشری بشمار رفته و اذهان بسیاری از دانشمندان زیست‌شناسی را به خود مشغول کرده است.

اما نوایی، در قرن نهم هجری رعایت اخلاق محیط‌زیستی را در مورد آرایش و حفظ زیبای‌های طبیعت، یک امر لازم و ضروری دانسته و دایما زیبای‌های محیطی را ستوده است:

هوای روح بخش است و می صاف و بهاری خوش
ولی کی خوش نماید این همه گر نیست یاری خوش

ویا در جای دیگر نشاط دل‌ها را متأثر از شگفتن گل‌های تر و هوای صاف بهار دانسته و گفته است:

آمد بهار دلکش و گلهای تر شگفت
دل‌ها از آن نشاط ز گل بیشتر شگفت

میآید از گل چمن عشق بوی خون
گویا که غنچه‌هاش ز خون جگر شگفت

از سوی دیگر در رابطه با محیط زیست و آلودگی‌های آن، دانشمندان عوامل متعددی را عنوان کرده‌اند. فرسایش خاک، قطع جنگلات، گرمای روز افزون زمین، تولید گازهای گلخانه‌یی و تکثر و سایط نقلیه شدیداً محیط زندگی بشر را در جهان با تهدید جدی مواجه ساخته است. حفظ منابع طبیعی شامل ذخایر آبی، جنگلات، گل‌ها و بته‌ها و عشق ورزیدن به آنها می‌توانند محیط زندگی انسانی را سرشار از زیبایی و شادابی نماید، بگفته نوایی بزرگ:

شب‌نم که هوا ریخت به گل‌ها و سمن‌ها
شد آبله عارض اطفال چمن‌ها
گل‌های چمن گر نه شهیدان فراقند
چون لاله چرا غرقه به خونند کفن‌ها
در تاب اگر نیست ازان جعد دل‌آویز
در طره سنبل ز چه افتاده شکن‌ها

دیدگاه ویژه نوایی به طبیعت و احترام به همه پدیده‌های آن به عنوان نمادهای زیبایی محیط زندگی انسان از آنجا درخور قدر است که در چشم او خار و گل از ارزش یکسان برخوردار است برخلاف عرف و عادات دیگر اندیشمندان که برخی پدیده‌های طبیعت را زیبا و بایسته دیده‌اند، مانند «گل» و برخی را مردود و ناخاسته

پنداشته‌اند، مانند «خار». نوایی در عموم نوشته‌هایش زبان و دیدگاه ویژه خود را به مثابه یک روش ثابت حفظ نموده است.

نگرش

نگرش به میراث ادبی کلاسیک ما، به ویژه، نسبت به آثار گرانبار امیر علیشیر نوایی در سال‌های پسین کاملاً تجدید یافته است. اکنون توجه ویژه به مطالعه ژرف‌تر میراث ادبی این شاعر بزرگ، درک هرچه عمیق‌تر از مبانی فلسفی ایده‌هایی که وی مطرح کرده است و جوهر مسئله انسان کامل بیان شده در آثار او معطوف می‌گردد.

سهمی را که علیشیر نوایی در غنماندی گنجینه معنوی مردمان ترک ادا کرده بی‌اندازه بزرگ است. شاهکارهای آفریده شده توسط او با نمونه‌های آفرینش نمایندگان جهان معنوی بشریت، چون فردوسی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی رومی، خواجه حافظ شیرازی، دانتی، ویلیام شکسپیر، لیو تولستوی و دیگران در یک ردیف قرار دارند. اگر به مقام مقایسه برآییم می‌بینیم که در برخی موارد بازتاب اندیشه‌های عالی انسان‌گرایانه در آثار علیشیر نوایی از بسیاری از نویسندگان غربی که به عنوان «کلاسیک» شناخته می‌شوند، برتری دارد. از این بابت آثار حضرت نوایی می‌توانند نقش بس مهمی در پرورش جوانان برای تبدیل شدن به مردمانی متین ایفا

نمایند. به طور کلی، شخصیت و آثار امیر علیشیر نوایی نیروی معنوی شگفت‌انگیزی است که قادر به تزکیه و تطهیر و اعتلای معنوی همه ما است.

علیشیر نوایی یکی از آن بزرگمردان دانش و فرهنگ است که در شکل‌گیری دنیای معنوی انسان‌های روزگار خویش و سده‌های بعدی تأثیر فراوانی بجا گذاشته است. امروزه آثار نوایی می‌توانند منبع مهمی در پرورش غرور ملی، خودآگاهی، زیبایی و ظرافت در قلب نسل جوان ادب‌دوست باشند.

فرآیند امر این است که علیشیر نوایی در نظم و نثر تورکی/اوزبیکی اولین کسی بوده است که در موضوعات گوناگون و متفاوت به نظم و نثر، آثار نوشتاری بیش‌بهایی از خود باقی گذاشته است که خود یک نوع ابتکار و ابداع ادبی در ادبیات تورکی می‌باشد. اندیشه و توانایی نوایی/فانی در سرایش شعر فارسی و تورکی باعث به‌وجود آمدن آثار متعددی در این دو زبان شده است.

معنی شیرین و رنگینم به تورکی بی‌حد است
فارسی هم لعل و دُرهای ثمین جون بنگری

گوییا در راسـت بازارِ سخن بگشوده‌ام
یک طرفِ دکانِ قنادی و یک‌سو زرگری

واژه‌های سیار زبان اوزبیکی

همانطور که زیبایی طبیعی معلول رنگ‌ها و تنوع است، بدون شک این واقعیت در جوامع انسانی هم قابل تعمیم و مثال است. مردم افغانستان، متشکل از اقوام، زبان‌ها و فرهنگ‌های مختلف از دیر زمانی چه بنام آریانا، خراسان یا افغانستان فعلی با رسم و عنعنات متنوع باهم زندگی کرده‌اند و این زیبایی و غنای فرهنگی و هنر این مردم را دوچندان نموده است. ارتباط‌ها و تعاملات فکری، هنری، اقتصادی و فرهنگی میان اقوام افغانستان، سبب درهم تنیده‌گی زبانی و فرهنگی میان اقوام این سرزمین شده است.

بر این مبنا اگر گاهی از تداخل واژه‌یابی از زبانی به زبان دیگر سخن گفته می‌شود، هیچ گاهی دلیلی بر فقر و کاستی یک زبان نیست، بلکه این کار لازمه زندگی اجتماعی است. سخن گفتن از تأثیرگذاری و تأثیر پذیری در همه شئون زندگی

اجتماعی انسان‌ها نه تنها یک امر معمول و رایج است که باعث آراستگی و غنای فرهنگی نیز در جامعه خواهد شد.

نشان دادن کژی‌ها و راست کردن آن هیچ گاهی یک طرفه تصور شده نمی‌تواند، چون جامعه انسانی در یک ارتباط ارگانیک و به هم پیوسته قرار دارد، از اصلاح کوچک‌ترین نقطه، تمام زوایای زندگی انسان‌ها متأثر خواهد شد. زبان‌شناسان این سرزمین کمتر متوجه این مهم شده‌اند که چه علت‌هایی در کار بوده است که واژه‌یی متعلق به یک زبان در زبان دیگر هم استفاده می‌شود؟

از سوی دیگر زندگی اجتماعی انسان‌ها چه در جوامع قدیم و چه در جامعه جهانی امروز، موجب تأثیر زبان و فرهنگ آنان بر یکدیگر شده است. ورود الفاظ بیگانه در هر زبان یکی از نتایج این تأثیرگذاری است.

بنابر این در مورد واژه‌های سیار اوزبیک‌یی نیز می‌توان گفت که بسیاری از واژه‌های اصیل و سره این زبان از زمان‌های قدیم به اینسو در زبان‌های مختلف جهان استفاده شده است؛ بگونه‌یی که امروزه این واژه‌گان مسافر جزء فرهنگ گفتاری و نوشتاری آن مردم شده است.

از آنجایی که زبان هر مردمی همچون فرهنگ و آیین شان معرف روش زندگی و شاخصه‌های فکری آنان است، از آنجایی که هر واژه بار معنایی مخصوص به خود را در رابطه با فرهنگ و آیین همان مردم دارد؛ با اندک دقتی وجود این گونه الفاظ و واژه‌گان در حوزه زبان و فرهنگ بیگانه، به روشنی تمام احساس می‌شود. چونکه علاوه بر تغییر شکل و صورت واژه‌گان، سیاق جملات و اراده مفهوم کلی از آن، نمی‌تواند مفهوم واضح این واژه‌گان را افاده نماید، چنانکه گویا متکلم چیزی

می خواهد و آن چیز دیگری. چنین است که وقتی این گونه واژه‌ها در وطن خویش بر می‌گردند تا مدت زیادی با خانواده خود احساس بیگانه‌گی می‌کنند، چون ذایقه و لحن دیگری پیدا کرده‌اند، اما طبق قاعده کلی جهان:

هر کسی کو دور ماند از اصل خویش
باز جوید روزگاری وصل خویش

شاعر و نویسنده معروف اوایل قرن بیستم روسیه الکساندر بلوک، در یکی از اشعارش چنین می‌نویسد: «من جهان را فراوان سیاحت نمودم، سر انجام وقتی از سفر برگشتم، مرا نشناختند». واژه‌های سیار اوزبیکی نیز در ادوار تاریخ چنین سرگذشتی را تجربه نموده‌اند.

برای ارائه نمونه از ورود واژه‌گان اوزبیکی به زبان دری می‌توان چنین اشاره کرد: اتاق، آسمان، توشک یا دوشک، قروت، قالین، بیراق و غیره که در اصل واژه‌های سره اوزبیکی‌اند و فعلاً هویت زبان دری یا فارسی را به خود گرفته‌اند که اگر از نگاه زبان‌شناسی و ایتمالوژی بررسی و واکاوی شود، اوزبیکی بودن آنان روشن خواهد شد.

- **اتاق** از کلمه «اتراق»، یعنی نشیمن و جای نشستنی.

- **آسمان** از کلمه «آسمه»، یعنی آویزان و معلق.

- **توشک** یا دوشک از کلمه «توشه یا دوشه»، یعنی هموار و پهن.

- **قروت** از کلمه «قوروق»، یعنی خشک و سخت.

- **قالین** از کلمه «قلین»، یعنی زخیم و کلفت.

- بیرق از کلمه «بیلناق»، یعنی نشانه، گرفته شده است.

اگر بخواهیم تعداد زیادی ازین دست واژه‌ها را شناسایی نماییم، یقیناً مجال دیگری می‌خواهد. اما می‌توان به صورت اجمالی واژه‌های ذیل را نامبرد که در اصل اوزبیک‌اند، اما به مرور زمان در اثر ارتباط‌های فرهنگی با تغییر شکل و فرم در زبان دری (فارسی) استفاده می‌گردند.

آقا، خانم، اوتو (هتو)، قیچی، برابر، یکه، هی (هی کردن)، قاچاق، قاشق، کوتر، بشقاب، آش، باب، آغا، قشلاق، بیلاق...

بر علاوه نمونه‌های فوق به کلمات نظیر: آماج، کنکاش، تمبر، گزمه، قرول، اردو نیز می‌توان اشاره داشت که از گذشته‌های دور تاحال به مثابه واژه‌گان دری استفاده شده است که اگر به ساختار اصلی و اولی آن توجه شود به روشنی تمام اوزبیک‌بودن شان را در خواهیم یافت. مانند آماج (اماچ)، کنکاش (کینگش)، تمبر (تمغه)، گزمه (گیزمه)، قرول (قراوول)، اردو (اوردو) که صرفاً با تغییر شکل در زبان دری استعمال شده اند.

در زبان پشتو نیز واژه‌های زبان اوزبیک (تورکی) وجود دارند که به ساده‌گی، نظر به آهنگ و افاده مفهوم، در اوزبیک‌بودن شان جای هیچ گونه شک و تردیدی وجود ندارد، مانند: جرگه (جیرغه)، ولس (اولوس)، لوی (اولو)، تکل (تک ایل)، انا (آنه)، خیل (ایل)، کوچی (کوچ و کوچماق) که هر یک فقط با اندک تغییر شکلی در زبان پشتو وارد شده‌اند. بگونه‌یی که اهل ادب و زبان به محض شنیدن آوای این گونه واژه‌گان در یک عبارت پشتو، بیگانگی آنان را با مجموع عبارت احساس خواهند کرد؛ با اینکه از لحاظ مفهومی شاید مشکل چندانی نداشته باشد، اما سبک و سیاق

یک عبارت پشتو هیچ گونه هم‌خوانی و هم‌صدایی با این گونه واژه‌گان ندارد. این درحالی‌ست که در ابتدای نظر درحوالی زبان و ادبیات برای نگارنده روشن شده است.

اگر زبان‌شناس‌ها به منظور شناسایی و تحقیقات بیشتر وارد این عرصه شوند، قطعاً واژه‌گان زیادی را خواهند یافت که از زبان اوزبیک (تورکی) به دیگر زبان‌های مثل دری، پشتو و سایر زبانها راه یافته‌اند و تاحال با حفظ مفاهیم و معانی خود در زبان‌های دیگر استفاده می‌گردند.

چنانچه یادآور شدیم زبان نه تنها وسیله افهام و تفهیم است، بلکه نماینده افکار و اندیشه آدمی‌ست. یعنی انسان هر آنچه می‌اندیشد همان را به زبان می‌آورد، چنانچه علم زبان‌شناسی تأکید دارد: زبان خانه وجود است. به این معنی که زبان نماد هویت خونی و فکری انسان است، هر گاه مردمی زبان و ادبیات غنی و روان داشته باشند، به این معنی است که آن مردم دارای فرهنگ و استعداد عالی‌اند. از زاویه دیگر تعدد و تکثر زبان‌ها نشانه‌یی از تنوع فکری انسان‌هاست. به عبارت دیگر، در هر کشوری که تعدد و تکثر زبانی وجود داشته باشد، بدون شک مردم آن بیشترین مستعد ترقی، کمال و معرفت‌اند.

از سوی دیگر تعامل انسان‌ها در یک محیط جغرافیایی باعث تعامل و ادغام زبان‌ها بر همدیگر می‌شود، چون تمام زبان‌ها بگونه‌یی انسان، هویت و سرشت واحدی دارند، بنابر این زبان اوزبیک نیز ازین قاعده مستثنی نخواهد بود. تأثیرگزاری زبان اوزبیک (تورکی) بر زبان دری (فارسی) و برعکس سبب غنای و تکامل بیشتر این زبان‌ها گردیده و در هنگام مکالمه موسیقایی خاصی را به خود گرفته است، چنانچه در اشعار دری و اوزبیک تداخل این واژه‌ها به وفور تمام دیده می‌شوند و

شعرا از شهد و شیرینی خاص این زبان‌ها سخن گفته اند: حافظ، مولانا، رودکی، جامی، فانی، بابر و دیگران.

برخی از واژه‌های اوزبیک‌کی چنان در زبان دری استفاده شده‌اند که انسان فکر می‌کند که این واژه‌ها جزء زبان دری است. این مهم را زبان‌شناسان بهتر می‌دانند که چگونه کلمات باهم ترکیب یافته و نظم و سیاق جالبی را در کلمات ایجاد کرده‌اند که برای مثال به نمونه‌های چندی در این مورد اشاره می‌کنیم:

اتاق (جای مسقف)، اتراق (محل توقف)، اخته (حیوان خصی شده)، اردو (سپاه جنگی)، باتلاق (مرداب)، بهادر (شجاع)، بشقاب (ظرف پهن برای غذاخوری)، بغچه (دسمتال بزرگ برای پیچاندن لباس)، بکتاش (خادم امیر)، بیگ (بزرگمنش)، بی‌بی (زن بزرگ)، بیرق (پرچم)، تلواسه (دستپاچه)، تمغه (مهر و نشان)، توپ (سلاح آتشین)، جارچی (کسی که با صدای بلند مطالبی را اعلام کند)، جوقه (دسته، گروه)، چادر (خیمه)، چاق (تنومند)، چاقو (تیغ دسته‌دار)، چالش (کلنجار، زد و خورد، مبارزه)، چپاول (غارت)، چپر (دیوار چوبی)، چقماق (سنگ آتشنا)، چمچه (قاشق بزرگ)، خاقان (عنوان پادشاه بزرگ)، خان (بزرگمنش)، خانم (زن بزرگمنش)، خیل (گروه، دسته)، دوشک (برخوابه، تشک)، دوقلو (همزاد)، داغ (سوزان، نشانی)، ساچمه (گلوله تفنگ)، سنجاق (سوزن تکمه‌دار)، شلاق (تازیانه)، غاز (پرنده گردن دراز)، قدغن (منع)، فشنگ (تیر تفنگ)، قاب (جلد، غلاف)، قابلمه (ظرف فلزی پوشدار)، قراول (نگهبان)، قورت (جرعه)، قشلاق (محل زمستانی)، قاشق (وسیله غذاخوری)، قالین (فرش ضخیم)، قلق (خوی، روش)، قمچی (تازیانه)، قوچ (گوسفند نر)، قورباقه (بقه، خزندهٔ دوزیست)، قوطی (جعبه)، قیچی (وسیله برنده)، قیمه (گوشت ریزه)، کمک (یاری)، کنکاش (مصلحت)، گزمه

(شبرگرد)، لاجين (پرنده شكارى)، نوكر (خدمتگار)، ياغى (نافرمان)، يغما (غارت)، يورش (حمله ناگهانى)، بيلاق (محل تابستانى) و صدها واژه ديگر كه با استناد و مدارك موجود پذيرفته شده در زبان درى (فارسى)، اصلاً اين كلمات واژه‌هاى اصيل اوزبىكى (توركى) اند.

قابل ذكر است كه علاوه بر واژه‌هاى فوق كلمات دخيل اوزبىكى بسيارى در زبان درى موجود مى باشند كه اين خود دليل قانع كننده‌يى براى نزديكى اين دو زبان مى باشد. بديهى است كه اين فهرست تمامى واژه‌هاى اوزبىكى دخيل زبان درى نبوده و همچنان لغات بسيارى وجود دارند كه در منابع معتبر به اوزبىكى بودن آنها اشاره مى گردد. مثلاً:

اجاق - اوچاق (كوره)

بته - بوتا، در اصل بوداق (نهال كوچك، شاخه)

پلو - پيلاو (برنج پخته)

فتيله - پيلته (فيلته، چراغ سوخت)

تغاره - تاغاره (ظرف سفالى براى خمير)

جوال - چووال (خورجين بزرگ)

چكش - چاقيش (وسيله شكستن)

دشمن - دوشماق (افتادن، درگير شدن)

شيشك - شيشمان (چاق، گوسفند چاق شده)

غوغا - قووقا، قووماق (دعوا، هیاهو)

قشو - قاشیماق (شانه حیوانات)

قیماق - قویماق (انباشتن، انباشته، سرشیر)

زبان اوزبیککی (تورکی) در چند مرحله تاریخی بر زبان دری (فارسی) تأثیر گذاشته است. این بحثی است جداگانه که مورد تحقیق گرفته و به رشته تحریر درآورده شود.

منابع مطالعاتی:

۱. گونای قریباغاچ. تورکچه نینگ آئیندیلر سوزلیگی. انقره، ۲۰۱۵
۲. میرزا محمد خان استرآبادی، فرهنگ ترکی به فارسی، ۱۳۹۴
۳. سجاد آیدینلو، نگاهی به واژه‌های ترکی شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵
۴. گونای قریباغاچ. تورکچه ویریندی سوزلیگی. انقره، ۲۰۲۱
۵. ش. سامی، قاموس ترکی، ۱۳۱۷
۶. عارف عثمان، ترجمه اشعار خوشحال خان ختک به زبان اوزبیککی، ۱۳۵۹
۷. صالح مطلبوف، دیوان لغات الترتک محمود کاشغری، ۱۳۳۹
۸. داکتر محمد معین، فرهنگ فارسی در شش جلد، ۱۳۸۸
۹. علی بیک رستم‌اوف، قیوم کریم‌اوف، ذکرالله عمراوف، فارسجه-اوزبیکچه اوقو لغتی، ۱۳۵۳

استاد متین فخر ادب و فرهنگ

سعی‌ها کردیم اما کام دل حاصل نشد
 مردم ما حیف، اشکی پیش دونان ریختند
 غیر با دلدار در خلوت سر صحبت گرفت
 گرد تهمت بر سر ما بی‌نویان ریختند

دانشمند معاصر استاد محمد امین متین اندخویی، افتخار ادب و فرهنگ جامعه علمی افغانستان، مسیر زندگانی را با رنگ‌های علمی و ادبی در پرتو واژه‌گان ماندگار زیبایی بخشید و مهر جاودانگی در برگ‌های زرین شعر و نثر حک نمود.

این گهرمرد دانشمند، جانمایه عشق و عرفان در شعر معاصر کشور محسوب می‌شود. در نظم و نثر چنان بیان زیبا و صداقت کلام را نقش می‌بست که نمی‌گذارد مخاطب چشم از نثرش بردارد و دل از نظمش بکند.

استاد متین اندخویی پیوند دهنده زبان ادبی و فرهنگی کشور بود. او به زبان‌های شیرین اوزبیکی و دری از خود یادگارهای بی‌بدیلی در حوزه علمی و ادبی جا گذاشته است.

تحقیق، تنظیم و معرفی آثار فرهنگی و ادبی در پهلوی سبک‌های مختلف شعری از علایق او بود که عاشقانه دل بسته بود و عارفانه زندگی را در پایش گذاشت.

گذر شیخ محله یکی از قریه‌های ولسوالی اندخوی در ولایت فاریاب است که افتخار معرفی این بزرگ مرد را در تاریخ ماندگار کشور دارد. ۱۳۱۹ هـ ش تقویمی است که فرزندی از مولانا عبدالحی دیده به جهان هستی گشود که نامش را محمد امین گذاشتند.

«الف» سواد را از زبان پدرش آموخت و در پنجمین گردش فصل بهار زندگی‌اش کلمات را به درستی ادا نمود و جملات را خوب شناخت. نبوغ این شخصیت از علاقه بی‌حد و حصر دروان کودکی‌اش به شعر هویدا بود.

در صنف پنجم مکتب اولین سروده‌یی از او در جریده «ستوری فاریاب» اقبال نشر یافت که نگین درخشان فخر در مکتب و خانواده شد.

غلام محمد نقره، سر معلم مکتب، متوجه شایستگی محمد امین شد و دل‌بستگی این شاگرد را به سرایش شعر دید و مورد لطف و تقدیر قرار داد.

زمان و شرایط بعد از صنف ششم مکتب فرصت ادامه تحصیل رسمی را از او گرفت، اما محمد امین دست از آموختن برنداشت. مطالعه و نوشتن از دو عنصر اساسی ادامه زندگی او بود. آنقدر نوشت و مطالعه نمود که در صف مشعلداران علمی و ادبی کشور بلند ایستاد و نور ماندگار خلق نمود.

علاقه فراوانی که به کتاب و مطالعه داشت به افتخار مسوولیت کتابخانه عامه شاروالی اندخوی را عهده دار شد و با قناعت کامل زمان متمادی درین کانون فرهنگ خدمت نمود. او درین مورد می نویسد:

اگرچه نبود دانش متین ما را، ولیک صد شکر
که حاصلم شد رموز معنی ز من شغل کتابداری

شاعر، محقق، نویسنده زبردست، عارف و عاشق، القاب براننده این دانشمند بزرگ می باشد که از جامعه فرهنگی ادبی کشور و مردم علم دوست به او مربوط شده است.

مدال «میرپچه کوت» از جانب مقام ریاست جمهوری کشور به نسبت فعالیت های بی ماندش به او تعلق گرفت. از سوی همین مقام جایزه نقدی برای سیر تحقیق علمی ایشان نیز تقدیم گردید.

دریافت جایزه ادبی مقام اول در سرایش شعر از طرف مقام وزارت اطلاعات و فرهنگ، و اعطای سند استادی در عرصه شعر از جانب همین وزارت، از دیگر افتخارات این دانشمند است. او استعداد قلم بدستی بود که به یک لقمه نان و جرعه آبی قناعت داشت. بیشتر از خود وی می شنویم:

ز ضعف نقش زمینم، ولی به بزم سخن
روم به شوق اگر چند رهنما ندهند

کنم تلاش همیشسه به عرض معنی بکر
به خامه گرچه به جز خون دل غذا ندهند

«کونگول سوزی»، «باغ لاله پوش»، «مرز خورشید»، «چشم غزاله»، «کاسه چوبین» و «قوانچ اوجی» از آثار منظوم محمد امین متین اندخویی در قالب‌های مختلف شعری می‌باشد.

«سادات دودمان سید میر برکه اندخویی»، «اندخوی و جایگاه آن در تاریخ»، «سیمای‌های برازنده اندخوی» و «مروری بر نبشته‌های روی دیوار» از آثار منتشر اوست. همچنان مجموعه‌هایی از اشعار شاعران معاصر کشور را از اوراق نشرات و منابع خطی جمع‌آوری نموده به دست نشر سپرده است.

استاد محمد امین متین اندخویی جدا از آثار یاد شده یادگارهای علمی و ادبی دیگری نیز دارد که مجال در این نوشته نیست.

با تأسف فراوان، بامداد جمعه، سیزدهم برج جدی ۱۳۹۸ این چراغ روشن علمی ادبی خاموش شد و شخصیت دانشمند معاصر به ابدیت پیوست، روحش شاد و راهش سبز باد!

آغاز فعالیت رسانه‌ها در افغانستان

همزمان با حکومت امیر شیر علی خان، سال ۱۸۷۴ میلادی را می‌توان سال تولد رسانه در افغانستان نامید. در این سال روزنامه شمس‌النه‌ار نخستین روزنامه‌یی بود که در آسمان روزنامه‌نگاری افغانستان درخشید و صدای آزادی بیان را بلند نمود که مسوولیت آن را میرزا عبدالعلی خان رئیس نخستین چاپخانه لیتوگرافی در افغانستان بر عهده داشت. شمس‌النه‌ار در ۱۶ صفحه و در ماه دو یا سه مرتبه منتشر می‌گردید و مقالات آن عمدتاً توسط یکی از مردان فرهنگی آن روزگار به نام عبدالقادر پشاوروی نوشته می‌شد. علاوه بر آن چند مترجم نیز در این نشریه حضور داشتند. امیر شیر علی خان بعد از مدتی در گذشت و انگلیسی‌ها با حمایت از امیر عبدالرحمن خان او را به قدرت رساندند و شمس‌النه‌ار هم دیگر منتشر نشد.

با مرگ امیر عبدالرحمن خان در سال ۱۹۰۱ میلادی امیر حبیب‌الله خان در کابل به قدرت رسید. در واقع دوران حکومت حبیب‌الله خان را دوران شکل‌گیری مطبوعات نوین در افغانستان نام‌گذاری کرده‌اند و دلیل اصلی این نامگذاری را می‌توان در انتشار نخستین نشریه مدرن و نوین در تاریخ افغانستان یعنی «سراج‌الاکهار» عنوان کرد. سراج‌الاکهار در هر ۱۵ روز یک بار منتشر می‌شد، در این میان محمود طرزی در سراج‌الاکهار برای اولین بار اندیشه‌های نوین تجدد طلبانه را منتشر کرد. سراج‌الاکهار در آن دوره رسانه‌یی بود که بسیاری از اصطلاحات سیاسی و فرهنگی جدید را وارد جامعه کرد. این اهمیت باعث شد تا محمود طرزی را پدر ژورنالیسم افغانستان لقب دهند. از منظر محتوایی سراج‌الاکهار افکار ملی‌گرایانه را با اندیشه‌های اسلامی منعکس می‌کرد و از گرایش‌های ضد انگلیسی نیز برخوردار بود. این رویکردها باعث شد که انگلیسی‌ها حبیب‌الله خان را تحت فشار گرفته و در نهایت انتشار نشریه بعد از مدت زمانی ممنوع شد. با روی کار آمدن امان‌الله خان روزنامه‌نگاری در افغانستان مورد توجه قرار گرفت و کسانی مانند محمود طرزی در حکومت جایگاه یافتند. در این دوره بعد از سراج‌الاکهار نشریات تازه‌یی شکل گرفتند که می‌توان به ارشادالنسوان (اولین مجله زنان افغانستان در دوران معاصر) اشاره کرد. در کنار این اساس کار رادیو کابل هم در عهد امان‌الله خان گذاشته شد، اما فعالیت‌های رسمی آن در سال ۱۹۴۰ میلادی که با بوجود آمدن ریاست مطبوعات، شروع شد.

در واقع در دوران امان‌الله خان نخستین قانون مطبوعات افغانستان هم به وجود آمد و در قانون اساسی بندهایی نیز به مطبوعات اختصاص یافت که از جمله می‌توان به بند ۱۱ قانون اساسی اشاره کرد که این بند حق انتشار نشریه را در افغانستان به

دولت افغانستان و اتباع آن محدود می‌کند. در زمینه رسانه‌ها از دیگر اقدامات امان‌الله خان در راستای سامان‌دهی اوضاع مطبوعات کشور را می‌توان در تأسیس ریاست مستقل مطبوعات دید. با سلطنت محمد ظاهر شاه فضای بازتری هم برای مطبوعات کشور به وجود آمد که به افزایش تعداد و شمارگان مطبوعات در کشور منتهی شد و در این دوران نشریات جدیدی مانند هیواد (۱۹۶۰ میلادی به زبان پشتو)، کابل تایمز (۱۹۶۳ میلادی به زبان انگلیسی) و ... ایجاد شد. گذشته از این در زمینه رسانه‌های دیداری، تلویزیون افغانستان در زمان ریاست جمهوری محمد داوود خان تأسیس شد و فعالیت آزمایشی آن در سال ۱۹۷۹ میلادی شروع شد و هر روز یک ساعت برنامه داشت، در سال‌های بعد چند فرستنده دیگر در ولایات نیز تأسیس شد.

در سال ۱۹۷۹ میلادی که کودتای هفت ثور در کابل رخ داد سیستم و نظام مطبوعاتی کشور به شدت تغییر پیدا کرد و بسیاری از نشریات متوقف شدند. تنها نشریاتی اجازه انتشار در کشور را یافتند که فقط و فقط اندیشه‌ها و آرمان‌های حزب دموکراتیک خلق را منعکس می‌کردند. به نگاه بسیاری‌ها، دوران ریاست داکتر نجیب‌الله را باید از دیگر دوره‌های فرمانروایی چپ‌گرایان در افغانستان جدا کرد، چرا که در این دوره بر اثر اتخاذ سیاست‌های تنش‌زدایانه تا حد زیادی قوانین حاکم بر مطبوعات نیز در کشور تغییر کرد. البته در این زمان تا سال پیروزی مجاهدین، گروه‌های جهادی هم با انتشار صدها نشریه با تیراژهای کم و زیاد به وجود آوردند. اما با وجود این روند با پیروزی مجاهدین (۱۹۹۲ میلادی) در کابل روزنامه و روزنامه‌نگاری تا حد زیادی از رونق پیشین افتاد. اما چند روزنامه به نام‌های کابل، بالاحصار، صبح امید، شهر و ... منتشر می‌شدند. در این حال با آغاز جنگ‌های

داخلی در افغانستان روزنامه و روزنامه‌نگاری در کشور افول کرد و متعاقباً بسیاری از نویسندگان و اصحاب قلم از کشور خارج شدند و تعداد زیادی از تشکل‌های مطبوعاتی فعال در کشور نیز منحل گردیدند.

در واقع با تسلط بنیاد تحریک طالبان (۱۹۹۶ میلادی) در افغانستان رسانه‌ها دچار یک رکود بی‌سابقه شدند. رسانه‌هایی مانند تلویزیون با نگاه ایدئولوژیک آنها به طور کامل مورد بی‌توجهی قرار گرفتند و تلویزیون را تعطیل نمودند و تنها یک رادیو در افغانستان برنامه پخش می‌کرد که صدای شریعت نامیده می‌شد. این رادیو فقط چند ساعت برنامه بیشتر در روز نداشت و مهم‌ترین تریبون تبلیغاتی طالبان نیز به شمار می‌رفت.

با سقوط حکومت طالبان (۲۰۰۱ میلادی) و با روی کار آمدن دولت جمهوری اسلامی افغانستان بزرگ‌ترین دست‌آورد حکومت «آزادی رسانه‌ها و تعدد فعالیت رسانه‌یی» در این کشور بود. افغانستان در جریان نزدیک به نیم قرن گذشته مصرف‌کننده تولیدات فرهنگی رسانه‌یی کشورهای مختلف، چون بریتانیا، امریکا، ایران، روسیه، ترکیه و چین بوده است.

با دوباره بوجود آمدن رژیم طالبان (۲۰۲۱ میلادی) تا اواخر (۲۰۲۲ میلادی) فعالیت ۱۵۳ رسانه در ۲۰ ولایت کشور متوقف شده است. در افغانستان پیش از حاکمیت طالبان در ۳۴ ولایت کشور ۴۸۳ رسانه حضور داشتند که از این جمله ۱۹۰ ایستگاه رادیویی، ۹۶ شبکه تلویزیونی، ۱۸۳ رسانه چاپی فعال بوده است. بیش از ۳۵ درصد

کارمندان این رسانه‌ها پیش از طالبان زنان بوده‌اند، اما میزان حضور زنان در رسانه‌ها اکنون به کمتر از پنج درصد رسیده است.

رادیو به عنوان یک وسیله ارتباط جمعی، در سال ۱۹۲۶ میلادی برای نخستین بار، با دو دستگاه کوچک «برودکاستینگ» در افغانستان راه‌اندازی شد و در سال ۱۹۲۹ میلادی یکی از این دستگاه‌ها در کابل نصب گردید. این وسیله ارتباطی با همکاری مشاورین آلمانی در حمایت دولت مورد توجه قرار گرفت و در سال ۱۹۴۱ میلادی برنامه‌های رادیویی به صورت امتحانی و در سال ۱۹۴۲ میلادی به صورت اساسی آغاز شد. حلیم تنویر می‌نویسد: «این وسیله ارتباطی توسط عطاءالله خان که در راستای همین هدف دولتی در آلمان آموزش دیده بود، همراه با چندتن از مشاوران آلمانی در محل پل هارتل (کوتی لندن) که در معبر کوه شیر دروازه آسمایی کابل قرار دارد، نصب و راه‌اندازی شد».

این نخستین فرستنده رادیویی کوچک با دو صد وات روی امواج ۳۶۰ متر نشرات خود را آغاز کرد. این فرستنده رادیویی دو آنتن ۲۵ متری داشت. فعالیت‌های رسمی رادیویی در سال ۱۹۴۰ میلادی که ریاست مطبوعات به وجود آمد، شروع شد و نام خبرگذاری افغانستان آژانس باختر بود.

و اما تلویزیون افغانستان در زمان ریاست جمهوری محمد داود خان تأسیس شد که فعالیت امتحانی آن در ماه حمل سال ۱۳۵۷ هجری شمسی (۱۹۷۹ میلادی) شروع شد و افتتاح رسمی آن در بیست و هشت اسد همان سال به مناسبت سالروز استقلال استرداد افغانستان صورت گرفت و هر روز فقط یک ساعت برنامه داشت. یک سال

بعد برنامه روزانه آن به ۴ ساعت و ۴۵ دقیقه رسید و با گذشت ۳ سال ۵ ساعت و ۴۵ دقیقه ارتقا یافت. بعدها چند فرستنده دیگر در ولایات نیز تأسیس گردید. رادیو افغانستان، نقش مهمی برای مردم این کشور در اطلاع‌رسانی و حتا پیروزی و شکست دولت‌ها داشته است. دست کم در دو تحول سیاسی تصرف رادیو کابل به تصرف افغانستان نیز انجامیده است.

در افغانستان رسانه نهاد مدنی است تازه و جوان، اما نیرومند و اثر گذار. از آن جایی که چندین دهه بدین سو به حیث قوه چهارم، در میان مردم به‌عنوان یکی از ارزش‌های دموکراسی تبارز کرده‌است، نیازمند به تحلیل و فعالیت‌های این نهاد مدنی در هر دوره مختلف هستیم. رسانه‌ها به‌عنوان ابزار سازندگی و بیداری ملت‌ها است و این رسانه‌ها اند که علی‌رغم ابزاری آگاهی‌دهنده، در برنامه‌های تنویر دهندگی و بسیج اندیشه مردم نقش برانزده را به‌عهده دارند. ساختار اجتماعی قدرت، برنامه رشد سیاسی جامعه سریع و شکل‌گیری مشارکت سیاسی و تعریف و تحلیل درست از دموکراسی و دست یافتن به یک جامعه عاری از تفکر و اندیشه عقب‌گرای مستبد، نیازمند فعالیت گسترده رسانه‌یی می‌باشد که در گذر زمان، مطابق نیازمندی و خواست افراد جامعه عیار ساخته می‌شود.

اگر آزادی رسانه‌ها در چوکات قانون تأمین باشد، تا سیر عمومی و کلی جامعه به شکلی بازگو گردد و انعکاس داده شود که اهداف کلی و عمومی برآورده شود؛ در این جدال ویا مبارزه انسانی در جامعه، بدون هیچ تردید، حدود و منافع هر کس حفظ خواهد شد.

در زندگی امروزی رسانه‌های گروهی شامل همه ابزاری می‌گردد که در خدمت آگاهی، تنویر، سرگرمی و ایجاد حسن تفاهم و یکدیگر پذیری در جامعه است.

بدین ترتیب روزنامه‌ها، جراید و مجله‌ها در پهلوی ابزار مدرن چون، رادیو، تلویزیون، انترنت و غیره ابزار اطلاعات جمعی همگی این قدر با زندگی بشر گره خورده‌اند که مردم در عدم موجودیت آن‌ها کمی و کاستی را احساس می‌نمایند.

بعد از روی کار آمدن حکومت مؤقت در افغانستان (۲۰۰۱ میلادی) اولین رسانه‌های خصوصی یکی بعد دیگر پیریزی و شروع به فعالیت نمودند. در اندک مدت تعداد این رسانه‌های خصوصی به ده‌ها رسانه تصویری، صوتی و چاپی رسید. اولین رسانه تصویری خصوصی زیر نام تلویزیون جهانی آیینه (۲۰۰۳ میلادی) در شهر شبرغان به نشرات خود آغاز نمود. با گذشت زمان تعداد رسانه‌های خصوصی در مرکز و ولایات از دو هزار به بالا رقم زد. بر اساس آمار وزارت اطلاعات و فرهنگ (۲۰۱۸ میلادی) در حدود ۲۳۵۰ رسانه مختلف از این وزارت جواز فعالیت گرفته‌اند.

منابع و مأخذ:

۱. محمد حسن علی پور، جایگاه قوه چهارم در دموکراسی، ۱۹۹۷
۲. بی‌بی‌سی، شمس‌النه‌ار، نخستین نشریه در افغانستان، ۲۰۱۱
۳. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، ۲۰۱۲
۴. داکتر محمد هاشم عصمت‌اللهی، نظام مطبوعات افغانستان، ۲۰۰۳
۵. وزارت اطلاعات و فرهنگ، خبرنامه، ۲۰۱۹

اطفال و رسانه‌های مدرن

در عصر حاضر رسانه‌ها یکی از عناصر با اهمیت زندگی مدرن بوده که می‌توانند در رشد و تحول انسان‌ها و جامعه نقش بارزی ایفا نمایند.

مردم افغانستان در سطوح مختلف از داشتن رسانه‌های مدرن، مانند نشرات چاپی و برقی که به اشکال مختلف شنیداری و دیداری فعالیت دارند، به حد متعارف بهرمنند هستند.

به تعبیری می‌شود مکتب و سیستم معارف کشور ویا کشورها را در ردیف رسانه‌ها یا هم از جمله یکی از افزار رسانه‌یی قبول کرد و این درست کاری است که رسانه‌ها از شروع پیدایش شان در شکل با مکاتب بگونه نسبی مشابه عمل کرده‌اند. برنامه‌های تعلیمی، تربیتی، تفریحی و غیره از جمله کارهای مشابهی بوده که از طریق رسانه‌های مختلف به شیوه‌های مختلف تهیه و پخش شده‌اند.

امروزه در افغانستان رسانه‌های زیاد و مختلفی مصروف فعالیت هستند و گفته شد که رسانه‌ها منبع مناسب تعلیم و تربیه و پرورش بوده می‌توانند و اطفال که بیشترین تعداد انسان‌ها را در روی زمین تشکیل می‌دهند، نیازمندان درجه یک معلومات بشمار می‌روند. البته نمی‌شود از کارهای انجام شده در زمینه ادبیات کودک ویا سایر برنامه‌هایی که از طریق طفل برای طفل در کشور صورت گرفته چشم پوشی کرد، ولی متأسفانه کارهای مناسب و به حد کفایت در زمینه اینک اطفال از رسانه‌ها بیاموزند، صورت نگرفته است.

ذهن ظریف ولی بیدار اطفال فرصت خوبی برای رسانه‌ها بوده تا با ارائه مطالب عالی در زمینه‌های مختلف با روش‌های مختلف توجه شان را به ویژه‌گی‌های زندگی جلب و زندگی شان را مسیر دهند. زیرا کودکان مقلدین ماهری هستند، اطفال از هر آنچه در اطراف شان و وقع می‌شود ویا هم احساس می‌کنند و می‌بینند، یاد می‌گیرند و کوشش می‌کنند آنرا تجربه کنند.

سرحد یا خط سرخ بین واقعیت و خیال برای اطفال کاملاً مشخص نیست. اطفال حرکات نمایشی و کمیدی، کشتن و بستن و دودن و افتادن و صحنه‌های دیگر در برنامه‌ها و فلم‌ها را جدی می‌گیرند، آنها را جزئی از واقعیت می‌پندارند و گاهی در رفتار با هم‌سن و سالان خود این رفتار را نمایش می‌دهند.

بارها دیده شده که اطفال هر آنچه از تلویزیون یا رادیو آموخته کوشش کرده‌اند مطالب یاد گرفته شده را به سایر اطفال انتقال دهند. بدون شک این عملیه کاملاً دقیق نبوده، یعنی با یک مقدار از خیالات و تصورات شخصی خود طفل همراه شده، اما انسان پی‌میبرد که رسانه بالای روح و روان اطفال تأثیرات عمق خود را دارد.

رسانه‌ها در کشور با کارهای اندک و ناچیزی که برای اطفال انجام داده‌اند کوشش کرده‌اند تا از شیوه‌های مختلف برای رسانیدن پیام کار بگیرند که تا جایی مؤثر و مفید واقع شود.

رسانه‌های معیاری همان رسانه‌هایی هستند که با در نظرداشت اعلامیه جهانی حقوق طفل و تمام پروتوکل‌ها در رابطه با حقوق طفل و با در نظرداشت و احترام به قانون اساسی افغانستان، سایر قوانین و رهنمودهای مربوط به حقوق طفل در کشور، برنامه‌های خویش را عیار و بدست نشر می‌سپارند.

رسانه‌های معیاری هیچ گاهی نمی‌خواهند اشخاص زیر سن را استخدام کنند که مانع رفتن آنها به مکتب شوند. هویت اطفال در صورتی که نظر به قانون، متخلف از قانون قرار گرفته باشد، در سرویس‌های خبری و سایر برنامه‌ها محفوظ می‌ماند. تصاویر و صحنه‌های خشونت‌زا را به صورت کامل از برنامه‌های شان خارج می‌سازند. زیرا برنامه‌ها به روحیه اطفال به صورت مستقیم و یا غیر مستقیم اثر منفی می‌گذارد.

نمایشات مفید و با اهمیتی که نمایانگر مهر ورزیدن با والدین و داشتن یک خانواده سالم است به اطفال به نمایش گذاشته شود که این همه اطفال را بیشتر به آینده، خانواده و خود شان امیدوار ساخته، اعتماد به نفس را در وجود شان تقویه مینماید. مواد تعلیمی برنامه‌ها برابر به سطح فهم و آگاهی اطفال باشد. برنامه‌ها نباید خسته‌کن باشند و به خاطر دلچسپی برنامه‌ها از شیوه‌های عالی برنامه‌سازی استفاده شود.

زبان و منطق برنامه‌ها برابر به فهم و درک اطفال به صورت علمی و تخصصی عیار گردد تا باشد اطفال بتوانند بیشترین استفاده را از برنامه‌های تعلیمی ببرند.

آگاهی خانواده‌ها از چگونگی مواظبت اطفال شان یک امر ضروری است. بعضی از خانواده‌ها در مورد تغذی و حفظ‌الصحه، تعلیم و تربیه و سایر نکات مهم برای اطفال شان آگاهی کمتری دارند. رسانه‌ها برنامه‌هایی را در مورد اطفال برای خانواده تهیه کنند تا خانواده‌ها بیاموزند که چگونه مراقب اطفال شان باشند تا از حق تعلیم، صحت، تفریح و سایر حقوق اطفال که در اسناد ملی و بین‌المللی تذکر گردیده، اطفال شان محروم نشوند.

(عزیزالله ارال حین سخنرانی در روز کودک، ۲۰۱۴)

نقش رسانه‌ها در تحکیم صلح و ثبات در افغانستان

همه می‌دانیم که شالودهٔ جهان امروز را اطلاعات و تكثر اطلاعات تشکیل می‌دهد. در دنیای جدید، اطلاعات نقش اساسی و محوری دارد و رقابت‌های کلان اقتصادی، نظامی و فرهنگی بیشترین بر بنیاد اطلاع‌رسانی مدرن استوار است تا وسایل و ساز و کارهای دیگر.

امروزه خانوادهٔ کلان بشری به واسطه رسانه‌های جمعی در ارتباط‌اند و رسانه‌های امروزی به مثابه قلب تپنده این اندام کلی عمل می‌کند و ارتباط ارگانیک جامعه بشری معاصر به واسطه رسانه‌های همگانی بیشتر از پیش تأمین می‌شود.

بشر امروز نمی‌تواند از رنج و درد یک طفل گرسنه در گوشه دیگر این جهان وسیع بی‌خبر بماند! و همچنین تهدید و محرومیت یک متعلم مکتب از تعلیم و تربیه و

سایر حقوق شان حادثه‌یی نخواهد بود که وجدان جمعی را در سراسر جهان نرنجانند و بیدار نکند. پس رسانه‌های امروزی حلقه وصلی است که بشریت را در اکناف و اطراف عالم با هم در ارتباط ساخته است.

بشر امروز و تمدن خیره‌کننده معاصر در یک نگاه کلی از جهات گوناگون مدیون رسانه‌هاست، انتقال دستاوردهای مهم، اکتشافات در سراسر جهان، ترویج دموکراسی، آزادی بیان، پیشرفت و ترقیات، آگاهی از فقر و محرومیت، تهدید و جنگ علیه بشریت مثالی‌اند که با رسانه‌های جمعی به اطلاع جهانیان رسانیده می‌شود.

امروز هر فرد انسان در هر جایی که هست در واقع در کل جهان زندگی می‌کند. مرزهای جغرافیایی و فیزیکی در قلمرو رسانه‌های امروزی از بین رفته است و این دست‌آورد کمی برای بشریت نخواهد بود.

اصحاب رسانه‌ها می‌دانند که اهمیت کلیدی رسانه‌ها در شرایط کنونی جهان سبب گردیده که مردم توقع بیشتری در رابطه با رسالت و وظایف آن احساس نمایند. فقر، جنگ، خشونت، بی‌عدالتی و سایر ناهنجاریهایی که بشر امروز با آن دست به گریبانند مسوولیت اخلاقی رسانه‌ها را بیشتر نموده است.

شما به وضوح می‌دانید که وظایف رسانه‌های امروز تنها بازتاب رویدادها و تحلیل آن نیست، وظایف رسانه‌ها تنها انعکاس پیشرفت بشری در عرصه‌های فناوری و انکشاف علمی نیست، بلکه علی‌رغم همه این‌ها، رسانه‌ها می‌توانند نقش مهم و کلیدی را در آوردن صلح و ثبات جهانی و منطوقی ایفا نمایند.

افغانستان از جمله کشورهای است که بعد از دهه هشتاد تحول چشمگیری را در حوزه رسانه‌یی شاهد است، این در حالی است که دامنه جنگ و خشونت نیز همچنان روبه گسترش است. مردم افغانستان انتظار داشتند که بعد از سه دهه بحران شاهد آرامش و ثبات و شکوفایی و ترقی باشند، اما چرخ روزگار نوای ما را نشنید و باز ما هستیم و بحران استخوان‌سوز؛ باز ماییم و ناله‌های مادران و گریه‌های یتیمان؛ باز ماییم و دربدری و آشوب. در چنین شرایطی فرد فرد انسان این سرزمین سوخته و رنج‌دیده آرزوی صلح و آرامش دارند - رویایی که تا هنوز بدان دست نیافته اند.

اما رسانه‌های افغانستان نیز بنابر تعهد انسانی و ملی که دارند از آغازین سالهای دهه گذشته تاحال برای ایجاد تفاهم، آرامش و صلح تلاش‌ها کرده‌اند و خود بیشتر از هر بخش اجتماعی این کشور، قربانی‌ها داده‌اند که برای شما و مردم جهان و افغانستان پوشیده نیست.

اما رسالت و مسوولیت رسانه‌ها از دیدگاه بنده بیشتر از گذشته‌ها خواهد بود، افغانستان امروز نیازمند صلح است و صلح نیز پدیده‌یی نیست که از بیرون خریداری و تأمین شود؛ بلکه صلح در کنار سایر مباحث سیاسی و گفتگوهای مؤثر با جوانب درگیر در قضایای افغانستان نیازمند خلق ذهنیت جدید و ارائه قرائت معقول از دین و دانش در اندیشه و افکار فرزندان این مرز و بوم است.

رسانه‌ها می‌توانند نقش مهم و کلیدی در آوردن صلح داشته باشند. تعهد در قبال سرنوشت عمومی و تفسیر قابل قبول از نحوه زندگی مسالمت‌آمیز و جمعی می‌تواند در ایجاد و تحکیم اساسات صلح ما را کمک کند.

تفسیر درست از نابسامانی موجود می‌تواند تأثیری عمیق در اندیشه‌ها و باورهای مردم ایجاد کند. انسان تنها موجودی است که با ثمرهٔ افکار و ایدهٔ خود زندگی می‌کند. تغییر در باورها و تفسیر درست از زندگی جمعی و نشان دادن راهکار درست جهت رسیدن بدان، یکی از نقش‌هایی است که رسانه‌های کشور می‌تواند به عهده داشته باشند.

علاوه بر تمام آنچه گفته شد، رسانه‌های امروزی می‌توانند نقش مهم و اساسی را در ایجاد حلقهٔ ارتباط میان تمدن‌های بشری و رهبران جامعه و جهان بازی نموده و موضوع نوع دوستی و بشردوستی را به عنوان یگانه عامل مشترک بین انسان‌ها برجسته سازد. تا باشد که روزی و روزگاری بشریت وجه مشترک گم شده شان را که همانا گوهر گرانبهای انسانیت است، باز یابند. رسانه‌ها می‌توانند تمام خانوادهٔ بشری را بر محور مقوله «انسانیت» دعوت نموده و به مردم نشأت و شادی هدیه نمایند.

یکی از دست‌آورد‌های مهم کشور ما در حوزه رسانه‌یی این است که دیگر افغانستان یک جزیره فراموش شده در جغرافیای بشری نیست. افغانستان امروز با دریای بی‌کران از دانش بشری و احساس انسانی هم‌نوعانش در ارتباط است. از رنج و درد ما گوشه گوشه جهان با خبر است.

و همچنین افکار عمومی بشریت از حاکمیت افکار عمومی حمایت می‌کند و این حرکت با پوشش رسانه‌یی کامل می‌شود. شما می‌دانید که تعهد و مسوولیت رسانه‌های کشور در شرایط کنونی چقدر حساس و مهم است. افکار عمومی ایجاد نمی‌شود مگر با آگاهی و آگاهی چیز است که به توانایی می‌انجامد و توانایی همان

چیزی است که همه ما به دنبال آن هستیم. آوردن صلح در افغانستان توانایی می‌خواهد و توانایی ثمرهٔ یک تحول عمیق در سطح افکار است. دولت نیرومند، پارلمان کارا، اردوی قوی، قانون نافذ، آرامش و صلح در صورتی امکان پذیر خواهد بود که با رستاخیز آگاهی توأم باشد.

با آگاهی می‌توانیم تفسیر درست از دین و دانش داشته باشیم تا ما را توانمند سازد و با توانمندی می‌توانیم به صلح و ثبات دست یابیم. رسانه‌ها می‌توانند در عرصهٔ ایجاد فضای صلح‌آمیز، نمادهای مناسب را استخدام نموده و در تولیدات شان از دقت و سرعت لازم در مسیر رسیدن به صلح استفاده کنند. رسانه‌ها می‌توانند هم‌نوا با مردم و با اعتماد مردم به اهداف کلان شان که همانا تحکیم گفتمان صلح است، حرکت کنند.

انسان موجود حساس و فعال است، اگر پیام درست و منطقی به مخاطب برسد ناگزیر بر او اثر خواهد کرد و جهان پیرامون خود را چنانچه از این نوع پیام‌ها دریافته‌اند، ارزیابی و تحلیل می‌کند.

با توجه به این نکته که جنگ امروز جنگ رسانه‌هاست، می‌توان گفت که برنامه‌های جهت‌دهنده و راهبردی می‌توانند نقش به‌سزایی در آوردن صلح داشته باشند. دعائیه‌یی از مولانای بزرگ:

یاد ده ما را سخن‌های رفیق   کان به رحم آرد ترا ای خوش رفیق
گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن   مصلحی تو ای تو سلطان سخن

گرچه جوی خون بود نیلش کنی
این چنین اکسیرها زاسرار تست

کیمیا داری که تبدیلیش کنی
این چنین میناگریها کار تست

زنده‌گی نامه مختصر عزیزالله ارال

دكتور عزیزالله ارال نویسنده و روزنامه‌نگار نیک‌نام افغانستان و از چهره‌های تأثیرگذار علمی و عرصهٔ رسانه‌یی در کشور و منطقه محسوب می‌شود.

ارال هم‌زمان با اخذ دیپلوم ماستری در سال ۱۹۸۶ میلادی به عنوان استاد در دیپارتمنت اوزبیک‌یی فاکولتهٔ زبان و ادبیات پوهنتون کابل جذب شد. موصوف از سال ۱۹۸۸ تا سال ۲۰۰۶ به عنوان محقق و نویسندهٔ ارشد شرکت مشاورت آسیای مرکزی در واشنگتن؛ خبرنگار آزاد رادیو صدای آمریکا در واشنگتن؛ مدیر و سردبیر رادیو بین‌المللی رادیو اروپای آزاد و رادیو آزادی در واشنگتن، مونیخ و پراگ کار و فعالیت نموده‌است.

او از سال ۲۰۰۷ تا ۲۰۲۱ در سمت‌های مهمی چون، رئیس عامل شبکهٔ رادیو و تلویزیون بانو، رئیس شبکه جهانی رادیو و تلویزیون آریانا، رئیس عمومی اتحادیهٔ رادیو و تلویزیون‌های افغانستان، رئیس عمومی رادیو تلویزیون آیین، مشاور وزیر معارف در امور نصاب تعلیمی، مدیر عامل بنیاد اجتماعی راه ابریشم و رئیس عمومی مرکز فرهنگی کتاب ایفای وظیفه نموده و در ظرفیت‌سازی تخنیک‌یی، مدیریتی و محتوایی رسانه‌هایی که مسوولیت مدیریت آنها را داشته و نیز در ایجاد و تقویت شبکه‌های رسانه‌یی و فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی در افغانستان نقش سازنده داشته‌است.

عزيزالله ارال دكتور علوم فلاوژى و عضو افتخارى اكادemy علوم افغانستان بوده، ديپلوم ماسترى خویش را در سال ۱۹۸۶ ميلادى در رشته زبان و ادبيات اوزبىكى از پوهنتون دولتى تاشكند اوزبىكستان به دست آورده است و همچنان دارنده شهادتنامه‌هاى معتبر در زبانهاى روسى و فارسى/درى مى‌باشد. دوره لسانس خویش را در رشته زبان و ادبيات درى پوهنتون كابل، دوره لىسه را در لىسه ابومسلم خراسانى و دوره ابتدايى را در مكتب قاضى بابا مراد خان ولسوالى اندخوى ولايت فارياب به اتمام رسانيده است.

عزيزالله ارال در جريان مسووليت‌هاى رسمى، به نمايندگى از خانواده اكادميك و رسانه‌يى افغانستان در كنفرانس‌ها، اجلاس، سيمينارها، سمپوزيم‌ها و همایش‌هاى بزرگ بين‌المللى و ملى شركت جسته است كه مى‌توان برخى از اين فعاليت‌هاى مهم و مثمرش را در ذيل نام برد:

- ✓ اشتراك در اجلاس ژورنالستان با رئيس جمهور جورج بوش (پدر)، واشنگتن ۱۹۹۱
- ✓ اشتراك در ورکشاپ مديريت راديو اروپاى آزاد، مونيخ ۱۹۹۳
- ✓ اشتراك در سمينار رهبرى راديو اروپاى آزاد و راديو آزادى، پراگ ۱۹۹۸
- ✓ خبرنگار راديو آزادى در اولين كنفرانس بُن/آلمان در پيوند به افغانستان ۲۰۰۱
- ✓ اشتراك در مذاكرات صلح افغانستان و پاكستان، كابل ۲۰۰۷
- ✓ اشتراك در سمينار بين‌المللى راديو و تلويزيون دولتى تركيه، آنتاليا ۲۰۰۷
- ✓ اشتراك در سمينار بين‌المللى وزارت تعليم و تربيه تركيه، انقره ۲۰۰۸
- ✓ اشتراك در ورکشاپ عملى راديو دويچ وىلى آلمان، دُبي ۲۰۱۵

- ✓ اشتراک در کنفرانس بین‌المللی ژورنالستان سراسر جهان، رادیو تلویزیون دویچ ویلی، بن ۲۰۱۶
  - ✓ مدیر کمیته علمی سمپوزیوم بین‌المللی علیشیر نوایی و گرداننده سمپوزیوم که در سلام‌خانه ارگ ریاست جمهوری، کابل، مزار شریف و شهر هرات در سال ۲۰۱۶ تدویر یافته بود
  - ✓ مدیر کمیته علمی کنفرانس بین‌المللی ابوریحان بیرونی که در سلام‌خانه ارگ ریاست جمهوری، کابل در سال ۲۰۱۸ تدویر یافته بود
  - ✓ مدیر کمیته علمی کنفرانس بین‌المللی علیشیر نوایی که در شهر تاریخی هرات در سال ۲۰۲۱ تدویر یافته بود
  - ✓ سخنرانی در ده‌ها کنفرانس و همایش‌های علمی، ادبی، فرهنگی و اجتماعی در سطوح ملی و بین‌المللی
- تاحال نه اثر ماندگار در بحث زبان و ادبیات و مسایل علمی از دکتور عزیزالله ارال زیور چاپ یافته است که عبارت می‌باشند از:
- کتاب الفبای زبان اوزبیک (زبان آغازین برای کودکان)
  - کتاب محاوره انگلیسی- فارسی- اوزبیک (محاوره برای متکلمین هر سه زبان در هر دو بخش خصوصی و تجاری)
  - کتاب نویسنده‌گان مهاجر افغان-اوزبیک «ساغینچ» (فعالیت‌های چهارده نویسنده و شاعر)
  - کتاب محاوره «دری، پشتو، اوزبیک، تورکی، انگلیسی» (با ترانسکرپشن معیاری)
  - بیوگرافی پاچا خان - فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی (ترجمه)
  - اعلامیه جهانی حقوق بشر (به دو زبان دری و اوزبیک)

- «نگین غزنه» درباره ابوریحان بیرونی (ترجمه)
- زندگانی و آفریده‌های علیشیر نوایی (مهمتم)
- نوایی بیتیکلری ایزیدن/پیرو کتیبه‌های نوایی (مجموعه مقالات)

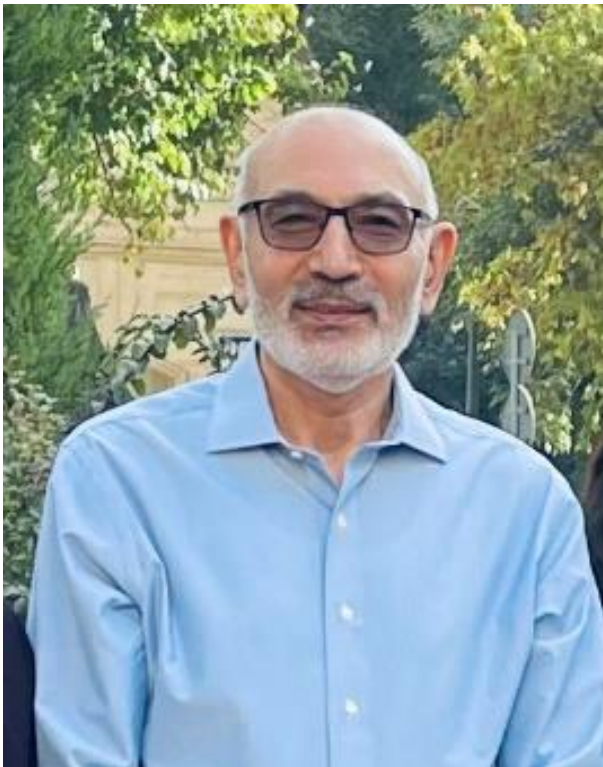
عزیزالله ارال به دریافت ده‌ها جوایز، تقدیرنامه‌ها و تحسین‌نامه‌های بی‌شماری نایل شده که چند نشانی از آن در ذیل یاد شده است:

- مدال ملی غازی میر مسجدی خان، تفویض توسط رئیس جمهور محمد اشرف غنی، ارگ ریاست جمهوری، کابل ۲۰۱۷
- تقدیرنامه سفارت کبرای کشور اوزبیکستان مقیم کابل ۲۰۱۹
- جایزه افتخاری شبکه جهانی رادیو و تلویزیون آریانا، کابل ۲۰۱۶
- جایزه ویژه شبکه مخابراتی افغان بیسیم، کابل ۲۰۱۵
- تقدیرنامه جبهه آزادی‌بخش ملی افغانستان، کابل ۲۰۱۴
- تحسین‌نامه انجمن فرهنگی آیدین افغانستان، کابل ۲۰۰۹
- سپاس‌نامه کاخ سفید توسط رئیس جمهور آمریکا بیل کلینتون بخاطر تلاش‌های برجسته در رادیو آزادی، مونیخ ۱۹۹۵
- تشکرنامه دانشگاه زبان و ادبیات اوزبیک دولتی تاشکند، ۲۰۲۲
- تقدیرنامه بنیاد علیشیر نوایی، تاشکند ۲۰۲۲
- تشکرنامه حزب رستاخیز ملی اوزبیکستان، تاشکند ۲۰۲۲
- تشکرنامه بنیاد عبدالله قادری، تاشکند ۲۰۲۲
- تشکرنامه پوهنتون خصوصی مأمون، خوارزم ۲۰۲۳

عزیزالله ارال به زبان‌های اوزبیک، دری/فارسی و انگلیسی به‌طور عالی و سلیس نویسندگی و تکلم می‌نماید و نیز به زبان‌های پشتو، روسی، تورکی، آلمانی و ترکمنی مهارت کامل دارد. با الفبای لاتین، کریل و عربی به درجهٔ عالی می‌نویسد و می‌خواند.

از ورزش‌ها به والیبال، شطرنج، اسب‌دوانی و بایسکل‌سواری علاقهٔ مفرد و کاملاً بلدیت دارد.

ایمیل: arral_azizullah@hotmail.com

BASED ON NAVOI INSCRIPTIONS

**(COLLECTION OF ARTICLES IN UZBEK AND DARI
LANGUAGES)**

DR. AZIZULLAH ARAL

KABUL, 2024

BASED ON NAVOI INSCRIPTIONS

(Collection Of Articles)

Dr. Azizullah Aral

ISBN 978-9936-9000-1-1

9 789936 900011

طرح جلد: پرویز نیسانی

www.ezgu.org